

THALASSA

PSZICHOANALÍZIS-TÁRSADALOM-KULTÚRA

2006/2-3

Pszichoanalízis és társadalomkritika

LUST IVÁN EMLÉKÉRE

THEODOR W. ADORNO:
A freudi elmélet
és a fasiszta propaganda

FRIEDRICH MELINDA:
Otto Gross, az elfeledett
kultúrforradalmár

OTTO GROSS:
A kulturális krízis legyőzéséről

WILHELM REICH:
Pszichoanalízis és szocializmus

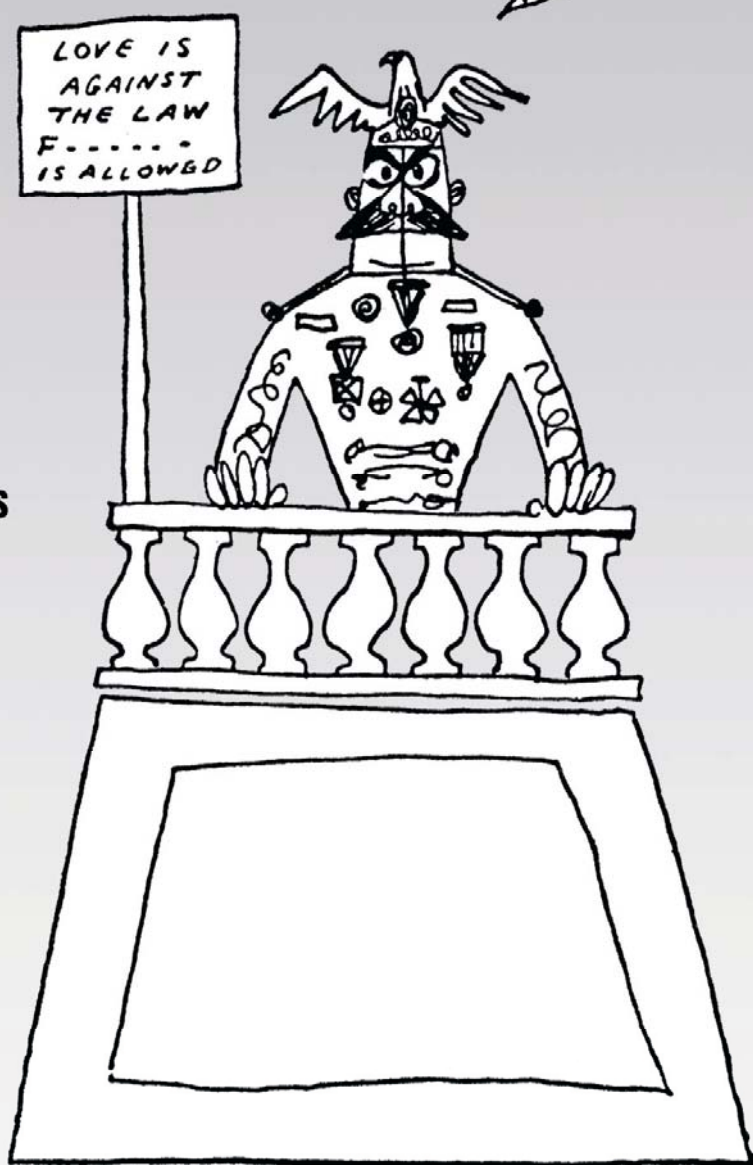
ERICH FROMM:
A tehetetlenség érzéséről

FRANZ SAMELSON:
A tekintélyelvű karakter

HÁRS GYÖRGY PÉTER:
Walter Benjamin
és Ferenczi Sándor

G. F. MITRANO:
A filozófia első csókja

FERENCZI SÁNDOR:
Szuggesztió
és pszichoanalízis

Ára: 1200,– Ft

TARTALOM

Bevezető (*Erős Ferenc*) 3

TANULMÁNYOK

Theodor W. Adorno: A freudi elmélet és a fasiszta propaganda mintázata 7

Friedrich Melinda: Otto Gross, az elfeledett kultúrforradalmár 33

Otto Gross: A kulturális krízis legyőzéséről 57

Wilhelm Reich: Pszichoanalízis és szocializmus 61

Erich Fromm: A tehetetlenség érzéséről 71

Franz Samelson: A tekintélyelvű karakter Berlinton Berkeley-ig és azután – Egy probléma odüsszeiája 95

MŰHELY

Hárs György Péter: Korreszpondenciák: Walter Benjamin és Ferenczi Sándor 127

G. F. Mitrano: A filozófia első csókja – *Ferenczi Sándor* 147

IN MEMORIAM

Lust Iván emlékére (*Erős Ferenc*) 167

Interjú Lust Ivánnal (*Mihalicz Csilla*) 169

ARCHÍVUM

Ferenczi Sándor: Szuggesztió és pszichoanalízis 187

Ferenczi Sándor: Recenzió O. Gross: *Három tanulmány a belső konfliktusról* című könyvéről 197

A szerelem végső titkai. Beszélgetés Ferenczi Sándorral (*Pesti Napló*) 203

FÓRUM

Bakó Tihamér: A funkcionális meddőség intrapszichés vonatkozásai egy eset kapcsán 207

HÍREK, INFORMÁCIÓK 217

ENGLISH SUMMARIES 219

CONTENTS 223

THALASSA

A Ferenczi Sándor Egyesület lapja

ALAPÍTVÁ 1989-BEN

Thalassa Alapítvány, Budapest

17. évfolyam, 2–3. szám, 2006

A szerkesztőbizottság tagjai

BAKÓ TIHAMÉR, BÓKAY ANTAL, BORGOS ANNA,
ERŐS FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), HÁRS GYÖRGY PÉTER,
HIDAS GYÖRGY, KOVÁCS ANNA, LÉNÁRD KATA, MÉSZÁROS JUDIT,
VAJDA JÚLIA, VALACHI ANNA

Szerkesztőségi titkár

KOVÁCS ANNA

Olvasószerkesztő

PALKÓ MAGDA

E számunk megjelenését

nka

Nemzeti Kulturális Alapprogram

a **Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma**,
a **Nemzeti Kulturális Alapprogram**
és a **Pécsi Tudományegyetem** támogatta

Jelen számunk előkészítéséhez hozzájárult
az **OTKA T46600** sz. projektje

A kéziratokat a következő címre kérjük elküldeni:

Thalassa szerkesztősége, c/o MTA Pszichológiai Kutatóintézet,
1394 Budapest, Pf.: 398. Tel., fax: (36-1) 239-6043

E-mail: thalassa@mtapi.hu

Honlap: <http://thalassa.mtapi.hu>

A Thalassa a Pécsi Tudományegyetem Pszichológiai Doktori Iskolája
elméleti pszichoanalízis programjának és az MTA Pszichológiai
Kutató Intézetének közreműködésével készül.

Terjeszti a Filagóra Pszichológiai Könyvesbolt,
1085 Budapest, Üllői út 2–4. (Tel: 411-0495)

E-mail: filagora@hdsnet.hu

ISSN 0865-9362

Thalassa Alapítvány, 2006

Felelős kiadó: VAJDA JÚLIA

Nyomdai előkészítés: **KISS GYULA**

Borítóterv: HARSÁNYI TAMÁS

BEVEZETÉS

A pszichoanalízis és a társadalomkritika összekapcsolása a huszadik század első felének egyik legizgalmasabb és legtöbbet vitatott szellemi vállalkozása volt. Ennek az összekapcsolásnak a lehetőségét az első világháború utáni közép-európai politikai intellektuális klíma vetette fel. A baloldali, marxista értelmiségiek nagy kérdése az volt, hogy – Oroszországgal ellentétben – Közép-Európában miért bukott el a proletárforradalom, s hogy a tömegek miért válnak egyre fogékonyabbá a jobboldali, totalitáriánus eszmék iránt. Lukács György híres műve, a *Történelem és osztálytudat* (1923) filozófiai választ adott erre a kérdésre, rámutatva arra, hogy az osztálytudat nem valamiféle automatikus visszatükrözése a létviszonyoknak. Míg azonban Lukács élesen elhatárolta egymástól az osztálytudatot és az empirikus tudatot, elvetve a pszichológiai magyarázatokat, számos gondolkodó számára éppen ez az „empirikus tudat” vált problémává. Vagyis, az vált fő kérdéssé, hogy mi megy végbe „az emberek fejében”, milyen tudattalan, irracionális motivációk késztetik őket arra, hogy saját, „objektív érdekeik” ellenében cselekedjenek. Ehhez kínált magyarázatot a pszichoanalízis, különösen Freud néhány olyan munkája, amely – ugyancsak az első világháború és az azt követő események hatására – explicit módon társadalomlélektani és kultúrakritikai irányba fordult (például: *Tömegpszichológia és énanalízis*, *Egy illúzió jövője*, *Rossz közérzet a kultúrában*).

A pszichoanalízis a marxista társadalomelméletbe való integrálásának és ilymódon egy kritikai társadalomelmélet kidolgozásának legfontosabb műhelye és szellemi közege a *frankfurti iskola* volt, amely Hitler hatalomra jutásáig Németországban, majd franciaországi és

amerikai emigrációban működött. A frankfurti iskola elméleteiben középponti helyet foglalt el a családi viszonyok, az uralom és a tekintély elemzése – abból a szempontból, hogy mindezek milyen módon alakítják és torzítják a polgári társadalomban élő egyének karakterét. A frankfurtiak szerint éppen a deformált szubjektum képezi a fasiszta mozgalmak tömegbázisát is. Jelen számunkban a frankfurti iskola egyik vezető teoretikusának, Theodor Wiesengrund-Adornónak „A freudi elmélet és a fasiszta propaganda mintázata” című klasszikus tanulmányát közöljük, amely sok szempontból máig érvényes módon világítja meg azokat a társadalomlélektani okokat és feltételeket, amelyek a „Vezér” mítoszában és a totalitárius propagandának a tömegekre gyakorolt hatásában szerepet játszanak. Míg Adorno alapvetően filozófus volt, és a társadalomelmélet felől közelített a pszichoanalízis felé, Erich Fromm – aki a harmincas években ugyancsak jelentős tagja volt a frankfurti iskolának – fordított utat járt be: saját analitikus tapasztalatai indították el a társadalomkritika útján. Fromm neve igen jól ismert Magyarországon, főképpen későbbi, már amerikai emigrációjában írt népszerű könyvei alapján (*Menekülés a szabadság elől*, *A szeretet művészete*, *Zen-buddhizmus és pszichoanalízis* stb.) E számunkban egy korai, először 1937-ben publikált írását közöljük („A tehetetlenség érzéséről”), amely a polgári individuum válságának elemzését állítja pszichoanalitikus kontextusba. A tanulmányon erőteljesen érződik Ferenczi Sándor hatása; nem véletlen, hogy Fromm már az ötvenes évek végén Ferenczi „rehabilitálását” igyekezett előmozdítani.¹

Franz Samelson amerikai szociálpszichológus „A tekintélyelvű karakter Berlinton Berkeley-ig és azután: egy probléma odüsszeiája” című, jelen számunkban olvasható tanulmánya történetileg elemzi a frankfurti iskola által inspirált, eredetileg többek között Fromm és Adorno nevéhez fűződő kutatásokat, amelyek a tekintélyelvű személyiség empirikus vizsgálatára irányultak – a harmincas évektől kezdve elágazásait tekintve napjainkig. Samelson kritikai megközelítése elsősorban azokat a homályos pontokat, ellentmondásokat és buktatókat vizsgálja, amelyek e kutatási irányt jellemezték, és egyszersmind rámutat azokra a tágabb történeti és politikai összefüggésekre is, amelyek a

¹ Erich Fromm: Pszichoanalízis: tudomány vagy párhúség? *Thalassa* (2), 1991, 1: 98–104.

tekintélyelvűség kutatását és annak igencsak ambivalens vagy elutasító fogadtatását meghatározták.

A pszichoanalízis és a marxizmus összeegyeztetésére tett kísérletek nem korlátozódtak a frankfurti iskolára. A freudomarxizmus irányzatának legradikálisabb képviselője Wilhelm Reich osztrák pszichoanalitikus volt, aki a harmincas évek elején Berlin megalapította az úgynevezett „szexuálpolitikai” mozgalmat. Jelen számunkban Reich „Pszichoanalízis és szocializmus” című írását közöljük. Reichnek több írása jelent meg már folyóiratunkban: az egyik a pszichoanalízis Szovjetunióbeli fogadtatásáról szól,² a másik pedig egy Ferenczi Sándornak szóló levél fogalmazványaként született.³ A Reich nevéhez fűződő pszichoanalitikus indíttatású radikális társadalomkritika egyik fontos előzménye volt az ugyancsak osztrák, nálunk kevésbé ismert analitikus pszichiáter, Otto Gross munkássága. Gross különös alakjáról, „az elfelejtett kultúrforradalmár” életéről és művéről szól Friedrich Melinda tanulmánya, és ehhez kapcsolódik Gross egy rövid írása „a kulturális krízis legyőzéséről”.

Ugyancsak e számunkban olvasható Ferenczi Sándornak egy 1920-ban megjelent recenziója Gross „Drei Aufsätze über den inneren Konflikt” (Három tanulmány a belső konfliktusról) című könyvéről. A Gross-recenzión kívül két másik Ferenczi-szöveget is találhat jelen számunkban az olvasó: a „Szugesztio és pszichoanalízis” című, 1911-ben publikált tanulmányát, valamint egy vele készült interjút, amely a *Pesti Napló*-ban jelent meg 1928-ban.

Ferenczi Sándor társadalomkritikai nézetei, illetve a pszichoanalitikus elmélet és gyakorlat megújítására tett radikális kísérletei, mint említettem, nagy hatással voltak Erich Frommra. Ennél tovább menve, Hárs György Péter jelen számunkban megjelent cikkében „korrespondenciákat” tár fel Ferenczi kései művei és egy másik, szintén a frankfurti iskolához kapcsolódó nagy gondolkodó, Walter Benjamin filozófiai munkássága között. Ugyancsak Ferenczi kései írásait vizsgálja filozófiai szempontból G. F. Mitrano „A filozófia első csókja” című írásában.

Reméljük, hogy a *Thalassa* jelen száma ma is érvényes tanulságokat és tapasztalatokat kínál az olvasónak. Bár Adorno, Fromm, Reich,

² Wilhelm Reich: A pszichoanalízis a Szovjetunióban. *Thalassa* (8), 1997, 2–3: 121–128.

³ Wilhelm Reich levél-fogalmazványa Ferenczi Sándorhoz. *Thalassa* (2), 1991, 2: 131–132.

Gross szövegei sok évtizeddel ezelőtt íródtak, a pszichoanalízis és a társadalomkritika napjainkban is számos ponton kapcsolódik egymáshoz – annak ellenére, hogy a frankfurti iskolának és kortársainak fellépése óta a kontextus, az elméleti keret és a fogalmi rendszer lényegesen megváltozott. A pszichoanalízis és a posztmodern elméletek közös terében a többi közt feminizmus, az antirasszizmus és a posztkolonializmus irányzatai fogalmazzák újra a klasszikus kérdésfelvetéseket.

Végül, álljon itt egy idézet Lust Ivántól, akire ezzel a számunkkal emlékezünk.

„A pszichoanalitikus kultúrakritika [...] szükségességét a történelmi események, a napi aktualitás bizonyítja. Hatékonyságához szükséges a folyamatosan fejlődő klinikai tapasztalat és az »akadémiai« pszichoanalízis eredményeinek integrálása. A pszichoanalitikus kultúrakritika a maga sajátos eszközeivel »szóba hozhatja«, dekonstruálhatja a társadalmi és gazdasági-politikai folyamatok közbeszédbe és hétköznapi mentalitásokba, »magától értetődő« társadalmi gyakorlatba merevedett hatásait. Mivel a pszichoanalízis képes a hatalom bűvöletéből kiszakadni, ezért képes a bűvölet, a mágikus közvetlenség destruktív illúziójának leleplezésére a mindennapi politikai és tudományos diskurzusban is.”⁴

Erős Ferenc

⁴ Lust Iván: Vágy és hatalom. A pszichoanalitikus kultúrakritika szükségességéről. *Thalassa* (10), 1999, 2–3: 7–44.

TANYLMÁNYOK

***A FREUDI ELMÉLET ÉS A FASISZTA
PROPAGANDA MINTÁZATA*****Theodor W. Adorno*¹

Az elmúlt évtizedekben számos kutatás vizsgálta az amerikai fasiszta agitátorok beszédeinek és brosúráinak tartalmi és formai sajátosságait. E munkák egy részét a tartalomelemzés módszerével készítették, és L. Lowenthal és K. Guterman foglalta kötetbe őket a *Prophets of Deceit* [A becsapás prófétái] címmel.² A kötetben kirajzolódik egy általános kép, amelynek két fő jellegzetessége van. Az első, hogy néhány bizarr és minden értelemben negatív javaslat kivételével – például „A külföldi bevándorlókat gyűjtőtáborokba kell internálni”, vagy „A cionistákat ki kell telepíteni az országból” –, a fasiszta propagandának az Egyesült Államokban vajmi kevés konkrét, kézzelfogható célja van. Szinte az összes agitátorra igaz, hogy kiáltványaik döntő többségét *ad hominem* címzik. A röpiratokból egyértelmű, hogy a szerzők nem racionális célok

* A fordítás alapjául szolgáló kiadás: Th. W. Adorno: *Freudian Theory and the Pattern of Fascist Propaganda*. In: Andrew Arato and Eike Gebhardt (eds.): *The Essential Frankfurt School Reader*. Urizen Books, New York, 1978, pp. 118-137. A kötet szerkesztői néhány soros előszót írtak a tanulmány elé, amely így hangzik: „A tanulmány 1951-ben született, és tömör formában összefoglalja Adorno szerteágazó munkásságát a negyvenes évekből, amellyel a fasiszmus tömegpszichológiai alapját kutatta a pszichoanalízis módszerét alkalmazva. Jelentősége abban rejlik, hogy a modern autoritáriánus államok szociálpszichológiai lehetőségeit, feltételeit (és persze korlátait) igyekszik feltérképezni. Az esszé jól illusztrálja továbbá a tömegkultúra frankfurtiánus kritikájának és fasiszmus elméletének a kapcsolatát. Adorno gyakran illette a kultúripart és a fasiszta propagandát egy közös jelzővel: »fordított pszichoanalízis«”. (A ford. megjegyzése) A tanulmány számozott jegyzeteit lásd a 29. oldaltól (A szerk.)

ésszerű megfogalmazásával akarnak híveket nyerni, hanem ehelyett pszichológiai módszerekkel kísérleteznek. A fasiszta demagógokra alkalmazott „rabble-rouser” [kb. csőcselék-uszító] kifejezés, mégha kifogásolható is azért, mert a tömeg mint olyan megvetését sugallja, abból a szempontból kétségtelenül találó, hogy kifejezi azt az irracionális, agresszív érzelmektől túlfűtött légkört, amelyet zsebhitleireink tudatosan igyekeznek létrehozni. Természetesen megengedhetetlen, hogy „csőcseléknek” tituláljunk embereket, de mégis el kell ismernünk: az agitátorok célja pontosan az, hogy az embereket csőcselékké változtassa, olyan tömegekké, amelyek hajlamosak a legcsekélyebb politikai célt is nélkülöző erőszakos cselekedetekre, és a pogrom légkörének a megteremtésére. Agitátoraink általános célja, hogy módszeres próbálkozásokkal életre keltsék mindazt, amit Le Bon híres könyve* óta úgy ismerünk, mint „a tömegek lélektanát”.

A kötet tanulmányaiból élénk táruló kép másik sajátossága, hogy a demagógok retorikája, valamint beszédek tartalmi elemei mereven szervezett struktúrába illeszkednek. Ez nemcsak a politikai célok végső egységére igaz (a demokrácia megszüntetése a demokratikus alapelv ellen forduló tömegtámogatás segítségével), hanem a tartalom belső természetére, illetve a mondandó tállalási módjára is. Kis túlzással kijelenthetjük: a különböző agitátorok nyilatkozatai olyannyira hasonlóak, kezdve az ismertebbekkel, mint Coughlin és Gerald Smith le egészen a piti kis vidéki, gyűlölettel házaló szónokocskákig, hogy elegendő közülük egyet alaposan elemezni, és ezzel az összeset megismertük.³ Mi több, maguk az egyes beszédek is olyannyira monoton természetűek, hogy újra és újra ismétlésekbe botlunk bennük, mihelyst feltártuk rendkívül szűkös eszközkészletüket. Voltaképpen arról van szó, hogy az eszmék kis száma, valamint állandó ismételtetésük az egész demagóg technika lényegét alkotja.

Miközben a beszédek szerkezetének mechanikus jellege és rigiditása szembeszökő és a fasiszta lelkiakat bizonyos aspektusait fejezi ki, az ember nem tudja elhessegetni magától a gondolatot, hogy minden olyan propagandaanyag, amely magán hordozza a fasiszta gondolkodás bélyegét, strukturális egységbe illeszkedik valamilyen totális tudatos vagy tudattalan mögöttes koncepcióval, amely szinte minden egyes szót meghatároz. Érzékelhetően ez a strukturális egység determinálja mind

* Magyarul: *A tömegek lélektana*. Franklin-Társulat, Bp. 1913. (A szerk.)

az implicit politikai koncepciót, mind pedig a pszichológiai lényegét. Tudományos figyelmet mindezidáig csupán az egyes propagandaeszközök elkülönült, bizonyos szempontból elszigetelt természete kapott; nevezetesen hangsúlyozták és kidolgozták azok pszichoanalitikus konnotációit. Most, hogy az egyes elemek már tisztán állnak előttünk, figyelmünket magára a pszichológiai rendszerre – talán nem véletlen, hogy a kifejezésről a paranoia téveszmerendszere jut eszünkbe – fordíthatjuk, amely ezeket az elemeket magába foglalja és generálja. Ez már csak azért is indokoltnak látszik, mert ennek hiányában az egyes propaganda fogások analitikus értelmezése is némiképpen esetleges és önkényes marad. Egyfajta elméleti vonatkozási rendszer felállítására van szükségünk. Tekintve, hogy az egyes propaganda fogások szinte sírnak a pszichoanalitikus interpretációért, logikus módon feltételezhetjük, hogy a keresett vonatkoztatási rendszer nem más, mint az agitátorok általános beállítottságának egy átfogóbb, alapvetőbb pszichoanalitikus elemzése.

Egy ilyen elméleti rendszert már maga Freud is létre hozott *Tömegpszichológia és én-analízis* című könyvében, amely 1922-ben, jóval azelőtt, hogy a fasiszmus problémája akut módon jelentkezett volna, már angolul is napvilágot látott.⁴ Nem túlzás az állítás, hogy Freud, aki alig tanúsított érdeklődést a probléma politikai oldala iránt, pontosan előre vetítette a fasiszta tömegmozgalmak sajátosságait, várható felemelkedésüket, mégpedig pusztán pszichológiai kategóriák segítségével. Ha elfogadjuk, hogy az analitikus tudattalanja érzékeli a páciens tudattalanját, azt is feltételezhetjük, hogy az analitikus elméleti intuícióval képes olyan tendenciák anticipálására, amelyek bár racionális szinten még csak latens állapotban léteznek, egy mélyebb szinten már manifest formát öltöttek. Nem lehet pusztán a véletlen műve, hogy Freud az első világháború után éppen a narcizmusra és az én problémáira fordította figyelmét. A narcizmussal és az én problémáival kapcsolatos mechanizmusok és ösztönkonfliktusok nyilvánvalóan egyre nagyobb szerephez jutnak napjainkban, míg a konverziós hisztériához hasonló „klasszikus” neurozisosok, amelyek annak idején a pszichoanalitikus módszer kidolgozásának modelljéül szolgáltak, gyakorló analitikusok megfigyelései szerint ma már jóval ritkábban fordulnak elő, mint Freud idejében, amikor klinikai módszerekkel még Charcot foglalkozott a hisztériával, Ibsen pedig a színdarabjai témájaként választotta. Freud felfogása szerint a tömegpszichológia problémája szoros kapcsolatban áll azzal a korunkra oly jellemző pszichológiai nyomorúsággal, melynek

társadalmi-gazdasági okai vannak, lényege pedig az individualitás hanyatlása és gyengesége. Habár Freudot nem foglalkoztatták a társadalmi változások, azt mondhatjuk, hogy az egyénről alkotott elképzeléseinek monadológiai korlátain belül sikerült rábukkannia az individuum alapvető válságának a nyomaira, az egyén azon hajlamára, hogy kritikátlanul behódoljon erős külső, kollektív hatalmaknak. Anélkül, hogy valaha is a kortárs szociológia tanulmányozásának szentelte volna magát, azzal, ahogyan Freud érdeklődésének tárgyát megválasztotta, valamint elméletének főbb koncepcióit változtatta, munkásságának fejlődésével követte a történelmi trendek változásait.

Könyve megírásakor Freud módszere az volt, hogy dinamikusan értelmezte Le Bonnak a tömeglélekről adott leírását. Freud görcső alá vette azokat a dogmatikusan használt fogalmakat, kvázi-varázsszavakat, amelyeket Le Bon és más pszichoanalízis előtti pszichológusok úgy alkalmaztak, mint végső megoldási eszközöket bizonyos megdöbbentő jelenségek magyarázatára. Ezek között a fogalmak között ott találjuk mindenekelőtt a szuggesziót, amely mellesleg ma is gyakran szolgál töltelékszóként a közgondolkodás számára, ha szóba kerül az a mágikus hatás, amit Hitler és társai gyakoroltak a tömegekre. Freud nem vonja kétségbe Le Bon jólismert jellemzésének a pontosságát, amely szerint a tömeg lényegében individualitásától megfosztott, irracionális, könnyen befolyásolható, erős hajlandóságot mutat erőszakos cselekedetekre, és általában regresszív magatartásformákat tanúsít. Megkülönbözteti ugyanakkor Le Bontól az, hogy Freudnál nem találkozzunk a tömegek hagyományos megvetésével, ami pedig az őt megelőző pszichológusok legtöbbje számára a kérdés *thema probandum*-ja volt. Az általánosan elfogadott leíró jellegű megfigyelésekből Freud nem azt a következtetést vonta le, hogy a tömeg *per se* alsóbbrendű volna, következtetésképpen mindörökre az is marad, hanem ehelyett a legtisztább felvilágosodás szellemében felteszi a kérdést: mi teszi a tömeget tömeggé? Nem tudja elfogadni a társas ösztön vagy nyájösztön olcsó hipotézisét, számára ez csupán magát a problémát jelenti, és nem annak a megoldását. A tisztán pszichológiai okokon kívül, amelyeket Freud maga sorol fel felfogása védelmében, szociológiai nézőpontból is megerősíthetjük, hogy Freud e vállalkozásában szilárd talajon áll. A modern tömegformációknak biológiai organizmusokhoz való közvetlen hasonlítása aligha állhatja meg a helyét, hiszen a mai tömegeket alkotó egyének, *prima facie* legalábbis, individuumok, egy liberális, kompetitív, individualista társadalom gyermekei, akiket arra neveltek, hogy

megőrizték autonóm, független lényüket, és akiket állandóan arra buzdítanak, hogy legyenek mindenáron individualisták, és óvakodjanak attól, hogy másoknak alárendelődjenek. Még ha el is fogadjuk, hogy az archaikus, preindividuális ösztönök napjainkig fennmaradhattak, erre az örökségre akkor sem hivatkozhatunk közvetlenül, amíg meg nem magyarázzuk, hogy miért regrediál a modern ember olyan viselkedésformákhoz, amelyek nyilvánvaló módon ellentmondanak annak a racionális fejlettségi szintnek, valamint felvilágosult technikai civilizációnk azon szakaszának, ahová mára eljutottunk. Freud pontosan arra keresi a választ, hogy melyek azok a pszichológiai erők, amelyek az egyéneket tömeggé változtatják. „(...) ha az egyének egy tömegben egységet képeznek, akkor kell lennie közöttük valamilyen kötőanyag-nak, és ez a kötőanyag lehet, hogy éppen az, amely arra a tömegre jellemző.”⁵ Ez a kérdés azonban egyúttal a fasiszta manipuláció alapvető fontosságú problémáját is exponálja. A fasiszta demagóg ugyanis az, aki emberek millióinak a támogatását akarja megszerezni olyan célokhoz, amelyek túlnyomórészt összeegyeztethetetlenek ezeknek az embereknek a racionálisan felfogott érdekeivel, csak akkor tudja célját elérni, ha mesterségesen képes létrehozni a Freud által keresett köteléket. Ha van egyáltalán esélye a demagógok próbálkozásainak – márpedig populáris sikereik efelől nem hagynak kétséget –, akkor megengedhetjük magunknak a feltételezést, hogy a Freud által keresett kötelék, valamint az a másik, amit a demagóg mesterségesen igyekszik létrehozni, egy és ugyanaz, hogy valójában ez az az egységesítő elv, amely a különféle fogások és technikák mögött megtalálható.

Freud a pszichoanalízis általános elméletének megfelelően feltételezi, hogy az egyéneket tömeggé összekapcsoló kötelék *libidinális* természetű. A régebbi pszichológusok, mintegy véletlenszerűen, ugyancsak észrevették a tömegpszichológiának ezt az aspektusát. „Azt mondhatjuk – így Mc Dougall –, hogy az emberek affektusai aligha fokozódhatnak más körülmények között annyira, mint a tömegben, hiszen az érintetteknek jóleső érzés, hogy határtalanul átadhatják magukat szenvedélyeiknek, hogy feloldódhatnak ezáltal a tömegben, és egyéni határaikat elveszíthetik.”⁶ Freud azzal haladja meg az ehhez hasonló megállapításokat, hogy a tömeg összetartó erejét teljes mértékben képes visszavezetni az örömelvre, azokra a tényleges és közvetett kielégülésekre, amelyekhez az egyén a tömegnek való alárendelődés révén jut. Hitler mellelleg nagyon is tudatában volt a tömegképződésnek az alárendelődésből származó libidinális forrásaival, amikor a tömeggyű-

lések közönségének sajátosan feminin vonásokat tulajdonított, mintegy célzásokat téve a tudattalan homoszexualitásnak a tömegpszichológiában betöltött szerepére.⁷ Annak, hogy Freud bevezette a libidó fogalmát a tömegpszichológiába, a legfontosabb következménye az volt, hogy a tömegnek tulajdonított sajátosságok elveszítették azt a megtévesztő, ősinek tűnő és másra már vissza nem vezethető jelleget, ami az önálló tömeg- vagy nyájösztön önkényes konstrukciójában benne rejlik. Ezek a sajátosságok ugyanis inkább okok, semmint okozatok. Freud szerint a tömegben nem annyira egy új minőség jelenik meg, mint inkább egy normális körülmények között rejtett archaikus minőség manifesztálódik. „Jelen vizsgálódásunkban nem kell túl sok hangsúlyt fektetnünk a felbukkanó új tulajdonságok részletezésére. Elegendő azt elmondanunk, hogy a tömegbe vegyülő egyén olyan viszonyok közé kerül, melyek lehetővé teszik számára, hogy tudattalan ösztönimpulzusait ne kelljen többé elfojtania.”⁸ Freud ezzel egyfelől félresöpri az *ad hoc* segédhipotéziseket, másfelől pedig megmagyarázza azt az egyszerű tényt is, hogy a tömegben alámerülő egyének nem primitív ösztön-lények, hanem olyan individuumok, akik saját *normális* viselkedésükkel ellentétes primitív attitűdöket tanúsítanak. Mégis, a tömegek bizonyos jellemzőinek archaikus volta még a legbanálisabb leírásokból is nyilvánvaló. Az agresszív érzelmek és a cselekedetek közötti emocionális rövidzáratok pedig, amelyeket minden szerző kiemel, aki csak a tömegpszichológia témájával foglalkozik, és amelyek Freudot a primitív kultúrákról szóló írásaiban ahhoz a feltételezéshez vezették, hogy az apa meggyilkolása az őshordában nem csupán egy képzelt esemény, hanem ténylegesen megfelel a prehisztorikus valóságnak, különös figyelmet érdemelnek. A dinamikus elmélet fogalomrendszerével ezeket a jelenségeket úgy kell értelmezni, mint egy *konfliktus* következményét. Ennek segítségével megmagyarázható a fasiszta lelkiakat több olyan megnyilvánulási módja is, amelyet nehezen tudnánk anélkül értelmezni, hogy a különféle pszichológiai erők között fennálló konfliktusokra támaszkodnánk. Mindenekelőtt a destruktivitás pszichológiai fogalmára kell itt gondolnunk, mégpedig abban a formájában, ahogyan arról Freud beszél a *Rossz közérzet a kultúrában* című írásában. A fasiszmus mint a kultúra elleni lázadás nem egyszerűen az archaikus visszatérése, hanem az archaikusnak a kultúrában és a kultúra által való reprodukciója is. A kultúra ellen forduló fasiszta lázadást aligha értelmezhetjük az erős ösztön-én lázadásának, amely átszakítja a fennálló társadalmi rend gátját. Ez a lázadás inkább más lelki instanciáktól köl-

csönzi energiáit, olyanoktól, amelyek a tudattalan szolgálatába kényszerültek.

Mivel a tömeg tagjai között fennálló libidinális kötelék nyilvánvalóan nem ölt szabadon kifejeződő szexuális formát, meg kell magyaráznunk, hogy milyen pszichológiai mechanizmusokon keresztül alakul át a primér szexuális energia olyan érzelmekké, amelyek alkalmasak a tömeg összetartására. Freud úgy oldja meg a kérdést, hogy a jelenséget a szuggesztió, illetve szuggesztibilitás fogalmainak a segítségével elemzi. A szuggesztióban olyan „védelmet” vagy „ernyőt” lát, amely mögött „szerelmi kapcsolatok” rejtőznek. Lényeges, hogy ez a „szerelmi kapcsolatok” tudattalan marad.⁹ Freud részletesen értekezik arról, hogy az olyan szervezett tömegekben, mint amilyen a hadsereg, vagy az egyház, vagy egyáltalán nem beszélhetünk a tagok egymás iránti szeretetéről, vagy csupán valamilyen szublimált, közvetett formában, egy vallásos eszménykép közvetítésével fejeződik az ki; ennek az ideálnak a szeretete egyesíti a tagokat, az ideál kisugárzó, mindent magába foglaló szeretetét a tagoknak egymással szemben is gyakorolniuk kell. Fontos észrevenni, hogy korunk társadalmainak mesterségesen létrehozott fasiszta tömegeinél szeretetre vonatkozó utasítások alig fordulnak elő.¹⁰ Hitler eltolta magától a szerető apa hagyományos szerepét, és helyette teljes mértékben a fenyegető tekintély negatív szerepét öltötte magára. A szeretet fogalma *Németország* elvont képzetére korlátozódott, és ritkán említették a „fanatikus” jelző nélkül, miáltal még ez a feltűnő módon redukált szeretet is barátságtalan és fenyegető jelleget öltött mindazok számára, akiket nem fogadott magába. A fasiszta vezetés egyik alapszabálya a libidinális energia tudattalan szinten való tartása, hogy a libidó megnyilvánulásait a politikai céloknak megfelelő irányba lehessen terelni. Minél kisebb szerephez jut egy olyan objektív eszmény a tömeg létrehozásában, mint amilyen a vallásban a megváltás, minél inkább a tömeg létrehozása válik az egyetlen céllá, annál jobban el kell fojtani a szabadon megnyilvánuló szeretetet, engedelmességgé alakítva át azt. Túl kevés olyan dolog van a fasiszta ideológiában, amit *lehet* egyáltalán szeretni.

A fasizmus libidinális szerkezete és a fasiszta demagógok egész technikája autoriter jellegű. Ez az a pont, ahol a demagóg és a hipnotizőr technikája találkozik egymással egy olyan a pszichológiai mechanizmus képében, amely arra kényszeríti az egyént, hogy alávesse magát egy regresszióknak, ami a tömeg pusztá elemévé fokozza le őt:

„A hipnotizőr tevékenysége felébreszti az alanyban szunnyadó és a szülőkkel kapcsolatos ősi örökség egy részét, mely az apa – a mindennél hatalmas-

sabb és veszélyesebb személy, akihez csak passzív-mazochisztikus módon lehet viszonyulni, és akivel szemben az ember nem őrizheti meg saját akaratát, és akivel egyedül maradni, »színe elé állni« nagy merészség – képzetében éled újra. Csak ilyesféleképpen képzelhetjük el az őshorda tagjainak az ősapához fűződő viszonyát.

A tömegképződésnek a szuggesztiós jelenségekben megmutatkozó félelmetes és kényszeres jellemzőit is joggal eredeztethetjük az őshordából. A tömeg vezetője még ma is a félelmetes ősapája, a tömegeket most is a korlátlan erőszak tartja az uralma alatt, az autoritás utáni vágy magas fokú, Le Bon kifejezésével élve a tömeg az elnyomatást szomjúhozza. Az ősapája az, aki a tömeg bálványa, és aki az énídeál helyéről uralja az ént. A hipnózt jó okkal nevezhetjük két ember tömegének; a szuggesztiót pedig meggyőződéssel definiálhatjuk úgy, mint olyan folyamatot, amely nem az érzékelésen és a gondolati feldolgozáson alapszik, hanem erotikus kötődéseken.”¹¹

A fenti sorok pontosan definiálják a fasiszta propaganda természetét és tartalmát. Irracionális, autoriter céljai miatt pszichológiai természetű, mivel céljait nem érheti el racionális meggyőzéssel, hanem csak úgy, ha ügyesen életre tudja kelteni „az archaikus örökség egy részét az egyénben”. A fasiszta propaganda a vezér eszméje köré szerveződik, függetlenül attól, hogy az valódi vezető-e, vagy csupán a tömegérdek egy letéteményese, mivel egyedül a vezér pszichológiai képzelete alkalmas arra, hogy újraélessze a mindenható erejét, fenyegető ősapája képzetét. Ez a legmélyebb gyökere a fasiszta propaganda *megszemélyesítési* mániájának, a nevek és az állítólagos nagy emberek objektív célok helyett történő szüntelen reklámozásának, ami különben rejtélyesnek tűnhet. A „*mindennél hatalmasabb és veszélyesebb*” ősapája képzetének a megtevése, aki a valódi apát messze felülmúlja és így alkalmas arra, hogy egy „tömeg-énne” növekedjen, „*akihez csak passzív-mazochisztikus módon lehet viszonyulni*” – ez az attitűd annál elengedhetetlenebb lesz a fasiszta hívek számára, minél összeegyeztethetlenebbé válik politikai viselkedésük saját egyéni érdekükkel, valamint annak a csoportnak és osztálynak az érdekével, amelyhez ténylegesen tartoznak.¹² A vezér szempontjából ezért teljesen racionális az, hogy a híveiben szunnyadó irracionális felélesztésére törekedjen, nekik ugyanis olyan meggyőződéssel kell rendelkezniük, „amely nem az érzékelésen és a gondolati feldolgozáson alapszik, hanem erotikus kötődéseken.”

Az a mechanizmus, amely a libidót a vezér és követői, valamint a követők egymás közötti kötelékévé alakítja át, az *identifikáció* mecha-

nizmusa. Freud könyve tekintélyes részét e mechanizmus elemzésének szenteli.¹³ Nincs most módunk arra, hogy ezzel kapcsolatban finom elméleti vizsgálódásokba bocsátkozzunk; különösen az identifikáció és az introjekció fogalmait illetően lenne erre szükség. Mindenképpen meg kell azonban említenünk a néhai Ernst Simmel értékes hozzájárulását a fasiszmus tömegpszichológiájának a megértéséhez. Simmel elfogadta Freud koncepcióját, amely szerint az identifikáció mint a libidó orális szerveződési fázisának a származéka ambivalens jellegű,¹⁴ és az antiszemitizmus elméletévé fejlesztette azt tovább.

Itt azonban kénytelenek vagyunk néhány megjegyzéssel beérni az identifikáció elméletével kapcsolatban, valamint annak a fasiszta propaganda és lelkiakat közötti összefüggést érintő vonatkozásait illetően. Több szerző is megállapította – külön szeretnénk kiemelni Erik Homburger Eriksont –, hogy a fasiszta vezértípus eltér az olyan apafiguráktól, mint amilyenek például a megelőző korszakok királyai voltak. E megfigyelés mintha ellentmondana Freud elméletének, miszerint a vezér nem más, mint ősapa. Az ellentmondás azonban csupán látszólagos. Az, ahogyan Freud az identifikációról beszél, hozzásegít minket ahhoz, hogy az individuális pszichológia dinamikájának szubjektív fogalmaival értsünk meg olyan változásokat, amelyek valójában objektív történelmi feltételek eredményei. Az azonosulás „(...) a másik személy iránti kötődés *legkorábbi* megnyilvánulási formája. Az Ödipusz-komplexus előtörténetében van szerepe.”¹⁵ Könnyen lehetséges, hogy az identifikáció preödipális komponense különíti el a vezérnek mint mindenható erejű ősapának a képzetét a valódi apa képzetétől. Figyelembe véve, hogy a gyermek azonosulása az apával mint az Ödipusz-komplexusra adott válasz csupán másodlagos jelenség, az infantilis regresszió túlhaladhat ezen az apaképzetten, és egy „anaklitikus” folyamattal elérhet egy régebbi apaképzetet. Továbbfolytatva a gondolatot: az a feltételezés, hogy az identifikációnak van egy olyan primitíven narcisztikus aspektusa, mint amilyen a *bekebelezés*, amelynek révén a szeretett tárgyat saját magunk részévé tesszük, magyarázatul szolgálhat arra a tényre, hogy a modern vezér eszménye miért tűnik időnként sokkal inkább az egyén saját személyisége felnagyított képének, ön maga projekciójának, semmint egy olyan apa képzetének, akinek az egyén későbbi gyermekkorában játszott szerepe jócskán csökkent napjaink társadalmában.¹⁶ Megállapításaink bővebb kifejtést kívánnak.

Idealizáció-elméletében Freud felismerte a narcizmusnak az identifikációban játszott fontos szerepét, amellyel hozzájárul a fasiszta cso-

portok megteremtéséhez is. „(...) a tárgy itt ugyanolyan elbánásban részesül, akár a saját én, tehát a szerelemben nagyadag narcisztikus libidó áramlik át a tárgyra. A szerelmi választás néhány formájánál szembeötlő, hogy a tárgy arra szolgál, hogy egy saját, és el nem ért énídeált helyettesítsen. Az ember olyanfajta tökélyekért szereti a másikat, melyek után saját énje is igyekszik, és csak ezen a kerülő úton képes kielégíteni narcizmusát.”¹⁷ Pontosan saját magának ezt az idealizációját igyekszik megteremteni híveiben a fasiszta vezér a *Führer*-ideológia segítségével. Azok az emberek, akiket meg kell nyernie magának, többnyire szenvedő alanyai annak a modern korra jellemző konfliktusnak, amely a jólfejtett, racionális, önfenntartásra törekvő én-instancia¹⁸ és énszükségeitek kielégítésének folytonos kudarcából jön létre. Ez a konfliktus erős narcisztikus impulzusokat szül, melyeket csak az idealizáció folyamata képes elnyelni és kielégíteni, amikor is a narcisztikus libidó részlegesen átruházódik egy tárgyra. Ez megint csak alátámasztja azt, hogy a vezér-ideál az egyén felnagyított képének a megfelelője; azaz, hogy a követő a vezért saját eszményképévé emeli, mintegy saját magát szeretheti, mégpedig úgy, hogy közben megszabadulhat azoktól a szégyenletes frusztrációktól és kellemetlen érzésektől, amelyek elrontják saját tapasztalati énjéről alkotott képét. Az idealizáció segítségével végbemenő azonosulás azonban, amely csupán torz karikatúrája a valódi együvé tartozásnak, egyúttal kollektív azonosulás is. Az emberek jelentős részénél végbemegy, olyanoknál, akik hasonló jellembeli tulajdonságokkal és vágyakkal rendelkeznek. Az *emberek fasiszta közössége* pontosan megfelel annak a definíciónak, amit Freud adott a tömegről, amely „(...) olyan egyénekből áll, akik az énídeáljuk helyére egy és ugyanazt a tárgyat állították, és ennek következtében énjükben azonosultak, identifikálódtak egymással.”¹⁹ A vezér-eszmény azután mintegy ebből a kollektív erőből nyeri ősapaszerű mindenhatóságát.

Freud vezér-ideálról alkotott pszichológiai elméletét megdöbbenő módon támasztották alá a későbbi fasiszta vezértípussal való egyezések, már ami az utóbbi népszerűsített képét illeti. Freud leírása ugyanúgy illik a Hitler által megformált vezérre, mint azokra az idealizált vezérimágókra, melyekhez hasonlóvá az amerikai fasiszta demagógok próbálják maszkírozni magukat. Ahhoz, hogy létrejöhessen a narcisztikus azonosulás, a vezérnek abszolút mértékben narcisztikus módon kell megjelenítenie magát; e felismerés alapján rajzolta meg Freud a „hordabéli ősapá” képét, amely lehetne akár Hitleré is:

„Az emberiség történetének hajnalán ő volt az *Übermensch*²⁰, akinek jöttét Nietzsche csak a jövőtől remélte. A tömegben élő emberek számára még most is szükséges az az ábránd, hogy a vezér mindannyiukat egyenlően szereti, de a vezér maga ezzel szemben senkit nem szeret, természete uralkodó, teljesen narcisztikus, de magabiztos és önálló. Tudjuk, hogy a szerelem gátat vet a narcizmusnak, és be tudnánk azt is bizonyítani, hogyan lett az előbbi hatására kultúrtényező az utóbbiból.”²¹

Ily módon magyarázatot nyer az agitátorok beszédeinek egyik legszembevetőbb sajátossága, nevezetesen a pozitív programnak vagy bármi másnak, ami „adni” képes, a tökéletes hiánya, ezzel egyidejűleg pedig a fenyegetéseknek és visszautasításoknak a paradox túlsúlya: a vezért csak akkor lehet szeretni, ha ő maga nem szeret. Freud ugyanakkor tisztában volt a vezérképekkel azzal a másik aspektusával is, amely látzólag ellentmond az elsőnek. Míg a vezérnek egyfelől *superman*-ként kell kitűnnie, ezzel egyidejűleg azt a csodát is végre kell hajtania, hogy mint átlagember jelenjen meg előttünk, ahogyan Hitler is King Kong és egy külvárosi fodrász ötvözetét produkálta. Freud erre is magyarázatot ad narcizmus-elméletével:

„(...) az egyén feladja éniideálját, és azt a vezérben megtestesülő tömegideálra cseréli. A csorda – legyen szabad magyarázólag hozzáfűznünk – nem minden esetben ugyanakkora. Az én és az éniideál elkülönülése nem minden egyénben kifejezett, e kettő gyakran egybeesik, az én gyakran megőrzi önmagával szembeni, narcisztikus talajról fakadó elnézését. A vezér választását ez a körülmény igen megkönnyíti. Elég, ha a vezérben erősen és tisztán kifejeződnek ezeknek az egyéneknek a tipikus vonásai, ha felkeltődik a nagy erő és libidínusz szabadság képzelete, ez kedvez egy erőskezű főnök iránti vágnak, és a vezér személyét egy olyan felsőbbrendű hatalommal ruházza fel, melyre az egyébként lehet, hogy nem is vágya. A többiek, akiknek éniideálja minden korrekció nélkül testesül meg a vezér személyében, a vezér »szuggesztíve«, vagyis az identifikálódáson keresztül ragadja magával.”²²

Freud elmélete így még a fasiszta vezér meglepő alsóbbrendűségi szimptomáit is anticipálja, ripacsszerű, antiszociális pszichopata-jellegét. A követők narcisztikus libidójának azon része miatt, amelyet nem olvasztottak bele a közös vezéreszménybe, hanem az továbbra is saját énjükhöz kapcsolódva maradt, a *superman*-nek mégiscsak hasonlítani kell híveire, és úgy kell megjelennie, mint azok „felnagyított személyiségének”. Ezzel összhangban van, hogy a fasiszta propaganda egyik

állandóan visszatérő fogása a „nagy kisember” fogalma, egy olyan személyé, aki egyszerre sugallja a mindenhatóságot, és azt, hogy ő csak egy a sok közül, egyszerű, hűsvér amerikai, akit még nem rontott meg sem az anyagi, sem a lelki gazdagság. Ezt a társadalmi csodát a pszichológiai ambivalencia teszi lehetségessé. A vezér eszményképe kielégíti a követők kettős vágyát, azt, hogy egy autoritásnak rendelődjenek alá úgy, hogy ugyanakkor saját maguk legyenek ez az autoritás. Jól illik ez egy olyan világba, amelyben irracionális kontrollt gyakorolnak az emberek felett, jóllehet, az egyetemes felvilágosodás következtében ez a fajta uralom már elveszítette belső meggyőző erejét. Azok az emberek, akik a diktátoroknak engedelmeskednek, egyúttal azt is érzik, hogy nincsen szükségük diktátorokra. Ezt az ellentmondást szüntetik meg azzal, hogy elhiszik: ők maguk a könnyörtelen elnyomók.

Az agitátorok sztenderd eszköztárát, mindazt, ami később a fasiszta demagógia alapszerkezete lett, tehát a megszemélyesítés technikáját és a nagy kisember eszméjét mintha csak a Freud által adott fogalmi rendszer alapján tervezték volna meg.²³ Emeljünk ki találmányra néhány példát!

Freud részletesen tárgyalja a hierarchikus elemeknek az irracionális tömegekben játszott jelentőségét. „Nyilvánvaló, hogy a katona az előjáróját, vagyis a hadvezért teszi példaképének, miközben a magafajtajúakkal azonosul, és ebből az énközösségből vezethetők le a bajtársiaság kötelességei, a kölcsönös segítségnyújtás, és a javak megosztása. Nevetséges lenne azonban, ha a hadvezérrel identifikálna.”²⁴ A fasiszták, le egészen a legpitibb demagóg szintjéig, szüntelenül a rituális ceremóniák és a hierarchikus megkülönböztetések jelentőségét szorgolják. Minél kevesebb hierarchikus szint szükséges egy magas színvonalon racionalizált és kvantifikált ipari társadalomban, annál mestersegesebbek azok a hierarchiák, amelyeket a fasiszták pusztán pszichotechnikai okokból, a legcsekélyebb *raison d'être* nélkül létrehoznak és rigid módon a társadalomra kényszerítenek. Hozzá kell tennünk azonban, hogy a hierarchikus viszonyulás nem az egyedüli libidinális forrása a fasizmusnak. A hierarchikus struktúrák a legteljesebb mértékben megfelelnek a szadomazochista karakter vágyainak. Hitler híres formulája, „*Verantwortung nach oben, Autorität nach unten*” [Felelősséggel felfelé, tekintéllyel lefelé] szemléletesen racionalizálja ennek a karakternek az ambivalenciáját.²⁵

A „lentlívők” letaposása, amely oly szörnyű módon nyilvánult meg a gyenge és kiszolgáltatott kisebbségek üldözésében, éppolyan feltűnő, mint a kívülállókkal szembeni gyűlölet. A gyakorlatban a két tendencia

többszörf kéz a kézben jár. Freud elmélete megvilágítja azt a merev különbségtételt, amely a szeretett csoporton belüliek és a kitaszított csoporton kívüliek között fennáll. A mi kultúránkban annyira magától értetődőnek tartjuk ezt a fajta viselkedést és gondolkodásmódot, hogy ritkán vetődik fel komolyan a kérdés: miért is szeretik az emberek azt, aki hasonló hozzájuk, illetve miért gyűlölik, aki más? Freud megközelítésének termékeny volta itt is, mint annyi más esetben abban nyilvánult meg, hogy megkérdőjelezte, ami addig általánosan elfogadottnak számított. Le Bon megfigyelte, hogy az irracionális tömeg „rögtön szélsőségeket alkalmaz”.²⁶ Freud kiterjeszti e megállapítás hatósugarát, és kimutatja, hogy a csoporton kívüliek és belüliek dichotómiája oly mélyen gyökerezik, hogy még azokra a csoportokra is hatással van, akiknek „eszmei” látszólag kizárják az effajta megkülönböztetéseket. Ezért szakíthatott már 1921-re azzal a liberális illúzióval, amely szerint a kultúra fejlődése majd automatikusan megteremti a csoporton kívüliekkel szembeni toleranciát és a velük szemben alkalmazott erőszak csökkenéséhez vezet majd:

„Mindeközben azok, akiket nem köt semmi Krisztus birodalmához, akik nem tartoznak ahhoz a vallási közösséghez, mely nem szereti őket, és ők sem szeretik azt, kimaradnak az érzelmi kötelékből. Ezért mondhatjuk, hogy egy vallás, még ha a szeretet vallásának is hívja magát, kemény és szeretetlen kell legyen azokkal szemben, akik nem tartoznak kebelébe. Alapjában véve minden vallás a szeretet vallása a tagjai számára, és mindegyik kegyetlen és türelmetlen a hozzá nem tartozókkal szemben. Az ember, bármilyen nehezére esik is, nem tehet szemrehányást mégsem a hívőknek. A vallástalanoknak és a közömbösöknek pszichológiai értelemben könnyebb dolga van. Semmiképpen sem gondoljuk, hogy az emberek erkölcsi javultak meg annyira, hogy manapság ez a türelmetlenség már nem ölt olyan erőszakos és kegyetlen méreteket, mint a korábbi évszázadok során. Sokkal inkább a vallásos érzület és a vele összefüggésben lévő libidinózus kötelékek félreismerhetetlen meggyengülésében találhatjuk meg ennek okát. Ha egy másfajta tömegkapcsolat lép a vallás helyére, mint most ezt a szocialistáknál láthatjuk, ismét ugyanazt a türelmetlenséget fogjuk tudni tapasztalni minden kívülállóval szemben, mint a vallásháborúk korában, s ha egyszer valaha a tudományos nézetek is hasonló befolyást tudnának gyakorolni a tömegre, ugyanezt az eredményt láthatnánk megismétlődni.”²⁷

Éppannyira csodálatot válthat ki belőlünk Freud téves politikai prognózisa, amellyel a „szocialisták” nyakába varrja mindazt, amit később

halálos ellenségeik Németországban fognak majd elkövetni, mint próféciája, amellyel előrevetíti a fasiszta destruktivitást, amely arra ösztönzi az embereket, hogy kiirtsák a csoporton kívülieket.²⁸ Ami azt illeti, a vallás háttérbe szorulása éppen ellenkező hatású volt, mint amire a felvilágosult Freud számított; a hívők és hitetlenek közötti különbség fennmaradt, sőt eldologiasodott. Mi több, e különbség önálló struktúrává változott, függetlenné vált bármiféle ideológiai tartalomtól, és mivel elveszítette belső meggyőző erejét, most még erősebben igyekeznek fenntartani. Ezzel egyidejűleg eltűnt az a csilapító hatás is, amelyet a szeretet vallásos tanítása jelentett. Ez annak a „kinn a farkas, benn a bárány” trükknek a lényege, amelyet minden fasiszta demagóg alkalmaz. Minthogy semmilyen erkölcsi kritériumot nem fogadnak el atekintetben, hogy ki az, aki kiválasztott, és ki az, aki nem, egy olyan pseudo-természeti kritériumhoz folyamodnak, mint a faj fogalma,²⁹ amely elkerülhetetlennek tűnik, ezért még könyörtelenebb, mint az eretnesség bűne volt a középkorban. Freudnak sikerült megtalálnia ennek az elvnek a libidinális funkcióját. Ez mint negatív integrációs erő hat. Mivel a pozitív libidó teljes egészében az ósapa képzetét szállja meg, és mivel így kevés elérhető pozitív tartalom marad, szükség van egy negatív tényezőre. „A vezérnek, vagy a vezéreszmének, hogy úgy mondjuk, negatívnak is kell lennie; Egy adott személy vagy intézmény elleni gyűlölet ugyanúgy egyesítő hatású lehet, és ugyanazt a fajta kötődést hozhatja létre, mint egy pozitív kötődés”.³⁰ Nem vitatható, hogy ez a negatív integráció azokból a destruktív ösztönből táplálkozik, amelyekre Freud, bár a *Tömegpszichológiá*-ban nem utal explicit módon, a *Rossz közérzet a kultúrában* című esszéjében már felhívja a figyelmet döntő szerepükre. Jelen kontextusban Freud a narcizmussal magyarázza a csoporton kívüliekkel szembeni gyűlöletet:

„A közelálló idegen iránt mutatkozó leplezetlen idegenkedést az önszeretet, a narcizmus kifejeződésének tekintjük, mely igyekszik magát kinyilvánítani, és úgy viselkedik, mintha a rá jellemző felépítéstől való legkisebb eltérés már annak a kritikáját, és átformálásának igényét jelentené.”³¹

A narcisztikus *nyereség*, amit a fasiszta propaganda kínál, nyilvánvaló. Állandóan azt sugalmazza, időnként meglehetősen körmönfont módon, hogy a követők, már pusztán azzal, hogy a csoporthoz tartoznak, jobbak, felsőbbrendűek, tisztábbak, mint azok, akik ki vannak rekesztve

a csoportból. A csoport ugyanakkor úgy érzelik bármilyen kritikát vagy önreflexiót, mint narcisztikus veszteséget, ez pedig dühöt vált ki belőle. Ez magyarázza meg a fasiszták erőszakos reakcióját mindazzal szemben, amit ők *zersetzend*-nek [felforgatónak] tekintenek, vagyis azzal szemben, ami szétrombolja rigid módon védelmezett értékeiket; mint ahogyan ez a magyarázata annak az ösztönös ellenszenvnek is, amellyel az előítéletes személyek bármifajta introspekcióval szemben viselkednek. Ráadásul az, hogy a csoporton belüliek a kívülállókkal szembeni gyűlöletre koncentrálnak, semlegesíti azt a gyűlöletet, amelyet saját csoportjukkal szemben éreznek, és amelyhez ennek hiányában meglehetősen ambivalens módon viszonyulnának:

„Ez a türelmetlenség azonban időlegesen, vagy véglegesen eltűnik a tömegképződés során, és a tömegben is. Ameddig a tömegképződés tart, az egyének úgy viselkednek, mintha egyformák volnának, és eltűrik a másik különbözőségét, egyenlőnek gondolják magukat a többivel, és nem taszítja őket egymástól semmi. Elméleti megfontolásaink szerint a narcizmus csak egy mozzanatként, a más személyekhez való libidinózus kötődéseknek köszönhetően képes ilyen mértékben korlátozódni.”³²

Ez az a retorikai megoldás, ami az agitátorok „egyek vagyunk” trükkjében megnyilvánul. A csoporton kívülállóktól való eltéréseket kiemelik, míg a csoporton belüli eltérések jelentőségét figyelmen kívül hagyják; hajlamosak rá, hogy a megkülönböztető tulajdonságokat, a hierarchikus viszonyok kivételével, eltüntessék. „Mindnyájan ugyanabban a cipőben járunk; senkinek se legyen jobb, mint a többieknek” – egyaránt támadják a sznobot, az intellektuelt és az életművészt. A rosszindulatú egalitarianizmus és a lealacsonyító „testvériesség” a fasiszta propaganda, illetve a fasizmus egyik lényeges komponense. Ezt szimbolizálja Hitler hírhedt *Eintopfgericht** parancsa. Minél kevésbé akarják magát a társadalmi struktúrát megváltoztatni, annál többet fecsegnek a társadalmi igazságosságról, ami az ő felfogásukban annyit jelent, hogy senki se élvezhessen individuális gyönyöröket. Represszív egalitarianizmus helyett, hogy az elfojtás és az elnyomás megszüntetésével megvalósítanák az igazi egyenlőséget – lényeges alkotóeleme ez a fasiszta lelkialkatnak, ami az agitátorok „ha tudnátok...” kezdetű frázisaiban

* Szó szerint „egytálétel”. Körülbelüli jelentése: „Mindenkinek ugyanannyi jussón” (A ford. megjegyzése).

jelenik meg, amivel gyűlölettel leleplezését ígéri mindazoknak a gyönyöröknek, amelyeket mások élveznek. Freud úgy értelmezi ezt a jelenséget, mint az egyéneknek egy pszichológiai „testvérhorda” tagjaivá való átalakulását. A testvérek összetartozása egymással szemben érzett elsődleges irigységükre adott reakcióképződmény, amelyet a csoportkohézió szolgálatába állítottak:

„Ami később a társadalomban mint csapatszellem, *esprit de corps*, stb. hat, nem tagadja meg eredetét, mely az irigység volt. Senki nem helyezheti magát előtérbe, mindenki egyenlő, mind lehetőségeiben, mind javaiban. A társadalmi igazságosságnak is az az alapja, hogy az ember sok mindenről lemond, és ezzel másokat is rákényszerít az ugyanarról való lemondásra – vagy ami ugyanaz, mások nem kérhetik rajta számon az érintett dolgokat.”³³

Hozzátehetjük mindehhez, hogy a fivérek egymással szemben érzett ambivalenciája meghökkentő és állandóan visszatérő módon fejeződik ki az agitátorok technikájában. Freud és Rank kimutatta, hogy a mesékben a hangyákhoz és méhekhez hasonló kicsiny állatok „lehettek az őshordában a fivérek, mint ahogyan az álomszimbolikában is a rovarok, férgek a testvéreket jelentik (megvető hangsúllyal: kisgyermekként jelenítve meg őket)”³⁴. Minthogy a csoporttagokat feltehetően „az ugyanazon tárgy iránti szerelmük tesz képessé az egymással való identifikálódásra”³⁵, az egymással szemben érzett megvetést nem ismerhetik be saját maguknak. A megvetés az imént említett alacsonyrendű állatok teljes mértékben negatív megszállásában fejeződik ki, összeolvad a csoporton kívülállókkal szemben érzett gyűlölettel, és kivetítődik ez utóbbiakra. Valóban kedvelt fogása – melyet Leo Lowenthal részletesen elemez³⁶ – minden fasiszta agitátornak, hogy a csoporton kívüli idegent, különösen a menekülteket és a zsidókat alacsonyrendű állatokhoz és férgekhez hasonlítja.

Ha helyes volt feltételezésünk, miszerint a fasiszta propaganda egyes elemei megfeleltethetők a Freud által a *Tömegpszichológiá*-ban kidolgozott mechanizmusoknak, akkor szinte magától adódik a kérdés: honnan ismerhették a fasiszta agitátorok, ezek a durva, félművelt emberek az eddig tárgyalt mechanizmusokat? Ha Hitler *Mein Kampf*-jának az amerikai demagógokra gyakorolt hatásával magyaráznánk a dolgot, nem jutnánk túlságosan messzire, mivel nem valószínű, hogy Hitler elméleti tudása a tömegpszichológiáról meghaladta volna egy népszerűsített Le Bonban található megfigyelések szintjét. Az az állítás sem védhető, miszerint Goebbels a propaganda lángelméje lett volna,

aki teljes mértékig tisztában volt a modern mélylélektan legújabb felfedezéseivel. Ha gondosan elolvassuk beszédeit, valamint nemrégiben közzétett naplórészleteit, az a benyomásunk támad, hogy bár Goebbels elegendő ravaszsággal rendelkezett az erőpolitika játékszabályainak ügyes alkalmazásához, teljesen naiv volt minden olyan társadalmi és pszichológiai kérdést illetően, amely meghaladta saját szövegeinek és vezércikkeinek mélységét. A kifinomult gondolkodású és „radikálisan” forradalmi Goebbels imázsa része annak a sátáni legendának, amely nevével összefonódott, és amelyet a szenzációra éhes sajtó táplált; egyébként olyan mítosz ez, ami maga is igényt tarthatna a pszichoanalitikus elemzésre. Goebbels maga kétségen kívül sztereotípiákban gondolkodott, és teljes mértékben a perszonalizáció bűvöletében élt. Így viszont más, a műveltségtől különböző forrás után kell néznünk, amiből a tömegmanipuláció pszichológiai technikájának sokat reklámozott fasiszta tökélyét származtathatjuk. A legfontosabb ilyen forrás, amiről már volt is szó, a vezér és követői között fennálló alapvető hasonlóság, amely megmagyarázza az azonosulás egyik aspektusát. A vezér megérezheti azoknak az embereknek a pszichológiai igényeit és szükségleteit, akik fogékonyak propagandájára, hiszen lelkialkatában hasonló hozzájuk, és csupán az a képessége különbözteti meg tőlük, hogy gátlástalanul tudja kifejezni azt, ami híveiben még csak lappangó formában van jelen. Ez, és nem valamiféle felsőbbrendűség különbözteti meg tehát követőitől. A vezér jellemző formájában orális típus, állandó beszédkényszerrel, amit másokon akar gyakorolni. Úgy tűnik, hogy a híres mágikus bűvölet, amit a demagógok híveikre kifejtettek, elsősorban oralitásukon alapul; a puszta nyelvi hatáson a szavak racionális jelentése nélkül, azon a mágikus módon, ahogy a nyelv hatni képes, továbbá az archaikus regresszió jelenségén, amely az egyént a tömeg puszta elemévé redukálja. Mivel ez a fajta gátlásaitól megfosztott beszéd, amely elsősorban asszociációkon alapul, feltételezi az énkontroll legalább ideiglenes hiányát, ezért inkább gyengeségre, semmint erőre utal. Ami azt illeti, a fasiszta agitátorok erővel való kérkedését gyakran kísérik a gyengeségre való célzások, még ha olyan célzások is, amelyeket ügyesen az erő képzetével vegyítenek. Azért, hogy hallgatósága tudattalan hajlamait képes legyen kielégíteni, az agitátor, ha szabad ezt a kifejezést használnunk, egyszerűen saját tudattalanjának a kifordításához folyamodik. Sajátos karakterszindrómája alkalmassá teszi erre a mutatóványra, a tapasztalat pedig megtanítja arra, hogyan használja fel racionálisan irracionalitását, hasonlóan a

színészhez, vagy az újságírók azon típusához, amely ismeri a módját annak, hogyan adja el ideges érzékenységet; a demagóg így anélkül, hogy ennek tudatában lenne, képes egy pszichológiai elmélet törvényei szerint beszélni és cselekedni, annál az egyszerű oknál fogva, hogy ez az elmélet igaz. Ahhoz, hogy hallgatósága pszichológiájának megfelelőhessen, csupán saját lelki adottságait kell kiaknáznia.

Azt, hogy az agitátorok eszközei megfeleljenek céljaik pszichológiai bázisának, egy másik tényező is támogatja. Mint tudjuk, a fasiszta agitáció mára mintegy foglalkozássá, megélhetési forrássá nőtte ki magát. Bőven volt alkalom a különböző fogások kipróbálására, így egyfajta „természetes kiválasztódás” biztosította, hogy csak a leghatásosabb trükkök maradjanak meg a „piacon”. Ezek hatékonyságában a fogyasztó pszichológiája tükröződik. A nagy „standardizálási” folyamatban, amely minden olyan technika esetében megfigyelhető, amelyet a modern tömegkultúrában felhasználnak, az életképesnek bizonyuló fogásokat szabványosítják, úgy, ahogyan azt a kereslet fellendítésében leghasznosabbnak bizonyuló reklám-szlogenek esetében teszik. A „standardizálás” jól megfelel ugyanakkor a sztereotip gondolkodás szükségleteinek is, azok „sztereopátiájának”, akik ez iránt a propaganda iránt fogékonyak, és kielégítik vele a végtelen, változatlan ismételtetések iránti infantilis vágyukat. Nehéz megjósolni, hogy vajon ez a lelki diszpozíció elengedő-e ahhoz, hogy a demagógok sztereotip készlete a szüntelen ismételtetések ellenére is megőrizhesse hatékonyságát. A náci Németországban mindenki viccet gyártott az olyan frázisokból, mint amilyen például a „*Blut und Boden*” [vér és talaj] volt, *Blubó*-ként aposztrofálva azt, vagy az északi faj fogalmából, amiből az *aufnorden* [megészakosodni] igét gyártották. Úgy tűnik azonban, hogy ezek a szlogenek a fentiek dacára sem veszítették el vonzerejüket, mi több, az hogy parodizálták őket, még szadizmussal és cinizmussal is fűszerezte silány csináltságukat, azt igazolták ugyanis, hogy a Harmadik Birodalomban az egyén sorsát egyedül és kizárólagosan a hatalom, mégpedig egy racionális objektivitás által nem korlátozott hatalom dönti el.

Feltehetjük mármost a kérdést: mennyiben jellemzőbb az eddigiekben tárgyalt tömegpszichológia a fasiszmusra, mint azokra a politikai mozgalmakra általában, amelyek tömegtámogatást keresnek maguknak? A fasiszta propagandának és a liberális pártok programjainak még a legfelületesebb összehasonlítása is azt mutatja, hogy itt valóban a fasiszmus egyik sajátosságával állunk szemben. Ennek ellenére két-

ségtelen, hogy sem Freud, sem Le Bon nem beszélt ilyen különbségekről. Az ő tárgyuk a tömeg „mint olyan” volt a tradicionális szociológiai fogalmaknak megfelelően, tekintet nélkül arra, hogy ezt a tömeget milyen politikai célok vezérlik. Mi több, el kell ismernünk, hogy mindkettőjük inkább a hagyományos szocialista mozgalmakra gondolt, semmint azok ellenlábasaira, jöllehet, az is igaz, hogy az egyház és a hadsereg – az a két példa, amelyet Freud választott elméletének demonstrálására –, lényegéből fakadóan konzervatív és hierarchikus, míg Le Bon elsősorban szervezetlen, spontán, alkalmi tömegekről beszélt. Akárhogy van is, ezt a kérdést csak egy olyan explicit társadalomelmélet képes megoldani, amely mesze meghaladja a pszichológia hatósugarát. Nekünk azonban ezen a helyen meg kell elégednünk néhány, a megoldásra vonatkozó javaslattal. Először is azt kell figyelembe vennünk, hogy a fasiszmus objektív céljai túlnyomó részben irracionálisak, mivel – ha eltekintünk a Hitler-rezim első éveinek háborús konjunktúrájától – ellentmondanak azon emberek többsége anyagi érdekeinek, akiket felsorakoztatott maga mellé. Az inherens háborús veszély, amit a fasiszmus magában hordoz, pusztulást szül maga körül, és ennek a tömegek, még ha lappangó formában is, de tudatában vannak. Ha így nézzük, valóban van abban némi igazság, amit a fasiszmus saját irracionális erőiről mond, jöllehet a mitológia, amivel ezt az irracionalitást racionalizálni próbálja, teljesen hamis. Mivel a fasiszmus nem használhat racionális érveket a meggyőzéshez, a propagandának szükségképpen a diszkurzív érveléstől eltérő módszerekhez kell folyamodnia, pszichológiai módszerekhez, tudattalan, irracionális, regresszív folyamatokat kell felszabadítania. Ezt megkönnyíti számára a népesség azon rétegeinek a gondolkodási rendszere, akiket értelmetlen frusztrációk gyötörnek, ennek következtében pedig eltorzult, irracionális mentalitásuk fejlődik ki. A fasiszta propaganda titka valószínűleg abban rejlik, hogy az embereket realista módon annak tekinti, amik azok ténylegesen – napjaink szabványosított tömegkultúrája hamisítatlan gyermekeinek, akiket nagyrészt megfosztottak autonómiájuktól és spontaneitásuktól –, vagyis nem próbál eléjük a pszichológiai és a társadalmi *status quo*-t meghaladó célokat állítani. A fasiszta propagandának nem kell mást tennie céljai eléréshez, csupán *reprodukálnia* a fennálló mentalitást a legcsekélyebb változtatás nélkül, a kényszeres ismétlés pedig, ami e propaganda egyik legjellegzetesebb sajátossága, a folytonos reprodukció e kényszerét tükrözi. A fasiszta propaganda teljes egészében az autoriter személyiség totális szerkezetére és

annak egyedi jegyeire támaszkodik, e karakter pedig nem más, mint a modern társadalom irracionális aspektusának az internalizálása. Az ösztönökönómia szempontjából a fasiszta propaganda irracionálisága a jelenleg uralkodó feltételek közepette így racionálissá válik. Ha ugyanis elfogadjuk és megváltoztathatatlanak tartjuk a *status quo*-t, akkor sokkal nagyobb erőfeszítést jelent átlátni rajta, mint alkalmazkodni hozzá, legalább egy kevéske kielégülést nyerve ily módon a fennállóval való azonosulásból – ami nem más, mint a fasiszta propaganda egyik legfontosabb célja. A fentiek magyarázatot szolgáltatnak arra, hogy miért alkalmazzák nagyobb mértékben az ultrareakciós tömegmozgalmak a „tömegek lélektanát”, mint a tömegekben jobban hívó mozgalmak. Azonban az sem kétséges, hogy még a leghaladóbb mozgalom is „a tömegek lélektanának” és a tömegmanipulációnak a színvonalára süllyedhet, ha a nyers erő használatához folyamodva lerombolja saját racionális tartalmát.

Az, amire a fasiszmus pszichológiájaként szoktak utalni, jelentős mértékben manipuláció eredménye. Amit naiv módon a tömegek „természetes” irracionálisának nevezünk, az racionálisan kiszámított technikák eredménye. Ezt felismerve közelebb jutunk ahhoz a problémához, hogy vajon a fasiszmus mint tömegjelenség megmagyarázható-e pszichológiai fogalmakkal. Miközben valószínűnek tűnik, hogy létezik a tömegek valamifajta potenciális fogékonysága a fasiszmus iránt, ugyanakkor az is bizonyos, hogy e fogékonyság realizálásához elengedhetetlenül szükséges a tudattalan manipulálása, a szuggesztiónak az a formája, amelyet Freud az onto- és filogenetikus örökségre hivatkozva magyarázott. Ezzel a kijelentéssel azonban csupán azt erősítettük meg, hogy a fasiszmus mint olyan *nem* pszichológiai probléma, és hogy minden olyan kísérlet, amely pszichológiai terminusokban próbálja megragadni a fasiszmus gyökereit és történelmi szerepét, szükségképpen azoknak az „irracionális erőknak” az ideológiai színvonalán marad, amelyeket a fasiszmus erősíteni igyekszik. Bár kétségtelen, hogy a fasiszta demagóg jelentős szerepet játszik abban, hogy érvényre juttassa hallgatósága bizonyos törekvéseit, ezt azonban úgy teszi, mint erős politikai és gazdasági érdekek képviselője. A fasiszmust ténylegesen nem pszichológiai diszpozíciók okozzák, hanem inkább a fasiszmus határol el egy pszichológiai territóriumot, amelyből sikeresen lehet olyan forrásokhoz jutni, amelyek a fasiszmust az önérdek nem-pszichológiai motívumaival szolgálják. Amikor a tömeget hatalmába keríti a fasiszta propaganda, akkor nem az ösztönök és késztetések valamiféle elsődleges megnyil-

vánulása megy végbe, hanem a tömegek lélektanának valamiféle kvázitudományos felélesztése, egy olyan mesterségesen előidézett regresz-szió, amilyenről Freud beszélt a szervezett csoportokkal kapcsolatban. A vezérek átveszik a tömegek lélektanát, átalakítják és saját uralmuk szolgálatába állítják. Ami a társadalmi mozgalmakban megnyilvánul, az nem a tömegek lélektanának primér, közvetlen kifejeződése. A jelen-ség nem egészen új, a történelem eddigi ellenforradalmi már elő-revetítették árnyékát. Bár mesze nem a fasiszmus egyetlen forrásaként, a tömegek lélektana kétségtelenül részévé vált annak a több rétegből álló rendszernek, melynek totális jellegét éppen a tömeg potenciális ellenállása – a tömegek racionalitása – tette szükségessé. Freud kon-cepciója, az egyéni narcizmusnak a vezérképzetekkel való helyettesí-tése, egy olyan lehetőségre hívja fel a figyelmet, amit úgy nevezhetnénk, hogy a tömegek lélektanának az elnyomók által történő kisajátítása. Bár egyértelmű, hogy a folyamatnak van egy pszichológiai dimenziója, egyben azonban a pszichológiai motiváció régi, liberális értelemben vett lényegének megszüntetésére irányuló és egyre erősödő tenden-ciáját is jelzi. A lélektani motivációt szisztematikusan kontrollálják és nyelik el olyan társadalmi mechanizmusokkal, amelyeket felülről irányítanak. Abban a pillanatban, amikor a vezetők tudatára ébrednek a tömegpszichológiának és saját kezükbe kaparintják azt, bizonyos érte-lemben már meg is szüntetik. A pszichoanalízis alapstruktúrája tartal-mazza ezt a lehetőséget, mivel Freud lényegében negatív értelemben fogja fel a pszichológia tartalmát. A pszichológia birodalmát a tudatta-lan szupremáciájával határozza meg, és kimondja, ahol eddig ösztön-én volt, oda most az énnak kell kerülnie. Az ember felszabadítása a tudat-talan heteronóm uralma alól saját „lélektanának” a megszüntetését jelenti. A fasiszmus ezt a megszüntetést ellenkező irányba haladva hajt-ja végre – a potenciális szabadság elérése helyett a függőség fenntar-tásával, társadalmi ellenőrzés alá vonva sajátítja ki a tudattalant, ahe-lyett, hogy a szubjektumok tudatosítanak saját tudattalanjukat. Mert, miközben a pszichológia mindig az individuum valamilyen kötelékét jelenti, ugyanakkor feltételezi a szabadságot is, az egyén egy bizonyos önállóságát és autonómiáját. Nem véletlenül volt a pszichológiai gon-dolkodás nagy korszaka a tizenkilencedik század. Egy végletekig eldo-logiasodott társadalomban, amelyben jóformán nincsen közvetlen kap-solat ember és ember között, amelyben minden egyes személy egy tár-sadalmi atommá redukálódik, a kollektivitás puszta funkciójára, a psi-chológiai folyamatok, bár az egyéni belül továbbra is léteznek, többé

már nem jelennek meg a társadalmi folyamatok meghatározó tényezőiként. Az egyén pszichológiája így elveszíti azt, amit Hegel a lényegének nevezett. Freud könyvének legnagyobb érdeme talán az, hogy annak ellenére, hogy szerzője az egyéni lélektan területén belül maradt, bölcsen tartózkodva attól, hogy kívülről vezessen be elméletképzésébe szociológiai tényezőket, elérte azt a fordulópontot, ahol a pszichológia mint olyan megszűnik. A szubjektum pszichológiai „elszegényesedése”, amivel „alárendelődik az objektumnak”, amellyel saját „legfontosabb alkotórészét”³⁷, vagyis a felettes-ént helyettesíti, szinte hátborzongató intuícióval anticipálja azokat a pszichológia utáni, individualitásuktól megfosztott társadalmi atomokat, amelyekből a fasiszta közösségek felépülnek. Ezekben a társadalmi atomokban a csoportképződés pszichológiai dinamikája túlcsoportul saját magán, elveszítve valóságos voltát. Velejéig hamissá válik a vezérek vonatkozásában, mint ahogyan hamis a tömegek részéről történő identifikáció aktusa, hamis és mesterkelt a tömegek álörjongése és hisztériája is. Ahogyan ezek az emberek nem hiszik el a szívük legmélyén, hogy a zsidók maguk a testet öltött Gonosz, éppúgy nem hisznek a vezérben sem igazából. Ténylegesen nem azonosulnak vele, mindössze eljátsszák azonosulásukat és lelkesedésüket, hogy ezzel vegyenek részt a vezér színjátékában. Ezzel a színjátékkal teremtenek ingatag egyensúlyt újra és újra mobilizálódó ösztönkésztetések és az általános felvilágosodottság azon történelmi periódusa között, amelynek szintjére elérkeztek, és amelyet többé már nem tudnak önkényesen eltörölni. Feltehetőleg éppen saját „tömegpszichológiájuk” fikciójellegének a tudata az, ami oly környezetelenné és megközelíthetetlené teszi a fasiszta tömegeket. Ha megállnának gondolkodni, akárcsak egy pillanatra is, az egész színjáték darabokra hullana, ők pedig ott maradnának a pániknak kiszolgáltatottan.

Freud váratlan kontextusban bukkant a hamisság e motívumára, mégpedig akkor, amikor a hipnózist mint az egyéneknek az őshorda és ősapa közötti viszonyhoz való regresszióját elemezte:

„Ahogyan már egyéb reakciókból megtudhattuk, az egyének változó mértékű hajlamot őriztek meg az ilyen ősi helyzetek újraélésére. Mindezek mellett megmarad egyfajta tudás arról, hogy a hipnózis csak játék, egyes régi élmények hazug megújulása, és e tudás gondoskodik a hipnotikus akarathelyettesítés komoly következményeivel szembeni ellenállás kialakításáról is.”³⁸

Közben azonban a játékot társadalmiasították, aminek következményei meglehetősen súlyosnak bizonyultak. Freud még megkülönböztethette

a hipnóvizist a tömegpszichológiától, mondván, hogy az előbbi két emberre korlátozódik. Attól kezdődően azonban, hogy a vezérek technikájuk modernizálásával kisajátították a tömeglélektant, képessé váltak arra, hogy a hipnotikus varázst kollektivizálják. A náciak „Ébredj Németország!” csatakiáltása a valóságban az eredeti jelentésnek pontosan az ellenkezőjét takarja. Ugyanakkor azzal, hogy a hipnotikus varázst kollektivizálták és intézményesítették, az indulatátételt mind inkább közvetetté és bizonytalanúvá változtatták, így a színdarabjelleg, a lelkes azonosulásnak és a tömeglélektan egész tradicionális dinamikájának a hamissága hallatlan mértékben megnőtt. Mindez pedig azt eredményezheti, hogy az emberek egyszerre csak ráeszmélnek a varázslat mesterséges voltára, ami által az majd hirtelen összeomlik. A társadalmiasított hipnózis megszüli azokat az erőket, amelyek a közvetetté vált kontrollon keresztül megsemmisítik a regresszió kísértetét, és végül felébresztik azokat, akik becsukva tartják szemüket, bár már nem alszanak.

Szummer Csaba fordítása

Jegyzetek

¹ A cikk a szerző Max Horkheimerrel közösen végzett munkájának a része.

² Harper Brothers, New York, 1949. Lásd továbbá Leo Loewenthal és Norbert Guterman, *Portrait of the American Agitator*. In: *Public Opinion Quarterly*, Fall, 1949, pp. 417 ff.

³ Ez némi kiegészítést igényel. Van egy csekély különbség azok között, akik – helyesen vagy helytelenül – bizonyos, a gazdaságban megfigyelhető jelenségekről spekulálva próbálják megőrizni a tisztességnek legalább a látszatát, visszautasítva azt a vádat, hogy antiszemiták lennének, és így látnak hozzá a zsidók lejáratásához, illetve azok között a nyílt náciak között, akik leplezetlenül vállalják az antiszemita szerepet, és a legbrutálisabb és legmocskosabb nyelvhez folyamodnak. Különbséget tehetünk még ezenkívül a régivágású keresztény-konzervatívot alakító agitátor – akit könnyűszerrel felismerhetünk a szociális segélyből élőkkal szemben tanúsított ellenszenvéről – és aközött a típus között, aki – egy modernebb változatot képviselve – a fiatalsághoz fordul, legtöbb esetben forradalminak állítva be saját magát. De ne értékeljük túl e különbségek jelentőségét! A beszédek alapfelépítése és fogásai megegyeznek az óvatosan adagolt hangzásbéli különbségek ellenére is. Inkább munkamegosztásról beszélhetünk, mint tényleges különbségről. Mellesleg, a nemzeti szocialista párt ugyancsak fenntartott ravasz módon bizonyos lényegtelen különbségeket, ezeknek azonban soha nem volt komolyabb jelentőségük, és nem vezettek a politikai eszmék komolyabb konfrontációjához a párton belül. Tévhit, hogy 1934. június 30-a áldozatainak forradalmárok lettek volna. A véres tisztogatás különböző frakciók párton belüli rivalizálásnak az eredménye volt, nem pedig valamilyen társadalmi konfliktussal állt kapcsolatban.

⁴ A könyv eredeti címe, amellyel 1921-ben megjelent, *Massenpsychologie und Ich-analyse*. [Magyarul: Tömegpszichológia és én-analízis (a továbbiakban: *Tömegpszichológia*). Ford. Szalai István. In: *Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások*. Cserépfalvi, Bp., 1995, 185-248. oldal. Az Adorno által idézett angol nyelvű kiadás: *Group Psychology and the Analysis of the Ego*. London, 1922. (A ford. – Sz. Cs.)] Fordítója, James Strachey helyesen jegyzi meg, hogy az általa használt „group” [tömeg, csoport] szó Le Bon „foule”-jának, valamint a „Masse” szónak a megfelelője. (Le Bon könyvének címe: *A tömegek lélektana*). Ehhez még hozzáfűzhetjük, hogy az ebben a könyvben használt „ego” [én] terminus még nem azt a sajátos lelki instanciát jelöli, amit Freud későbbi írásaiban az ösztön-énnel és a felettes énnel kapcsolatban leír; itt még egyszerűen csak egyént, személyt jelöl. Freud „tömegpszichológiájának” egyik leglényegesebb eleme az, hogy nem ismeri el egy független, hipotetikus „tömegmentalitás” létét, hanem a Le Bon, McDougall és mások által megfigyelt jelenségeket olyan regressziókra vezeti vissza, amelyek minden, a tömeget alkotó és a tömeg hatása alá került egyénben végbemennek.

⁵ *Tömegpszichológia*, 190.

⁶ *Tömegpszichológia*, 199.

⁷ Freud könyvében nem követi egészen idáig a problémát, azonban a függelék egyik bekezdéséből kiderül, hogy teljes mértékig tudatában volt ennek. „Ugyanilyen módon töri át az asszonyok iránti szerelem a faj, a nemzeti elkülönülés és a társadalmi osztályok tömegbéli kötéseit, és ezzel fontos kulturális teljesítményt visz végbe. Biztosnak látszik, hogy a homoszexuális szerelem sokkal jobban megfér a tömegben lévő kötésekkel, még akkor is, ha gátolatlan szexuális ösztönök formájában lép fel; e figyelemre méltó tény magyarázata igen messzire vezetne.” (*Tömegpszichológia*, 246.) A megállapítás kétségtelen igazolást nyert a német fasiszmus idején, amikor a nyílt és az elfojtott homoszexualitás között lévő határvonal, csakúgy mint a nyílt és elfojtott szadizmus közötti, jóval inkább elmosódott, mint a liberális középosztály-társadalomban.

⁸ *Tömegpszichológia*, 191.

⁹ „(...) a tömeglélek egyik lényege a szerelmi kapcsolatokban (közömbösen kifejezve, az érzelmi kötődésekben) rejlik. Emlékezzünk csak, az eddigi szerzők erről nem beszéltek.” (*Tömegpszichológia*, 205.)

¹⁰ E figyelemreméltó jelenség egyik oka talán az, hogy azok a tömegek, akiket a fasiszta agitátornak meg kell nyernie ahhoz, hogy hatalomra juthasson, többnyire nem szervezett tömegek, hanem a nagyváros alkalmi csoportosulásai. Mivel ezeknek a tömegeknek csupán lazán összefüggő jellege van, szükségessé válik, hogy a centrifugális, kanalizálatlan szeretet helyett a fegyelmet és összetartozást hangsúlyozzák számukra. Az agitátor feladatának nagy részét az képezi, hogy elhitesse a tömeggel, hogy szervezett, akárcsak a hadsereg vagy az egyház. Ez eredményezi a túlszervezettségre való hajlamot. Később a szervezettség fétissé változik, és a szervezettségre való törekvés eluralkodik az agitátorok beszédein.

¹¹ Vö. *Tömegpszichológia*, 235. A tömegpszichológia freudi elméletének e kulcsmondata mellel magyarázatot ad a fasiszta személyiség egyik legfeltűnőbb jellemzőjére, a felettes én externalizálására is. Az „én-ideál” terminus Freud első kifejezése arra, amit később felettes énnel nevezett el. Ennek egy tömegideállal való helyettesítése ugyanaz a folyamat, ami a fasiszta személyiségben is végbemegy. A fasiszta személyiségnek nem sikerült egy független lelkiismeretet kialakítani, hanem egy olyan autoritás-

sal azonosult ehelyett, amely irracionális, ahogy azt Freud leírta, heteronóm jellegű, rigiden elnyomó, szinte teljesen idegen az egyén saját gondolkodása számára, és éppen ezért minden strukturális merevsége ellenére is könnyen változtatható. Ezt a helyzetet valóságként tükrözi a „Jó az, ami Németországnak jó” formulája. Ez az elem az amerikai fasiszta agitátorok beszédeiben újra felbukkan, amikor ahelyett, hogy jövőbeli híveik lelkiismeretéhez fordulnának, külső, konvencionális és sztereotip értékekre hivatkoznak, amelyeket adottnak vesznek, és *per definitionem* helyesnek tartanak, nem vetve alá azokat sem az élő tapasztalat próbájának, sem pedig diszkurzív vizsgáztatásnak. Mint azt Th. W. Adorno, Else Frenkel-Brunswik, Daniel J. Levinson és R. Nevitt Stanford a *The Authoritarian Personality* című könyvükben (Harper Brothers, New York, 1950) részletesen bebizonyították, az előítéletes személyiségek, ahelyett, hogy saját maguk hoznának morális döntéseket, általában konvencionális értékrendet vallanak magukénak, azt tekintve jónak, amit „mások annak tartanak”. Hajlamosak rá, hogy az azonosulás folyamatában feláldozzák saját én-ideáljukat, alárendelődjenek egy csoport-énnek, és ezzel a külső értékrenddel olvadjanak össze.

¹² Az, hogy a fasiszta hívek mazochizmusát elkerülhetetlenül kísérik sadista impulzusok is, összhangban áll Freud ambivalencia-elméletével, amelyet először az Ödipusz-komplexussal kapcsolatban fejtett ki. Mivel az egyének számára csupán pótkielégülést biztosít, hogy fasiszta tömeggé egyesülnek, a kultúra által okozott frusztráció továbbra is megmarad bennük, azonban olyan irányba terelődik, amely a vezér céljainak jobban megfelel; pszichológiailag értelmezve ez a frusztráció összevegyül a tekintélynek való alárendelődési hajlammal. Bár Freud maga nem vizsgálta e problémát, amit később „szado-mazochizmusnak” neveztek el, a jelenségnek pontosan tudatában volt, amit az is bizonyít, hogy elfogadta Le Bon koncepcióját, miszerint „mivel a tömeg nem vonja kétségbe semminek sem az igaz, vagy hamis voltát, és mivel ereje nagy öntudatában rejlik, ugyanannyira türelmetlen, mint amennyire hatalomhívó. Az erőt méltányolja, és csak kevésbé engedi magát a jóságtól befolyásolni, mivel azt afféle gyöngeségnek tartja csak. Hőseitől erőt és erőszakosságot követel. Azt akarja, hogy uralkodjanak rajta, hogy igába hajtsák, és szeretné félni uralkodóját.” (Freud: *Tömegpszichológia*, 194.)

¹³ *Tömegpszichológia*, 216. oldaltól.

¹⁴ *Tömegpszichológia*, 216.

¹⁵ *Tömegpszichológia*, 216. [Adorno kiemelése – A ford. Sz. Cs. megjegyzése]

¹⁶ Lásd Max Horkheimer: „Authoritarianism and the Family Today”. In: *The Family: Its Function and Destiny*. R. N. Anshen (ed.) Harper Brothers, New York, 1949.

¹⁷ Freud, *Tömegpszichológia*, 222.

¹⁸ Freud könyvének fordítója az „Instanz” [hatóság, instancia] szó fordítására a „faculty”-t [intézmény, képesség] választja, ez azonban nem fejezi ki a német eredetiben benne rejlő hierarchikus konnotációt.

¹⁹ Freud, *Tömegpszichológia*, 225. [Freud kiemelése – A ford. Sz. Cs. megjegyzése]

²⁰ Talán nem felesleges hangsúlyozni, hogy Nietzsche „Übermensch”-fogalmának éppoly kevés köze van ehhez az archaikus képhez, mint ahogy jövőképeknek a fasiszmushoz. Freud utalása csak arra az „Übermensch”-re érvényes, akit olcsó jelszavakkal szoktak népszerűsíteni.

²¹ *Tömegpszichológia*, 232.

²² *Tömegpszichológia*, 236.

²³ A megismerésével kapcsolatban lásd részletesebben az angol nyelvű kiadás (*Group Psychology and the Analysis of the Ego*. London, 1922) 44. oldalán található lábjegyzetét. [A lábjegyzet a magyar nyelvű kiadásból hiányzik. – A ford. Sz. Cs.] Az itt található lábjegyzetben az eszmék és a vezetők személyisége közötti kapcsolatáról van szó. Továbbá a *Tömegpszichológia*, 212. oldalán, ahol a tömeget összetartó irracionális dolgokról Freud mint „másodlagos vezérekről” beszél. Technikai kultúrákban nem jöhet létre közvetlen indulatátvitel az ismeretlen és távoli vezér személyére. Ami végbemegy, az inkább a személytelen, elkülönült társadalmi hatalom újra-megismerésével. Ennek lehetősége tisztán állt Freud előtt. „Ezek az elvont dolgok akár egy másodlagos vezér személyében is megtestesülhetnek, és a vezető és az eszme viszonya is mindenféle érdekes és bonyolult dolgot eredményezhet.”

²⁴ *Tömegpszichológia*, 240.

²⁵ A német folklórnak van egy drasztikus metaforája erre a személyiségjegyre: *Radfahrnaturen* [biciklis jellemek], akik felfelé hajlonganak, lefelé pedig taposnak.

²⁶ *Tömegpszichológia*, 194.

²⁷ *Tömegpszichológia*, 210-211.

²⁸ A „neutralizált”, közömbösített és felhígított vallásnak a fasiszta mentalitásban játszott szerepével kapcsolatban lásd a *The Authoritarian Personality*-t. Fontos adalék a témához a pszichoanalízis részéről Theodor Reik *Der eigene und der fremde Gott* [A saját és az idegen isten] című munkája, valamint Paul Federn könyve, *Die vaterlose Gesellschaft* [Az apa nélküli társadalom].

²⁹ Megemlíthetjük itt, hogy Freud szerint a faj ideológiája, a tömeget létrehozó sajátos regresszió keresztül tökéletesen tükrözi az újjáélesztett primitív testvériség eszméjét. A fajnak két közös tulajdonsága van a testvériséggel. Állítólag „természetes”, „vérkötélék”, továbbá deszexualizált jellegű. A fasiszmusban ezt a hasonlóságot tudatosan szinten tartják. Viszonylag ritkán beszélnek testvériségről, és akkor is csak általában a *Reich* határain kívül élő németekkel kapcsolatban („Szudétákban élő fivéreink”). Ennek oka, részben legalábbis, nyilvánvalóan az, hogy a fogalom a francia forradalom *fraternité*-jét idézi fel, ami a náci számára tabunak számított.

³⁰ *Tömegpszichológia*, 212.

³¹ *Tömegpszichológia*, 213-214.

³² *Tömegpszichológia*, 214.; *Zur Einführung des Narzissmus*. (1914c).

³³ *Tömegpszichológia*, 229.

³⁴ *Tömegpszichológia*, 242.

³⁵ *Tömegpszichológia*, 229.

³⁶ Lásd *Prophets of Deceit*.

³⁷ *Tömegpszichológia*, 223.

³⁸ *Tömegpszichológia*, 235.

**OTTO GROSS,
AZ ELFELEDETT KULTÚRFORRADALMÁR**

Friedrich Melinda

„A tudattalan pszichológiája a forradalom filozófiája.”
(*Otto Gross*, 1913)

„A grazi Otto Gross valóságos lángelme” – írja Ernest Jones, a Freud-életrajz szerzője, kinek Gross volt első oktatója a gyakorlati pszichoanalízis területén (Jones 1983, 324.). Jones szemében Gross a zseni romantikus ideálját testesíti meg (Jones 1959, 173.), Ferenczi pedig Freud legjelentősebb követőjeként tartja számon (Freud/Ferenczi 2000, 254.). Maga Freud 1908. május 29-én Jungnak írt levelében Grosst az „értékes ember” és a „kiváló koponya” jelzőkkel illeti (Freud/Jung 1974, 170-171.), és egy másik levelében nyíltan ki is fejt, hogy valamennyi követője közül csak ő [Jung] és Otto Gross igazán eredeti elme (Freud/Jung 1974, 140.).

A következőkben e sokak által egykor zseniként csodált, ámde Magyarországon igen kevésbé ismert pszichoanalitikus elméleteiről és drámai mozzanatokban bővelkedő életéről szeretnék összefoglaló képet adni. Vajon hogyan kísérte végig életét a fennálló rend megdöntésére irányuló lázadása? Hogyan húzódozott végig mind életén, mind elméletein a patriarchális tekintélyelvűség ellen vívott, kompromisszumot nem ismerő harca? Hogyan eredmé-

nyezte mindez a klasszikus pszichoanalitikus iskolából, a társadalomból és végül magából az életből való kitaszítását?

Gross újrafelfedezése

Az egykor oly nagyra tartott Gross neve halála után hosszú évtizedekre a feledés homályába merül, s csak a '70-es években kezdik újra felfedezni. Gross sorsáról elsőként az amerikai Martin Green számol be részletesen 1974-ben megjelent *The von Richthofen Sisters* című művében. A máig is egyetlen és még mindig mértékadó Otto Grossról szóló monográfia az *Otto Gross: Paradies-Sucher zwischen Freud und Jung* címet viseli, és Emanuel Hurwitz, a Burghölzli egykori pszichiátere által folytatott kutatómunka eredménye. Irodalomtörténeti megközelítést ad az amerikai Jennifer Michaels *Anarchy and Eros* (1983) című átfogó tanulmánya, melyben a szerző Gross német expresszionista írókra gyakorolt hatását vizsgálja. A közelmúltban, 1999 májusában olyan esemény következett be, mely nagymértékben előmozdította a Gross felé irányuló kutatásokat: Dr. Gottfried Heuer londoni analitikus elnökségével megalakult a Nemzetközi Otto Gross Társaság, melynek tiszteletbeli elnöke Gross legfiatalabb lánya, a Berlinben élő Sophie Templer-Kuh (szül. 1916). A társaság tagjait a világ különböző országaiból származó szakemberek alkotják: pszichoanalitikusok, irodalmárok, egyetemi professzorok éppúgy megtalálhatók köztük, mint filozófusok, jogászok, történészek, Gross ma is élő leszármazottai és lelkes érdeklődők, akik egy-egy Gross élete szempontjából jelentős helyszínen megrendezésre kerülő kongresszuson éves rendszerességgel számolnak be kutatásaik eredményeiről.¹ Ez év szeptemberében Bécsben immáron a hatodik Nemzetközi Otto Gross Kongresszust rendezik meg, melynek témája Gross lázadása, mottója pedig Gross egy Frieda Weekleyhez írt leveléből származó mondata: „Freud hatalmas árnya már nem állja el utamat.”*

¹ A társaság honlapján (<http://www.ottogross.org>) az érdeklődő az eddigi kongresszusok beszámolóin kívül megtalálhatja Otto Gross írásainak gyűjteményét, amely 1980-ban *Von geschlechtlicher Not zur sozialen Katastrophe* címmel könyv alakban is megjelent.

* A kongresszust 2006. szeptember 8. és 10. között tartották a Nemzetközi Gross Társaság, a bécsi Ludwig-Boltzmann Intézet, az Institut für Wissenschaft und Kunst és a Medizinische Universität Wien szervezésében. (A szerk.)

A forradalom pszichológiája – Gross, a társadalomterapeuta

Két ösztön a kezdet kezdete óta vele születik az emberrel: az őserede-ti, romlatlan szexualitás, mely a gyermek fizikai és pszichikai kontak-tusra való törekvésében nyilvánul meg, és a saját individualitás megőr-zésére irányuló ösztön (Gross 1920, 23.). Azt nem feltételezhetjük, hogy a természet két olyan ösztönnel ruházta volna fel az embert, melyeknek rendeltetése, hogy megbetegítő konfliktusba kerüljenek egymással – éppen ezért Gross posztulátuma az, hogy e két ösztönnel harmonikus egymás mellé rendeltségben kellett léteznie (Gross 1920a, 5.). Ám ahelyett, hogy kiegészítenék egymást, e két ősi késztetés a környezet nyomásának hatására kibékíthetetlen ellentétbe kerül egymással. Az autoriter, patriarchális társadalom szociális viszonyai lehetetlenné teszik, hogy mindkét ösztön elérje célját. A szülők – a társadalmi normák képviselői és közvetítői – nem biztosítják feltétel nélkül a gyermek számára oly nélkülözhetetlen szeretetet: „a magány feloldását, a kapcsolat létrejöttét a gyermek környezete az engedelmesség, az alkalmazkodás és a saját akaratról való lemondás feltételéhez köti” (Gross 1920a, 23.). A függő helyzetben lévő gyermek érzelmi zsarolása belső megosztottságot idéz elő: egyszerre törekszünk magányunkból való kitörésre, még ha annak mazochisztikus megalázkodás és behódolás is az ára, és egyszerre próbáljuk saját személyiségünket érvényre juttatni, más emberek hatalmunk szolgálatába állítását megcélzó szadisztikus vágyunkat kielégíteni, még akkor is, ha ezért magányossággal kell fizetnünk (Gross 1920a, 15.).² A gyermek magánytól való rettegésére – melyből Gross szerint a neurotikus félelem ered – így válaszol a család: „Légy magányos, vagy válj hozzánk hasonlatossá.” (Gross 1914, 530.). „Egyetlen ember sem tud már gyermekként lemondani a szeretetről. Ez lehetetlen. [...] A magánytól való félelem arra kényszeríti a gyermeket, hogy alkalmazkodjon.” (Gross 1914, 530.) A

² Ezt a gondolatot továbbszöve 1920-ban Gross azt is kifejti, hogy az adleri és a freudi pszichoanalitikus iskola közötti ellentét szerinte csak látszólagos, és megkísérel a két irányzat között szintézist képezni. Azáltal, hogy a szexualitás mint kontaktusra való törekvés mazochisztikus jelleget ölt, a saját egyéniségünk megőrzésére irányuló szükséglet pedig kóros mértékben felerősödik és hatalomakarássá alakul, e két ösztön ellentétpárrá formálódik: a megbetegítő belső konfliktusért „az adleri értelemben vett kóros énösztön, a hatalom akarása és a freudi, minden perverziót magában foglaló, pszichoneurózist kiváltó szexualitás” szembekerülése felelős (Gross 1920a, 4-9.).

gyermek akarata bekebelezi az idegen akaratot, így olyanná válik, mint a többiek, akik körülveszik őt:

„többé-kevésbé teljesen, ha a többséghez tartozik, és csak részben, ha azon kevesek közül való, akik egyéniségüket és az annak megőrzésére irányuló törekvést soha nem tudják teljesen feladni.” (Gross 1914, 530.)

A legtöbb ember tehát csupán idegen akaratból, idegen létből áll, mely saját személyiségük részeként tűnik fel előttük. Saját egyéniségük a környezet szuggesztióinak nyomása alatt elsorvad: ők az ún. „másodrangú karakterek”, kik látszólagos egészségben élnek (Gross 1913a, 386.). A „normalitás felett” állnak az ún. „elsőrangú karakterek”: „Ezen emberek sorsa a [»saját« és az »idegen«, a szexualitás és az énsz-tön közti ellentétre visszavezethető] belső konfliktus, a belső szétszakítotttság, a saját maguktól való szenvedés.” (Gross 1916, 3.). A társadalmi represszió minden emberre kifejti patogén hatását, de különösen mélyen beteg az elsőrangú karakter, „az értékes ember”, a haladó szellemű harcos, kit a társadalom megpróbál kivetni magából. Gross úgy véli, valójában ezen emberek tekintendők egészségesnek, tőlük lehet tanulni (Gross 1913a, 386.). A gyógyulást minden ember számára az individuális értékek megszilárdítása jelentené (Gross 1908, 79.).

Gross célja, hogy megszabadítsa az embert a konfliktusért felelős idegen motívumoktól, a belsővé tett autoritáselvtől és a polgári szexualmoral társadalmi kényszerei alól. Az egyén felszabadításának eszközét a pszichoanalízisben látja, melynek segítségével visszahódíthatjuk a lelki élet elfojtott, tudattalan elemeit, és megszabadulhatunk a szuggesztió és a kényszer hatása alól (Gross 1920b, 317.). Gross a pszichoanalízis segítségével nem csupán az egyes embert, hanem az egész társadalmat kívánja gyógyítani: „Az egész emberiség önmagától való szenvedése és minden remény, hogy ez másképp lesz: ez a mi klinikánk.” (Gross 1913b, 632.). A pszichoanalízis csak úgy kerekedhet felül az emberi szenvedésen, ha az „idegen” követeléseivel szemben a „saját” oldalára áll, és annak szükségleteit támogatja. Az emberi autonómia elérésével a pszichoanalízis a forradalom fegyverévé válhat: „A tudattalan pszichológiája [...] arra hivatott, hogy belsőleg képessé tegyen a szabadságra, és a forradalom előkészítője legyen.” (Gross 1913a, 384.). Azé a forradalomé, mely az apajogot letaszítja trónjáról, és az anyajogot ülteti helyébe. Az apajogú társadalomban a nő anyai ösztönének kielégítése férjétől való anyagi, emberi és szexuális függőséget von maga után (Gross 1916, 4.). A fennálló társadalmi rend

választás elé állítja a nőt: vagy az anyaságról, vagy a szabad önmegvalósításról kénytelen lemondani (Gross 1914, 533.). Ha anya akar lenni, le kell mondania önállóságáról, ezért a nő anyai ösztöne és nőisége mazochisztikus kényszerrel párosul. Ha viszont szabadságának és individualitásának megőrzésére törekszik, saját nőiségét tagadja meg (Gross 1914, 534.). A nők többsége feladja egyéniségét, és az emberi és szexuális passzivitásban találja meg belső egyensúlyát. A forradalomtól Gross egy olyan földi paradicsomot remél, melyben nincs hatalom és megalázkodás, nincsenek normák, korlátok és erkölcs, így az emberi kapcsolatok szabadon kiteljesedhetnek (Gross 1919, 21.). E minden erőszaktól és kényszersztől mentes matriarchális társadalmat készíti elő a tudattalan pszichológiája, amennyiben megszabadítja az embert a belsővé tett autoritáselvétől.

Gross mindezzel elsőként tesz kísérletet a pszichoanalízis társadalomtudományi értelmezésére és anarchista irányba való továbbvitelére. Ő az első, akinek a pszichoanalízis egy radikális társadalomkritika alapjául szolgál. Wilhelm Reich és Erich Fromm előtt mutat rá a családi viszonyok és a tekintélyelvűség összefüggésére, és állítja szembe a patriarchális társadalom represszív szexuálmorálját az anyajogú társadalom szabad szexualitásával. A pszichoanalízis társadalomkritikai, sőt aktuálpolitikai vonatkozásai azonban túllépnek Freud szándékain, és mint később látni fogjuk, részéről merev elutasításba ütköznek. Gross életmódja és radikális forradalmi nézetei a fiatal tudomány számára, mely még maga is elismerésért küzd, nemcsak elfogadhatatlanok, de veszélyesek is (Heuer 2002, 88.). E veszélyt illetően Jung is aggodalmát fejezi ki, és 1909-ben így ír Ernest Jonesnak:

„Azt hiszem, hogy bizonyos dolgok nyílt hangoztatásával az ember azt az ágot fűrészezi el, amelyiken a kultúra ül... Az az extremitás, amelyet Gross hirdet, határozottan helytelen, és az egész irányzat számára veszélyt jelent.” (idézi Laska 2003, 139.).³

A pszichoanalízis társadalomterápiái elgondolásai Grosst az akkoriban

³ Jung szembefordul Gross ama nézetével, hogy a neurotikusok csak úgy válhatnak egészséggé, csak úgy szabadulhatnak meg a szexuális elfojtás és a polgári szexuálmorál elnyomásának következményeitől, ha immoralistákká, a szabad szerelem követőivé válnak. Jung számára a szexuális elfojtás nélkülözhetetlen, és mint kulturális tényező, nagyon fontos (Freud/Jung 1974, 100.).

üldözött freudi tanok hívei közt is kívülállóvá teszik, száműzik a tudományból, és agyonhallgatás jut osztályrészül.

Gross elméletei életével elválaszthatatlan egységet alkotnak: a szenvedés végigkísérte életét, az apajogú társadalom elleni harcot saját apja ellen is vívta. Elméleteinek éppen az kölcsönöz erőt és mélységet, hogy azok személyes élményeiből, a társadalomtól és önmagától való szenvedéséből nőttek ki. A következőkben megkísérlem demonstrálni, hogyan élt Gross elméletei intenzitásának megfelelően és miként harcolt életében is az „idegen” ellen.

Családi háttér és ifjúkor

Otto Hans Adolf Gross 1877. március 17-én született az ausztriai Gniebingben, Hans Gross, a kriminológia és a büntetőjog köztekinélynékördő professzora és Adele Raymann egyetlen gyermekeként. Az apa, egy mindenkit kontroll alatt tartó, erős személyiség, és a férje akarátának mindenkor behódoló anya a már kora gyermekkorában csodagyereknek kikiáltott kis Ottót úgy nevelték, „mint egy herceget” (Green 1974, 56.), „a legnagyobb gondot fordították rá” (idézi Hurwitz 1988, 50.), írja Hans Gross egy levelében. Kívülről nézve ez így is volt, a szülők minden tekintetben tartották magukat a jó nevelés íratlan szabályaihoz, de a gyermeket körülvevő érzelmi melegség hiányzott a Gross családból. Otto Gross közeli barátja, az író Franz Jung elmondása szerint a családi környezet „szélsőségesen merev és konvencionális” volt (Jung 1983, 188.), melyben Otto már kisgyermekkorában érezte a „szülői tekintély nyomását” (idézi Dienes-Balluch 2005, 179.). Valószínűleg erre vezethető vissza a Grosst már gyermekkorában kínzó depresszió. Akkoriban a kiváló diák még szülei büszkesége, aki valóra válthatja a hozzá fűzött reményeket: Otto 22 évesen már az orvostudomány doktora. Medikuséveit Grazban, Münchenben, Kielben, Frankfurtban és Czernowitzban tölti, majd tanulmányai befejezése (1899) után egy évig a hamburgi Kosmos Gőzhajózási Társaságnál szolgál. Hajóorvosként többször is megjárja Dél-Amerikát, ekkor szokik hozzá a kokain, az ópium és a morfium élvezetéhez. 1901-ben egy müncheni klinikán pszichiáter, majd visszatér Grazba, ahol Anton professzor Neurológiai és Pszichiátriai Intézeténél 1902-ben tanársegéd

lesz. 1906-ban kinevezik a neuropatológia docensévé, ami a különleges szakmai felkészültség elismerése.

A pszichoanalízis lelkes híve

Ezekben az években Gross különösen produktív. Első írásaiban, melyek orvosi, elsősorban pszichiátriai szaklapokban jelennek meg, agy-fiziológiai elméleteket próbál pszichoanalitikus koncepciókkal összefüggésbe hozni. Íme néhány cím, a teljesség igénye nélkül: ›Compendium der Pharmako-Therapie für Polikliniker und junge Ärzte‹ (1901), ›Über Vorstellungszerfall‹ (1902), ›Die cerebrale Sekundärfunktion‹ (1902), ›Die Affektlage der Ablehnung‹ (1902), ›Über Bewusstseinszerfall‹ (1904), ›Zur Nomenclatur „Dementia sejunctiva”‹ (1904). E pszichiátriai-pszichoanalitikus témájú írások, melyekben kezdetben a neurológus Wernicke, majd Nietzsche és Freud elméleteire támaszkodik, tanúbizonyságot tesznek Gross gondolkodásának eredetiségéről. Kollégáiban tiszteletet ébresztenek iránta, neve tudományos körökben is ismertté válik. A Hans Gross által alapított, mai napig létező *Archiv für Kriminal-Anthropologie und Kriminalistik* című periodikumban jelenik meg a ›Zur Frage der sozialen Hemmungsvorstellungen‹ (1901), Gross első olyan munkája, mely igazán társadalmi kérdésekkel foglalkozik. Hans Gross-szal ellentétben, aki egész életében egy bűnözőktől megtisztított világ jövőjén dolgozik, és minden tudását a szociális normától eltérő egyének társadalomból való kirekesztésének szenteli (Dienes 2005, 13.), Otto Gross az antiszociális emberek iránt érzett szimpátiájának és megértésének ad hangot, és „szörnyűséges brutalitásnak” nevezi azt, hogy a társadalomnak azokat az embereket is meg kell büntetnie, akiket a sors önmaguk hibáján kívül bűnözésre rendelt (Hurwitz 1988, 65.).

Gross e Grazban töltött évek alatt szerez tudomást Freud pszichoanalíziséről, és elmondása szerint ettől a pillanattól kezdve pszichoanalitikusnak tekinti magát (Dienes- Balluch 2005, 181.). Freud lelkes követője lesz, és már 1902-ben próbaelőadásokat tart a freudi módszerrel, bár magát Freudot személyesen csak később – Jones szerint 1904-ben – ismeri meg (Hurwitz 1988, 68.). 1902-ben első ízben vesz részt elvonókúrán a Burghölzliben, ahol megismerkedik C. G. Junggal, aki akkor már két éve a klinika dolgozója. 1903 februárjában feleségül veszi Frieda Schloffert. Házasságuk első éve harmóniában telnek, bár

a konzervatív társadalmi környezetben idegennek, magányosnak érzik magukat. A társasági élettől elszigetelten, de boldogan élnek:

„Nálunk nem múlik el nap tudományos beszélgetések nélkül. [...] Rengeteget olvasunk együtt, verseket és modern szépirodalmat is. Otto persze mindenekelőtt az orosz regényírókat szereti. [...] Egy ilyen este kettesben még mindig olyan számunkra, mint egy nagy ünnep. De tudom, hogy hiányoznak nekünk az emberek – emberek, akik körülvesznek minket. Otto úgy gondolja, legfőképp a művészek hiányoznak.” (idézi Bertschinger-Joos 2004, 319.)

Így számol be Frieda 1906. február 20-án barátnőjének, Else Jaffénak, aki Németországban az első doktori címet szerzett nők egyike.

A szexuálforradalmár

Hans Gross, aki 1902 és 1905 között a prágai egyetem vendégprofesszora, 1906-ban visszatér Grazba.⁴ Fiával szemben támasztott magas elvárásai olyan feszültséget eredményeznek kettőjük viszonyában, hogy a térbeli eltávolodás is szükségessé válik: 1906 őszén Otto Gross és Frieda München bohémnegyedében, Schwabingban, a társadalom kivetettjeinek e gyülekezőhelyén talál új otthonra. Otto Gross számára Schwabing a polgári jómodor és a társadalmi kötöttségek béklyóiból való kitörést jelenti. A schwabingi bohém életformához tulajdonképpen az ő pszichoanalitikus tevékenysége teremti meg a tudományos hangulatot. Schwabing kávéházaiban, ahol Gross naphosszat és éjszakákon át analizál, beszélget és filozofál, az elnyomástól mentes társadalomról alkotott nézetei lelkes közönségre találnak. A pszichoanalitikus eszmék kulturális közvetítésében döntő szerep jut Grossnak: követői közé lázadók, bohémek, anarchisták, művészek tartoznak. Jelentős hatással volt olyan írókra, mint Johannes R. Becher, Karl Otten, Leonhard Frank, Franz Jung, vagy később Franz Werfel, kiknek műveiben ő maga és elméletei is alakot öltenek.

Gross Schwabingban szenvedélyesen síkraszáll az erotikus emancipációért: a szexuális immoralitásban a legfontosabb lépést látta az egyén

⁴ Hans Gross ekkor három szemeszteren át tanítja büntetőjogra Franz Kafkát, aki 1917-ben a Budapestről Prágába tartó vonaton Otto Gross-szal is megismerkedik, és együtt tervezik egy *Lapok a hatalomra törő akarat legyőzéséért* címet viselő újság kiadását.

szabadságához vezető úton. A szabad szexualitást mint a represszív 'kulturális' szexuálmorál elleni leghatásosabb fegyvert nemcsak hirdette, hanem a gyakorlatban is megvalósította. Gross és felesége még 1906-ban megállapodást kötnek, miszerint kölcsönösen biztosítják egymás számára a szexuális szabadságot (Whimster 2002, 265.). 1907-ben Frieda világra hozza első és egyetlen törvényes gyermeküket, Petert. Ugyanebben az évben viszony szövődik Otto Gross és felesége barátnője, az éppen müncheni lakásukban vendégeskedő Else Jaffé közt.⁵ Bár Else már két gyermek anyja, úgy érzi, ekkor „fedezi fel valódi énjét” (Green 1974, 50.). Ebből a kapcsolatból 1907-ben egy kisfiú születik, aki szintén a Peter nevet kapja. Az 1907-es év hozza el Otto Gross számára a legfontosabb szerelmi kapcsolatot, Frieda Weekley-hez, Else Jaffé húgához fűződő viszonyát. Amikor Frieda Weekley, aki ekkor Angliában egy irodalmár felesége volt, 1907 tavaszán látogatóba jön Münchenben tartózkodó nővéréhez, beleszeret Otto Grossba és egy az „új társadalomról alkotott víziójába” (Frieda Lawrence 1964, 83.). Otto Gross számára Frieda Weekley testesíti meg „a jövő asszonyát” (idézi Dehmlow 2002, 306.), aki azonban Gross unszolása ellenére sem hajlandó feladni vigasztalan házasságát, hogy Schwabingban új életet kezdjen vele: egyrésztől nem tudta volna elhagyni három gyermekét, másrésztől a bohém életforma sem vonzotta. Úgy találta, Gross nem jár két lábbal a földön: „csupán víziókból nem lehet megélni” (idézi Dehmlow 2002, 314.). Levélben azonban még évekig tartják egymással a kapcsolatot. Frieda Weekley megőrzi Gross szerelmesleveleit, és mikor öt évvel később elhagyja Weekleyt, hogy az angol író, D. H. Lawrence felesége legyen, tette indoklásul elküldi neki ezeket. Ebből is látszik, hogy Gross milyen maradandó hatást tett Frieda világnézetére: ő volt az, aki felszabadította szexualitását, s aki arra indította, hogy „megkérdőjelezze a régi rendet” (idézi Dehmlow 2002, 305.). Otto Gross szexuális szabadságról alkotott nézetei Friedán keresztül D. H. Lawrence-re, műveire, és így az angolszász irodalomra is hatottak (Krockel-Turner 2005, 352-374.). Minden, amit Lawrence Freudról és a pszichoanalízisről tudott, Frieda közvetítésével Grosstól származott. 1907-ben Gross még két nővel kerül közelebbi kapcsolatba. Az általa analizált svájci író, Regina Ullmann 1908-ban gyermeket szül tőle (Camilla

⁵ A „viszony” szó itt nem a mai értelemben értendő. Nem volt ebben semmi titkolt, semmi rejtőzködés, hisz Otto Gross számára az erotika egyfajta vallás, erkölcsi doktrína.

Ullmann 2000-ben hunyt el Németországban). 1907-ben megismerkedik Sophie Benz festőnővel, akivel annak 1911 márciusában elkövetett tragikus öngyilkosságáig együtt él. Ami Frieda Grosst illeti, 1908-tól Gross egyik jó barátjával, az anarchista festő Ernst Frickkel él. Kettőjüknek három közös gyermeke születik, akiket Gross sajátjainak tekint és nevére vesz.

A tudomány „kulturális perspektívái”

Gross életében, ahogy ez egy Frieda Weekleyhez intézett leveléből kiderül, két nagy változást hozott a szerelem: „felesége által megtanult hinni a világban, Frieda Weekley által pedig önmagában” (idézi Dehmlow 2002, 306.): úgy érzi, Frieda Weekley megszabadította Freud befolyásától, és kapcsolatuk után immáron a mestertől függetlenül folytathatja munkáját (Michaels 1983, 18.). Ennek alátámasztásául elküldi Friedának a *Das Freudsche Ideogenitätsmoment und seine Bedeutung im manisch-depressiven Irresein Kraepelins* címet viselő munkáját, melyben már vizsgálni kezdi a „tudomány kulturális perspektíváit” (Michaels 1983, 38.), és egy ponton a freudi nézetekkel is szembekerül: kétségbe vonja az emocionális zavarok kizárólagosan a szexualitásban gyökerező okát, szerinte a mélyebb ok külső tényezőkben, elsősorban a társadalomban keresendő (Hurwitz 1988, 78.). A könyvre szakmai körökben is felfigyelnek. C. G. Jung küldi el Freudnak Gross munkáját, melyhez hozzáfűzi: „némiképp szokatlan, bár látszik, hogy Gross alapjában kitűnően érti a dolgokat. Kíváncsian várom, Ön mit szól hozzá.” (Freud/Jung 1974, 81.). Miután Freud elolvasta a könyvet, következő levelében ezt írja róla:

„Gross rendkívül intelligens ember; írásában azonban az én megítélésem szerint a túlságosan sok teória szegényes megfigyeléseken alapszik. [...] Ön is észrevette, hogy Gross csak úgy dobálózik a szuperlatívuszokkal? Az egyetlen, akit nem úttörőként és korszakalkotóként jellemez, az éppen én vagyok. [...] Gross szintézist képez belőlem és valamennyi régi istenéből, mint Wernicke és Anton. Valószínűleg rossz bíráló vagyok a szakmabelieknek, de Wernicke pszichológiai teljesítményéről mindig úgy gondoltam, hogy pszichiáterként egyáltalán semmi újat nem alkotott.” (Freud/Jung 1974, 76.).

Freud levele, melyből helyenként a sértett hiúság is kiérződik, jól

példázza annak a csodálatnak és bíráltnak a sajátos keverékét, mely Grosshoz fűződő viszonyát mindvégig jellemezte (Hurwitz 1988, 82.). Gross szakmai aktivitása más téren is megmutatkozik. Münchenben az egyetem pszichiátriai klinikáján asszisztensi minőségben a nagynevű Emil Kraepelin alkalmazásában áll, aki azonban 1908-ban hagyományokkal szakító kezelési módszere miatt elbocsátja. Gross 1907 szeptemberében az Amszterdamban megrendezett Nemzetközi Pszichiátriai és Neurológiai Kongresszuson nagy vehemenciával védelmezi a freudi tanokat, amihez akkoriban nem kevés merészség szükségeltetett. A szintén jelen lévő Jung erről így számol be Freudnak: „Sokat beszéltem vele, roppantul lelkes híve az Ön tanainak.” (Freud/Jung 1974, 94.). 1908. április 27-én a Salzburghban megtartott első Nemzetközi Pszichoanalitikus Kongresszuson a tudomány nagyjai mind jelen voltak: Freud, Ferenczi, Jung, Adler, Bleuler, Stekel, Rank, Jones, Abraham, Brill – és Otto Gross. Rank három évvel ezután kiadott kongresszusi beszámolójában azonban már hiába keressük Gross nevét (Heuer 2005, 30.). Előadása témáját már csak egy 1913-as írásából ismerjük:

„arról [...] beszéltem, hogy a pszichoanalízisnek a kultúra összproblémájára és a jövő imperatívuszára kell irányulnia.⁶ Akkor Freud így válaszolt nekem: 'Orvosok vagyunk, és orvosok akarunk maradni.'” (idézi Erős 2001, 38.).

Ez csak a kezdete Gross Freudtól és a klasszikus pszichoanalízistől való teljes elidegenedésének.

⁶ A salzburgi kongresszuson nem Gross az egyedüli, aki a „tudomány kulturális perspektíváira” hívja fel a figyelmet. Ferenczi ›Pszichoanalízis és pedagógia‹ címmel tart előadást, melyben Grosshoz hasonlóan szintén nagy hangsúlyt fektet a társadalomkritikai megfontolásokra (Erős 2001, 60.). Ferenczi így ír a ›Pszichoanalízis és pedagógia‹ c. dolgozatában: „A [szükségtelen] belső kényszertől való felszabadulás lenne az első olyan forradalom, amelyik az emberiségnek igazi megkönnyebbülést hozna [...]. Csakis az így felszabadított emberek lennének képesek gyökeres változást létrehozni a pedagógiában, s ezáltal örökre megelőzhetnék hasonló állapotok visszatérését.” (idézi Erős 2001, 60.). Ferenczi salzburgi előadására vonatkozóan nem ismerjük Freud véleményét, a levelezésükből nem derül ki, hogy reagált volna rá. Gross talán szövetségesére lehelhetett volna Ferencziben, ha a bécsi mester nem utasította volna el a pszichoanalízis társadalmi alkalmazását. Freud soha nem hitt abban, hogy bármiféle forradalom megszüntethetné az ember „rossz közérzetét” (Erős 2001, 15.).

Diagnózis és megbélyegzés

1908. május 6-án Freud az alábbi beutalót küldi Jungnak:

PROF. DR. FREUD

9998

6. Mai 08

WIEN, IX, BERGGASSE 19.

XIII

Arasthikos Jungnis

Herrn Dr. Otto Gross, psychiatrischen Assistenten in der
Klinik für Nerven- und Geisteskrankheiten in Wien
geliebte Herr! Ich habe Sie heute
erstmals besucht und bin sehr
interessiert an der Behandlung der
und in der Klinik für Nerven- und Geisteskrankheiten
in Wien. Ich habe Sie heute
erstmals besucht und bin sehr
interessiert an der Behandlung der

Selbstverleugung in der Psychoanalyse

Prof. Dr. Freud

„Igazolom, hogy az általam évek óta ismert Dr. Otto Gross, a neuropatológia docense sürgősen egy zárt intézet felvételére szorul, hogy ott orvosi felügyelet alatt megszabaduljon ópium- és kokainfüggőségétől, mely szereket az elmúlt években testi és szellemi egészségét egyaránt veszélyeztető módon fogyasztott.” (idézi Hurwitz 1988, 135.).

Már ekkor értésére adja Jungnak, hogy az analitikus kezelést ő maga szeretné elvégezni: „Ha Gross megérkezik, ne hagyja, hogy október előtt elmenjen, mert én akkor tudom majd átvenni.” (Freud/Jung 1974, 163.). Gross 1908. május 11-én bevonul a Burghölzli Elmegógyintézetbe. Három nappal később, május 14-én Jung így ír Freudnak: „Most egészen rövid leszek, mert nálam van Gross, és rengeteg időmbe kerül. Ugy tűnik, lényegében kényszerneurozísrról van szó.” (Freud/Jung 1974, 167.). Freud május 19-én írt válasza így hangzik:

„El tudom képzelni, mennyire igénybe veszi Önt Gross. Én eredetileg úgy gondoltam, hogy Ön csak az elvonókúrát hajtja végre rajta, én pedig ezután ősszel erre építettem volna az analitikus kezelést. Gyalázatos önzés, ha beismerem, hogy számomra így mégis előnyösebb [...], hisz már nem minden erőtartalommat kimerítve dolgozom, mint évekkel ezelőtt. De komolyra fordítva a szót, a nehézség sokkal inkább abban állt volna, hogy elkerülhetetlenül sérültek volna a produktív gondolatok birtokhatárai; nem váltunk volna el egymástól tiszta lelkiismerettel. Mióta Swobodát, a filozófust

kezeltem, iszonyodom az ilyen nehéz helyzetektől. A diagnózisát helyesnek tartom. Első gyermekkori emléke, melyet Salzburgban osztott meg velem, az, hogy apja figyelmezteti egy látogatójukat: 'Vigyázzon, harap!'” (Freud/Jung 1974, 168-169.).

Freud levelében meglehetősen homályosan és burkoltan fogalmaz, ezért néhány dolog magyarázatra szorul. Bár Freud mint beutaló orvos a megbántódásnak semmi jelét nem mutatja, hogy kifejezett óhaja ellenére sem kezelhette páciensét, mégis valószínűsíthető a feltételezés, hogy sérelmezte Jung eljárás módját. Az őt ért méltánytalanság fölött érzett bosszúságát azonban semmi esetre sem akarja elárulni (Hurwitz 1988, 171.). Sőt letagadja, és az ellenkezőjét hangsúlyozza: mindenképp el akarja kerülni, hogy Junghoz fűződő barátságát veszélybe sodorja (Hurwitz 2002, 64.). Freud leginkább attól tart, hogy ő és Gross nem tudtak volna egymástól tiszta lelkiismerettel elválni, ami arra enged következtetni, hogy elmés és eredeti gondolkodónak tartja Grosst. Nyilvánvalóan elég jól ismeri őt ahhoz, hogy tudja, milyen szellemdúsak és élénkítőek a vele folytatott beszélgetések, és így a végén egyikük sem tudta volna megmondani, melyik gondolat kitől származik – ezzel Freud egyébként egy számára igen kényes témát, a prioritás jogának kérdését érinti (Heuer 2002, 64.). Jung május 25-én lelkesen és igen elégedetten számol be Freudnak a kezelés lefolyásáról, a Freud által is helyesnek vélt diagnózist megerősítve:

„Tipikus kényszer-neurózis. Amikor megakadtam, ő analizált engem. Ily módon még a saját egészségemnek is hasznára vált a dolog. [...] Pszichikailag jelentősen javult az állapota, úgyhogy már kevésbé látszik sötétnek a jövő. [...] Ma van az első nyugodt napom, mert tegnap befejeztem az analízist, [mely] a tudomány számára is szép eredményeket produkált. Ezeket mihamarabb igyekszünk is írásba foglalni” (Freud/Jung 1974, 170.).

Freud válaszából némiképp kiérződik az elhárított irigység és csalódás, amiért Jung elvette tőle ezt az érdekes pácienset. Rivalizálásra utal az analízis szokatlanul gyors lefolyása, és ez szintén kételyeket ébreszt Freudban, bár nem tudni, hogy ironikusan, vagy komolyan szól-e:

„Jó lenne, ha az analízis maradványaként baráti és kollegiális viszony maradna Önök között. Egyébként csodálkozom a fiatalság tempóján, mely két hét alatt megbirkózik egy ilyen feladattal: nekem tovább tartott volna” (Freud/Jung 1974, 171.).

Ezt a levelet Jung részéről hosszú hallgatás követi. Csak június 19-én jelentkezik újra:

„Végre, nagyon hosszú idő után akad egy nyugodt pillanatom, amikor össze tudom szedni magam, hogy írjak egy levelet. Ez idáig a Gross-ügy a szó szoros értelmében felemésztett engem. [...] Nincs számára fejlődés, pszichológiai értelemben nem létezik számára a tegnap. A kora gyermekkor eseményei örökké hatással lesznek rá, és mindig újak maradnak neki, úgyhogy minden ráfordított idő és minden analízis ellenére a ma történéseire egy hat éves kisfiú módjára reagál. [...] Bizonyára már Ön is kiolvasta szavaimból a diagnózist, melyet én sem akartam elhinni, és melyet most mégis iszonytató bizonyossággal látok magam előtt: dementia praecox. [...] Gross a diagnózisnak megfelelően távozott a színről: tegnapelőtt egy óvatlan pillanatban a falon keresztül megszökött az intézet kertjéből” (Freud/Jung 1974, 172.).

Óhatatlanul felmerül a kérdés: vajon nem inkább a diagnózis felel meg a színről való távozásnak? (Hurwitz 2002, 67.) Ha egy kezelés ilyen véget ér, az a terapeuta számára mindig fájdalmas kudarcot jelent. De a dementia praecox, egy gyógyíthatatlan betegség (ma szkizofrénia) diagnosztizálásával Jung minden szakmai felelősség alól mentesíti magát. Gross életrajzírója, Hurwitz szerint a diagnózis sem az akkori, sem a mai diagnosztikus kritériumok szerint nem helytálló (Hurwitz 2002, 68.). Kórtörténetében semmit nem találni, ami megfelelne az akkor Kraepelin által leírt dementia praecox tüneteinek, és az sem derül ki, mire alapozza Jung ezt a kórmeghatározást (Hurwitz 1988, 190.). Mire szolgált hát e diagnózis? Talán Jung bosszúja az elszenvedett sérelemért, melyet Gross szökése jelentett számára? Vagy talán a terápiás kudarc igazolását szolgáló eszköz? Jung számadással tartozott önmagának, a külvilágnak, a kezelésre őt személyesen felkérő Hans Grossnak, és legfőképp a közös barát és kolléga kezelését figyelemmel kísérő Freudnak – ám a diagnózis felmenti őt, és minden felelősséget Gross betegségére hárít. Jung diagnosztikus következtetéseit Freud egyébként kételkedéssel fogadja: úgy érzi, a „dementia praecox gyakran nem igazi diagnózis”, „semmi konkrétat” nem tud elképzelni alatta, és inkább kényszeres pszichoneurózisra gyanakszik (Freud/Jung 1974, 175.). A béke érdekében inkább elkerüli a vitát, mondván, hogy „a hisztériához vagy a kényszerneurózishoz viszonyítva ő túl keveset tud a dementia praecoxról” (Freud/Jung 1974, 175.). Gross jövőbeli sorsát illetően viszont Freud is osztja Jung véleményét. Június 30-án kelt levelében tulajdonképpen lemond Grossról:

„Grossnak vége; már nehezen lesz ártalmára a mi ügyünknek” (Freud/Jung 1974, 180.). Jung még korábban, már június 19-i levelében érzékelteti, hogy elveszettnek tekinti Gross:

„Abban a tévhitben él, hogy én meggyógyítottam őt, és a távoli messzeségből már írt is nekem egy köszönettől túláradó levelet. Extázisában nem is sejti, hogy fogja az általa soha nem látott realitás megbosszulni magát. Gross olyan ember, akit az életnek ki kell vetnie magából.” (Freud/Jung 1974, 173.)

Miért szökött meg Gross? Talán érezte, hogy a Freud és Jung közötti ellentétek rajta csapódnak le. Talán úgy érezte, nincs esélye arra, hogy komolyan vegyék, és megkapja a páciensnek kijáró tiszteletet.⁷ Nem tudott ellenállni a szabadság és a drog vonzerejének. Mindenesetre szimbolikus jelentéssel bír, hogy átvette magát az intézet falán: ezzel végérvényesen maga mögött hagyja a polgári világot, szakít a társadalom normáival, hogy folytassa a patriarchális tekintély elleni radikális harcát, és továbbmenjen az önpusztítás útján. Úgy is mondhatnánk, hogy Jung jóslata beteljesedik, mert Gross ezentúl nyíltan hadilábon áll az őt elítélő társadalommal, és egyetlen lehetőséget sem szalaszt el, hogy amikor és ahogyan csak tudja, kritizálja azt.

„Kár, hogy el fog kallódni...”

Így teszi ezt 1908-ban, röviddel Burghölzliből való szökése után megjelent, több szempontból is jelentős *Elterngewalt* című írásában, melyben arra kívánja felhívni a nyilvánosság figyelmét, hogy a társadalom milyen nagymértékben „lehetővé teszi a kiskorúakkal szembeni szülői hatalommal való visszaélést” (Gross 1908, 79.). Gross egy páciense, a 19 éves Elisabeth Lang érdekében emel szót, akinek pszichiátriai problémáit a szülői miliő kártékony befolyására vezeti vissza, és akit szülei akarata ellenére ideggyógyintézetbe zárnak. Gross ekkor még nem

⁷ Itt fel szeretném hívni a figyelmet a Jung Freudhoz írt leveleiben és a kórtörténetben megfigyelhető hangnembeli különbségekre. A kórtörténetben szembeötlő a lekezelő, Gross irányába mondhatni ellenséges stílus: a páciens nem látja be, hogy „egyedül ő az oka felesége elidegenedésének”, hogy ő „minden viszály okozója”; az elvonási tünetek pedig úgy nyilvánulnak meg, hogy a páciens „úgy üvölt, akár egy állat” (idézi Hurwitz 1988, 148-149.).

sejti, hogy öt év múlva, akárcsak Elisabeth Langot, őt is letartóztatják és elmeorvosintézetbe kényszerítik. Írásában arra is rámutat, hogy az ilyen esetek csakis Freud analitikus módszerével válnak érthetővé: ezzel nyíltan kiáll a pszichoanalízis mellett, és támadja a klasszikus pszichiátriát.⁸ Az *Elterngewalt*ot Jung is elolvassa, és valószínűleg nem kerüli el figyelmét a párhuzam, hogy a nemrég maga is intézetből „szabadult” Gross egy lány intézetből való kiszabadításáért száll síkra.⁹

Gross 1909-ben megjelent nagyobb műve, az *Über psychopathische Minderwertigkeiten* tipológiai kérdésekkel foglalkozik, különös tekintettel az antiszociális emberek pszichológiájára. 1910. március 22-én Ferenczi így ír róla Freudnak: „Most Gross könyvét olvasom a kisebbrendűségről, és el vagyok ragadtatva tőle.” (Freud/Ferenczi 2000, 254.). Pár sorral alább hozzáfűzi az akkoriban Freud és Jung által is hangoztatott álláspontot, miszerint: „Kár, hogy el fog kallódni.” (Uo.). Freud nem reagál Ferenczinek erre a megjegyzésére, de egy még korábbi, 1909. június 3-án kelt, Junghoz intézett levelében ezt olvashatjuk: „[...] még nem tanulmányoztam, de nyilvánvalóan ismét nagyon értékes. [...] Kár ezért az éles elméért! Egyébként nem tudom, hogy meg tudom-e majd érteni a könyvet.” (Freud/Jung 1974, 250-251.). Következő levelében Freud leleplezi Hans Gross egy intrikáját, aki azzal próbálta megbízni őt, hogy szóban kérdezze ki Otto Grosst „néhány részletről”, majd írja meg neki [Hans Grossnak], hogyan ítélkezik róla – Freud azonban elutasította, így indokolván: „Otto Grosst túlságosan tisztellem.” (Freud/Jung 1974, 255.). Burghölzliből való szökése után Gross egyre inkább eltávolodik attól, hogy rendezett polgári életet éljen. Egy erkölcsös társadalom szemszögéből Otto Gross nem volt teljesen veszélytelen. Hans Gross szerint fia már 1908-ban „kezd veszélyes lenni” (idézi Hurwitz 1988, 134.).

⁸ Röviddel ezelőtt összetűzésbe került feljebbvalójával, Kraepelinnel, akinek szemére vetette, hogy egy ilyen magas pozícióban lévő szakember esetében bűn nem venni tudomást a pszichoanalízis létezéséről, sőt harcolni ellene (Hurwitz 1988, 89.).

⁹ 1908. október 21-én Jung így ír Freudnak: „Grossról az a legújabb hír, hogy a felesége most megint nem akar tőle elválni, mert állítólag jól van. Olvasta egyébként Harden *Die Zukunft*ében, mit alkotott Gross? Ha ez így megy tovább, még jól végződhet a dolog.” (Freud/Jung 1974, 193.).

Közveszélyes?

Környezete számára az egyik veszélyt Gross anarchista törekvései jelentették: szoros kapcsolatban állt többek között olyan vezető anarchistákkal, mint Erich Mühsam és Johannes Nohl. Részt vett a szacharincsempészettel is vádolt Tat Gruppe gyűlésein. Felváltva élt a bohém világ központjának számító Schwabingban és az új vallás falujának nevezett Asconában, művészek, anarchisták, vegetáriánusok között. Tervei közt szerepelt, hogy az Ascona fölött magasodó dombon, a Monte Veritàn egy szabad akadémiát alapítson az anarchisták számára (Heuer 2005, 31.).

Egy másik Otto Gross veszélyessége mellett felhozható érv kábító-szerélvezete és eutanáziával kapcsolatos álláspontja volt. Szerinte ugyanis mindenkit megillet a saját életéről, illetve haláláról való döntés joga (Hurwitz 1988, 213.). Két páciense kokaintúladagolásban halt meg, ami a korabeli sajtóban találgatásokra adott okot.¹⁰ Gross számos elvonókúra ellenére soha nem tudott teljesen felhagyni a drogfogyasztással. Függősége testét-lelkét meggyötörte, és kétségtelenül hozzájárult korai halálához, de olyan mértékű pszichikai hanyatlás soha nem következett be, hogy ne lett volna képes tudományos tevékenységre.

Ami a tudományos tevékenységét illeti, írásai 1909 után végérvényesen szociálpszichológiai színezetet öltenek. Grossnak arra kellett ráeszmélnie, hogy etikai-pszichológiai tárgyú elmélkedései számára „már

¹⁰ Mindkét eset Asconában történt. Lotte Chattemer 1906-ban végzett magával kokain segítségével. Gross így számol be erről: „Egy szikláról akarta levetni magát. Iszonytató volt számomra az a gondolat, hogy talán nem hal meg azonnal, és ott feküldhet szétroncsolódva.” (idézi Dienes – Balluch 2005, 182.). Asconából való távozása előtt otthagytott neki 5 gramm kokaint és 10 gramm morfiomot, hogy maga döntsön sorsáról, kíván-e élni vagy sem. A másik eset Sophie Benz 1911-ben elkövetett öngyilkossága – egy sorscsapás, mely összetörte Grossot. Több mint három éve élt vele együtt, mikor 1910-ben a szkizofrénia jelei mutatkoztak rajta (Dienes – Balluch 2005, 184.). Gross volt orvosa és ápolója; Sophie esetében reménykedett a gyógyulásban és soha nem gondolt az öngyilkosság lehetőségére. Sophie egy alkalommal, egy tiszta pillanatában, bevette a Gross által használt kábítószereket: „Ezekkel a mérgekkel követte el az öngyilkosságot, három lépéssel mögöttem, mikor én épp a kandallónál ültem és a tűzbe bámultam.” (idézi Dienes – Balluch 2005, 182.). Sophie Benz megbetegedése óta Gross különösen nagy dózisban szedte a kábítószereket, így a lány halála után, 1911 márciusában, önként bevonul a mendrisiói, majd egy bécsi intézetbe, hogy elvonókúra alá vesse magát.

csak a forradalmi témájú lapokban maradt hely” (idézi Hurwitz 1988, 109.), ahogy ezt 1912-ben egy orvos barátjának, Fritz Brupbachernek panszolja. Szándéka, hogy maga alapítson egy *Organ für psychologische Probleme des Anarchismus* című folyóiratot, meghíúsul. Így, miután Zürichben, Genfben, Firenzében és Bécsben is megfordul, végül barátját, Franz Jungot követve 1913-ban Berlinben telepszik le. Itt kapcsolatba kerül a berlini dadaistákkal, és megismeri Franz Pfemfertet, a *Die Aktion* nevű expresszionista lap szerkesztőjét, melyben Gross legjelentősebb munkái látnak napvilágot.

A Gross-ügy

Der Fall Dr. Otto Gross – 1913/14 telén számos cikk íródott ezzel a címmel. A most következő eseményekről akár elbeszélést is lehetne írni, mely Kafka *A per* című regényének első mondatával kezdődhetne: „Valaki megrágalmazhatta Josef K.-t [Otto Grosst], mert noha semmi rosszat nem tett, egy reggel letartóztatták.” 1913. november 9-én, egy vasárnapi napon Otto Grosst barátja, Franz Jung lakásában – apja kezdeményezésére – letartóztatják. A porosz rendőrség három embere estig a lakásban tartja fogva: „A *Die Aktion* munkatársainak, akik megbízásomból kéziratot akartak elhozni, mehtagadták a belépést.” – számol be Franz Pfemfert a *Die Aktion* november 22-i számában. Két porosz csendőr a határig kíséri Grosst, ahol osztrák hivatalnokok veszik át és a Bécs melletti Tullnban lévő elmegyógyintézetbe hurcolják. Az apai és az állami hatalom, a rendőrségi és a pszichiátriai apparátus szövetségre lépett, hogy a társadalom védelme érdekében eltávolítsa Otto Grosst a közéletből (Vö. Zanasz 1999, 89.).

Két héttel ezután nemzetközi sajtókampány veszi kezdetét. Otto Gross barátai és ellenségei (mint Ludwig Rubiner, aki korábban heves szópárbajt folytatott Gross-szal a pszichoanalízis mint tudomány értékéről), irodalmárok, közéleti személyiségek és anarchisták mind tollat ragadnak a kiszabadításáért, hogy „megmentsék őt a világ és a tudomány számára” (idézi Hurwitz 1988, 19.). A tiltakozó akció kezdetben művészeti és irodalmi folyóiratokra korlátozódik, mint a *Die Aktion*, a *Die Revolution*, a *Kain*, a *Die Schaubühne* és a *Die Zukunft*, később egyes monarchiabeli és a francia lapok is csatlakoznak (*Prager Tagblatt*, *Bohemia*, *Neues Wiener Journal*, *Neues Wiener Abendblatt*, *Mercure de France*). A kampány akkor éri el tetőpontját, amikor decemberben a *Die Aktion*, majd januárban a *Die Revolution* különszámot szentel az

ügynek (Jung 2002, 166.) – mindketten a „grazi Hans Gross professzor urat” szólítják meg. Ekkor derül fény ugyanis Hans Gross szerepére, aki már egy ideje nem nézi tétlenül, hogy fia „a legelvetemültebb bohémek és anarchisták” közé keveredett (idézi Hurwitz 1988, 219.), ahogy ezt 1912-ben írt végrendelete is mutatja:

„Jóságos barátok, mégpedig magas beosztásban álló igazságügyi és rendőrtisztviselők segítségével Olaszországban, Svájcban és Németországban is (mindenkori tartózkodási helyén) sikerült fiamat szemmel tartani. [...] Fiam, Dr. Otto Gross halálom után azonnal gyámság alá, egy intézetbe helyezendő.” (idézi Hurwitz 1988, 219.).

Az apa végül elveszíti türelmét, és mozgósítja erőit. Összeköttetéseinek köszönhetően a berlini rendőrség „Otto Grosst (előzetes figyelmeztetés nélkül!) papírok hiányában kiutasítja a porosz állam területéről” (idézi Hurwitz 1988, 32.), ahogy ezt a *Wiecker Bote* 1914. márciusi számában olvashatjuk. Otto Gross internálását követően Hans Gross indítványozza fia gondnokság alá helyezését. A tulli törvényszék pszichiátriai vizsgálatot rendel el. A szakvéleményt két Hans Gross által kiszemelt és a bíróságnak javasolt pszichiáter, Dr. Berze és Dr. Stelzer adja. (Hurwitz 2002, 71.). December 23-án már a bíróságon van a rohamtempóban, mindössze tizennyolc nap alatt elkészített véleményezés. Eszerint Otto Gross elmebetegségét három komponens alkotja: egy vele született degeneratív hajlam, egy tizenhetedik életéve körül kialakult hebefrenia és annak tünetei, valamint krónikus kokainizmusa (Hurwitz 2002, 72.). 1914. január 9-én a bírósági döntés is megszületik: Gross elmebajra való tekintettel gondnokság alá helyezendő, gyámjául apját jelölik ki. Így Hans Gross fia törvényes képviselőjeként, ám az ő kifejezett akaratára ellenére, pert indíthat Frieda Gross ellen. Unokáját, Peter Grosst ugyan nem sikerül elvennie tőle, de Eva Gross¹¹ örökségből való kizárását illetően fáradozásait siker koronázza (Götz von Olenhusen 2005, 119.).¹² Otto Grosst 1914. július 8-án gyógyultan bocsátják el Troppauból, ahova még januárban erőszakos kiszabadításától tartva

¹¹ Eva Gross vér szerinti apja Ernst Frick.

¹² Otto Gross nyílt levele a *Die Zukunft* 1914. február 28-án megjelent számából: „Őszintén megkérem Önöket, ahogy csak ember egy másik embert megkérhet: [...] segítsenek a feleségemnek és a gyermekeinek. Az az abszolút akaratom, hogy Friedát senki ne sértse meg egyedül őt megillető anyai jogában. [...] A gyámság alá helyezés sajnos megfosztott attól a lehetőségtől, hogy a jogot és a szabadságot továbbra is biztosítsam számára.” (idézi Hurwitz 1988, 11.).

átszállították. Az utókezelést Wilhelm Stekel veszi át Bad Ischlben – itt ismeri meg Gross Marianne Kuht, ma is élő lányának édesanyját. Stekel az egyetlen, aki a nyilvánosság előtt klinikai értelemben is megcáfolja a diagnózist, de sajnos már csak Gross halála után (Hurwitz 1988, 297.). Ugyanebben az évben a *Zentralblatt*-ban megjelenik Gross »Über Destruktionssymbolik« című műve. 1914 októberétől 1917-ig kórházi szolgálatot teljesít: először a bécsi Ferenc József Kórházban, majd barakk-kórházakban Ungváron, Vinkovciban és Temesváron. Bár többször is tesz rá kísérletet, Grossnak élete végéig sem sikerül elérnie, hogy teljesen kikerüljön a gondnokság alól. Már 1915 novemberében, miután betekintést nyerhetett aktáiba, a bírósági határozat felülvizsgálását kérvényezi, arra hivatkozva, hogy

„a pszichiátriai véleményezés [...] éppen az elvonási tünetek idejére esik. [...] Elkerülhető lett volna, hogy a pszichiátriai vizsgálatot, mely egy élet sorsáról hivatott dönteni, éppen egy olyan pillanatra helyezték, melyben a vizsgált személy az internálás sokkhatása és mindenekelőtt a kábítószer-elvonás következtében rendkívüli pszichikai állapotban van.” (idézi Hurwitz 1988, 243-244.).

A diagnózis nemcsak orvosi hivatásának gyakorlását tette lehetetlenné számára, hanem a normális élet lehetőségétől is megfosztotta. A pszichiátria így módon eszközzé vált a társadalom kezében, mely úgy próbált megszabadulni egy számára terhes kritikusától, hogy közveszélyes őrültként bélyegezve őt kiközösítette, és kivetette magából (Anz 1980, 164.).

A vég: kirekesztés és magány

Hans Gross, miután a pereskedés minden erejét felőrölte és vagyonából is kifosztotta, 1915 decemberében megkeseredve, reményvesztetten, egyetlen fiában csalódva távozik az élők sorából. Otto Gross alig öt évvel éli túl apját. Franz Jung úgy érzi, apja halála után Otto Gross nemcsak anyagi támaszát, hanem minden tartását elveszíti, minden gátlás megszűnik számára létezni (Jung 1983, 197.). Otto Gross újra a kávéházakban talál otthonra. A háború után főként Bécsben él, de többször megfordul Prágában, Budapesten, Münchenben és Berlinben is. Alkotói tevékenysége szempontjából azonban ez az utolsó, nyughatatlan életszakasz is igen termékenynek bizonyul. 1915 és 1918 között társkiadója a *Die freie Straße* című, filozófiai-pszichológiai tárgyú írá-

sokat tartalmazó folyóiratnak. Gross élete utolsó éveiben (1919/20) is intenzív publicisztikai tevékenységet folytat: cikkei jelennek meg a *Das Forum*, *Die Erde*, *Rätezeitung* és a *Sowjet* című lapokban. 1919-ben írja „fő művét” (Jung 1983, 197.), az összefoglaló jellegű *Drei Aufsätze über den inneren Konflikt* című könyvét.¹³ Franz Jung beszámolója szerint „utolsó munkáin lázas sietséggel dolgozott” (Jung 1983, 219.). Úgy tűnt, véghezvitte, amit akart. 1919 októberében teljesen magányosan, depressziótól leverten Berlinbe megy, azonban már csak azért, hogy örökre eltávozzon. Franz Jung megrázó képet hagyott hátra egy emberről, akin már nem lehetett segíteni:

„Így decemberben Berlin utcáin egy céltalanul bolyongó éhező, lerongyolódott embert lehetett látni, aki magában üvöltött a fájdalomtól, aztán térdre roskadt és összekuporodott, hogy melegen tartsa magát. Bármerre járt, az emberek megálltak és nevettek. 'Egy örült!' – gondolták. De ő csak ment tovább.” (Jung 1983, 219.).

Barátai találják rá, félig éhenhalva és megfagyva. Tüdőgyulladással és vélhetően elvonási tünetekkel a pankowi szanatóriumba szállítják, ahol két nap múlva meghal. Tévedésből az izraelita temetőbe helyezik örök nyugalomra (Hurwitz 1988, 306.). Otto Kaus így emlékezik meg róla:

„Életének értelmét szimbolizálja az, ahogyan meghalt: ugyanis egyszerűen éhen halt. [...] Mentségére szolgál a társadalomnak, mely kivégezte őt, hogy semmiképpen nem tarthatta volna vissza ettől a végtől. [...] Tette következményeinek teljes tudatában minden utat elvágott, mely a társadalommal összekötötte. [...] Otto Grossnak éhen kellett halnia egy polgári világban, mert élete logikája, mely homlokegyenest ellenkezett a világ logikájával, ezt így kívánta.” (idézi Heuer 2005, 45-46.)

Őrült vagy zseni?

Otto Gross magányosan, teljes elszigeteltségben halt meg. „Légy magányos, vagy válj hozzánk hasonlatossá.” (Gross 1914, 530.) – szól a külvilág a gyermekhez. Otto Gross az előbbi választotta. Azon kevesek közé tartozott, akik nem teszik belsővé az idegen akaratot és szabad

¹³ 1920-ban, Gross halála után Ferenczi recenziót is közöl a *Drei Aufsätze über den inneren Konflikt* c. könyvről. (Ferenczi Sándor: Rezension von Otto Gross' *Drei Aufsätze über den inneren Konflikt*. In: *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse* (4) 1920, 6: 364-368.; magyarul lásd jelen számunkban a 197-201. oldalon.)

individuumként viselkednek. Gyűlölte a hajbókoló tekintélytiszteletet, kíméletlen kritikával illette az autoriter hatalmi viszonyokat és a tekintélyelvű megnyilvánulásokat, ezért a társadalom a lehető legnagyobb büntetéssel sújtja: kirekeszti magából, az unkonvencionális, kitaszított ember elviselhetetlen magányosságára ítéli. Otto Gross alulmarad az „idegen” ellen vívott harcban. 1916-ban egy vizsgálat alkalmával elmondja, hogy a hábúban megtanult alkalmazkodni, belátja, hogy az autoritativ rendszerbe való beilleszkedés elengedhetetlen feltétele az életben maradásnak (Dienes – Balluch 2005, 196.). De már késő. A szakma már kizárta. A társadalom már ráütötte az elmebetegség stigmáját. Már nem tudta visszafogadni. Otto Gross túlságosan is eltért a normálistól, túlságosan eltávolodott minden konvenciótól, túl messzire ment tekintélyelvűség elleni tiltakozásában és a normákhoz való alkalmazkodás megtagadásában. Szakmáját és magánéletét nem tudta egymástól elkülöníteni, elmélet és gyakorlat számára egy és ugyanaz volt (Heuer 2002, 88.). Vajon nem volt ez mégis örület? Mennyire térhet el az ember a társadalmi kötöttségektől? Mi az a határ, amelyet nem léphet át? Honnantól tekinthető örültnek? És mi a helyzet a zseni esetében? A zsenialitás is egyfajta elfajzás, normálistól való eltérés, átlagostól való különbözés, és Otto Gross nem az egyetlen, kinek ez a társadalomból való kirekesztését, végzetét okozta. Hiszen, ahogy Oscar Wilde írja:

„Minden testi és szellemi kiválóságban van valami végzetes, abból a fajta végzetből, mely a történelemben botladozó királyoknak szokott kijutni. Jobb, ha nem különbözünk embertársainktól. A csúnya és ostoba éli itt világát. [...] Nem tudják, mi a győzelem, de legalább a vereséget se ismerik. Úgy élnek, ahogy mindnyájunknak élnie kellene, zavartalanul, közönyösen és nyugtalanság nélkül.” (Wilde 1987, 9.)

IRODALOM

- ANZ, THOMAS** (1980): Nachwort. In: Anz, Thomas (szerk.): *Phantasien über den Wahnsinn. Expressionistische Texte*. Hanser, München. 148-173.
- BERTSCHINGER-JOOS, ESTHER** (2004): Frieda Gross – Briefe aus Graz 1882-1906. Ein Beitrag zur Biografie. In: Götz von Olenhusen – Heuer, Gottfried (szerk.): *Die Gesetze des Vaters. 4. Internationaler Otto Gross Kongress*. LiteraturWissenschaft.de, Marburg an der Lahn. 310-320.
- DEHMLow, RAIMUND** (2002): Frieda Weekley – Otto Gross’ „Frau der Zukunft.” In: Heuer, Gottfried (szerk.): *2. Internationaler Otto Gross Kongress*. LiteraturWissenschaft.de, Marburg an der Lahn. 301-317.

- DIENES, GERHARD M.** (2005): Hans Gross: Sherlock Holmes und Verfolger des Bösen. In: Dienes – Götz von Olenhusen – Heuer – Kocher (szerk.): *Gross gegen Gross. Hans & Otto Gross. Ein paradigmatischer Generationskonflikt*. LiteraturWissenschaft.de, Marburg an der Lahn. 11-25.
- DIENES, GERHARD M. – BALLUCH, GERHARD** (2005): Gross gegen Gross. Ein schicksalhafter Vater-Sohn-Konflikt. In: Dienes – Götz von Olenhusen – Heuer – Kocher (szerk.): *Gross gegen Gross. Hans & Otto Gross. Ein paradigmatischer Generationskonflikt*. LiteraturWissenschaft.de, Marburg an der Lahn. 173-201.
- ERŐS FERENC** (2001): *Analitikus szociálpszichológia. Történeti és elméleti tanulmányok*. Új Mandátum, Budapest.
- FREUD, SIGMUND – JUNG, CARL GUSTAV** (1974): *Briefwechsel*. Fischer, Frankfurt/M.
- FREUD, SIGMUND – FERENCZI SÁNDOR** (2000): *Levelezés I/1. kötet (1908-1911)*. Thalassa Alapítvány-Pólya Kiadó, Budapest.
- GÖTZ VON OLENHUSEN, ALBRECHT** (2005): Die heißen und die kalten Klaviere der Macht. Die Prozesse des Hans Gross. In: Dienes – Götz von Olenhusen – Heuer – Kocher (szerk.): *Gross gegen Gross. Hans & Otto Gross. Ein paradigmatischer Generationskonflikt*. LiteraturWissenschaft.de, Marburg an der Lahn. 111-173.
- GREEN, MARTIN** (1974): *The von Richthofen Sisters. The Triumphant and the Tragic Mode of Love. Else and Frieda von Richthofen, Otto Gross, Max Weber, and D. H. Lawrence, in the Years 1870/1970*. Basic Books, New York.
- GROSS, OTTO** (1908): Elterngewalt. *Die Zukunft* (17), 65: 78-80.
- GROSS, OTTO** (1913a): Zur Überwindung der kulturellen Krise. *Die Aktion* (3), 14: 384-387. Magyarul lásd a jelen számban: A kulturális krízis legyőzéséről. *Thalassa* (17) 2006, 2-3: 55-58.
- GROSS, OTTO** (1913b): Die Psychoanalyse oder wir Kliniker. *Die Aktion* (3), 25: 632-634.
- GROSS, OTTO** (1914): Über Destruktionssymbolik. *Zentralblatt für Psychoanalyse und Psychotherapie* (4), 11-12: 525-534.
- GROSS, OTTO** (1916): Vom Konflikt des Eigenen und Fremden. *Die freie Strasse* (2), 4: 3-5.
- GROSS, OTTO** (1919): Die kommunistische Grundidee in der Paradiessymbolik. *Sowjet* (2), 1: 12-27.
- GROSS, OTTO** (1920a): *Drei Aufsätze über den inneren Konflikt*. Marcus & Weber, Bonn.
- GROSS, OTTO** (1920b): Zur neuerlichen Vorarbeit: vom Unterricht. *Das Forum*, 4: 315-320.
- HEUER, GOTTFRIED** (2002): Die Wiederkehr des Verdrängten – Revolution und Konterrevolution in der Psychoanalyse - Otto Gross' Beiträge zur Entwicklung psychoanalytischer Theorie und Praxis. In: Heuer, Gottfried (szerk.): *2. Internationaler Otto Gross Kongress*. LiteraturWissenschaft.de, Marburg an der Lahn. 77-105.
- HEUER, GOTTFRIED** (2005): Otto Gross: Leben, Werk und Wirkung. In: Dienes – Götz von Olenhusen – Heuer – Kocher (szerk.): *Gross gegen Gross. Hans & Otto Gross. Ein paradigmatischer Generationskonflikt*. LiteraturWissenschaft.de, Marburg an der Lahn. 25-65.
- HURWITZ, EMANUEL** (1988): *Otto Gross: Paradies-Sucher zwischen Freud und Jung*. Suhrkamp, Frankfurt/M.
- HURWITZ, EMANUEL** (2002): Otto Gross – ein Schizophrener? In: Heuer, Gottfried (szerk.): *2. Internationaler Otto Gross Kongress*. LiteraturWissenschaft.de, Marburg an der Lahn. 63-77.

- HURWITZ, EMANUEL** (2004): Hans und Otto Gross. In: Götz von Olenhusen - Heuer, Gottfried (szerk.): *Die Gesetze des Vaters. 4. Internationaler Otto Gross Kongress*. LiteraturWissenschaft.de, Marburg an der Lahn. 33-45.
- JONES, ERNEST** (1959): *Free Associations: Memories of a Psychoanalyst*. Basic Books, New York.
- JONES, ERNEST** (1983): *Sigmund Freud élete és munkássága*. Európa, Budapest.
- JUNG, CHRISTINA** (2002): „Aber wir wollen Otto Gross wiederhaben.” Eine Pressekampagne. In: Heuer, Gottfried (szerk.): *2. Internationaler Otto Gross Kongress*. LiteraturWissenschaft.de, Marburg an der Lahn. 161-183.
- JUNG, FRANZ** (1921): Von geschlechtlicher Not zur sozialen Katastrophe. In: Michaels, Jennifer J. (1983): *Anarchy and Eros. Otto Gross' Impact on German Expressionist Writers*. Peter Lang, New York. 183-219.
- KROCKEL, CARL – TURNER, JOHN** (2004): The Scrupulousness of Comedy: Otto Gross and D. H. Lawrence's Mr Noon. In: Götz von Olenhusen – Heuer, Gottfried (szerk.): *Die Gesetze des Vaters. 4. Internationaler Otto Gross Kongress*. LiteraturWissenschaft.de, Marburg an der Lahn. 351-375.
- LASKA, BERND A.** (2003): Otto Gross zwischen Max Stirner und Wilhelm Reich. In: Dehmlow, Raimund - Heuer, Gottfried (szerk.): *3. Internationaler Otto Gross Kongress*. LiteraturWissenschaft.de, Marburg an der Lahn. 125-162.
- MICHAELS, JENNIFER J.** (1983): *Anarchy and Eros. Otto Gross' Impact on German Expressionist Writers*. Peter Lang, New York.
- WHIMSTER, SAM** (2004): Ethics and Science in Max Weber and Otto Gross. In: Götz von Olenhusen – Heuer, Gottfried (szerk.): *Die Gesetze des Vaters. 4. Internationaler Otto Gross Kongress*. LiteraturWissenschaft.de, Marburg an der Lahn. 403-415.
- WILDE, OSCAR** (1987): *Dorian Gray arcképe*. Európa, Debrecen.
- ZANASI, GIUSI** (1999): Das Fremde und das Glück. Otto Gross im Expressionismus. In: Anz, Thomas (szerk.): *Psychoanalyse in der modernen Literatur. Kooperation und Konkurrenz*. Königshausen & Neumann, Würzburg. 85-97.

A KULTURÁLIS KRÍZIS LEGYÓZÉSÉRŐL

Otto Gross*

Az alábbiakban (egy kicsit megkésve) válaszolok arra a bírálatra, amellyel Landauer az ő *Sozialist*-jában a pszichoanalízist és személyemet illetve. Ezt annak idején kénytelen voltam válasz nélkül hagyni, mivel Gustav Landauer úr megtagadta lapjában írásom publikálását. A támadással most csak szakmai tekintetben szeretnék foglalkozni. Ami személyes vonatkozásait illeti, csak annyit tudnék hozzáfűzni, hogy Landauer úr becsstelenül elferdítette az igazságot.

Hadd említsem itt meg, hogy júniustól Franz Junggal együtt egy pszichoanalízist népszerűsítő folyóiratot szándékozom kiadni.

*

A tudattalan pszichológiája a forradalom filozófiája. Arra hivatott, hogy az emberi lélekben zajló lázadás fermentuma legyen, hogy felszabadítsa a saját tudattalanja által megbéklyózott individuumot. Arra hivatott, hogy belsőleg képessé tegyen a szabadságra, és a forradalom előkészítője legyen.

Minden érték radikális átértékelését – e napjainkban kezdődő, de csak a jövőben kiteljesedő folyamatot – két nagy gondolkodónk idézte elő: Nietzsche azzal, hogy feltárta a lelki élet mélységeit, és S. Freud az

* Eredeti megjelenés: in: *Die Aktion* (3), 14: 384-387, 1913. 04. 02. A fordítás alapjául szolgáló kiadás: Gross, Otto: *Zur Überwindung der kulturellen Krise*. In: *Von geschlechtlicher Not zur sozialen Katastrophe*. Hamburg: Edition Nautilus, 2000, 59-62. A szövegben szereplő kiemelések Otto Grosstól származnak.

úgynevezett pszichoanalitikus technika felfedezésével. E gyakorlati módszer először teszi hozzáférhetővé a tudattalant az empirikus megismerés számára, ami annyit jelent, hogy lehetségessé vált számunkra önmagunk megismerése. Ezzel megszületett egy új etika, amely arra szólít fel minket, hogy önmagunkat és embertársainkat illetően tényleges tudás birtokába jussunk.

Ennek az újfajta etikai követelménynek abban áll lenyűgöző ereje, hogy a lényeges, leginkább tudásra érdemes dolgokról – létünkéről, belső életünkéről, rólunk, emberekről – eddig mit sem tudtunk, még arra sem voltunk képesek, hogy kérdezzünk. Amit most alkalmunk nyílik megtudni, az az, hogy közülünk minden ember csak tört részét ismeri sajátjaként annak, amit lelki személyisége összességében magában foglal.

Kivétel nélkül minden emberi lélekben szétesett az összfunctió és a tudat egysége, levált a tudat számára irányíthatatlan és ellenőrizhetetlen tudattalant, amely rejtve marad az önmegfigyelő tevékenység előtt.

Feltételeznem kell, hogy az olvasóközönség számára már ismeretek a freudi módszer alapjai és jelentősebb vívmányai. A lelki élet célszerűtlenségeit és fogyatékosságait Freud óta olyan belső élmények következményeként fogjuk fel, amelyek nagyfokú konfliktust gerjesztő affektustartalmuknál fogva feloldhatatlannak tünnek, ezért – mindenekelőtt a kora gyermekkorban – kikapcsolódtak az éntudatos belső élet kontinuitásából. E kiszorult tudattartalmak ezután kontraszt-motívumokként továbbra is hatékonyak maradnak és a tudattalantból megfékezhetetlenül fejtik ki kártékony hatásukat. Úgy vélem, hogy az elfojtások létrejöttében lényegében nem a szexuális mozzanatoknak, hanem sokkal inkább a belső konfliktusnak jut a döntő szerep – máig időszerű és helytálló, amit Carl Wernicke a konfliktus patogén voltáról írt. A szexualitás végtelen számú belső konfliktus univerzális kiváltó oka lehet, de nem önnön természetéből kifolyólag, hanem egy olyan szexuálmorál tárgyaként, amely ellentétben áll mindazzal, ami értéket képvisel, az emberi akarattal és a valósággal.

Azt kell látnunk, hogy e konfliktusok tulajdonképpen mivolta egy mindennek a hátterében álló ősokra, a saját és az idegen, vagyis a velünk született egyéni és a szuggesztiós ráhatással ránk kényszerített,

belénk nevelt tartalmak konfliktusára vezethető vissza. Az individualitásnak és a *belsővé tett autoritás*nak ez a konfliktusa – ma sokkal inkább, mint valaha – a gyermekkor tragikuma.

Annál tragikusabb ez a konfliktus, minél gazdagabb és minél szilárdabban rögzült az egyéniség. Minél intenzívebben és minél korábban lépnek közbe a külső ráhatás ellen bizonyos védekező mechanizmusok, annál inkább kiéleződik, és annál korábban mélyül el a belső konfliktus. Csak azon jellemeket kíméli, akiknek az individualitása olyan gyengén fejlődik ki és oly kevésbé ellenállóképes, hogy az a környezeti szuggesztiók – a nevelés – nyomása alatt valósággal elsorvad és semmivé lesz. Az őket vezérlő motívumok csupán az idegen értékítéletek és viselkedésminták belsővé tett anyagából tevődnek össze. E másodrangú karakterek – látszólag – megőrizhetik egészségüket, vagyis esetükben a lelki totalitásnak, jobban mondva a lélek maradványainak zavartalan együttműködése figyelhető meg. Ellenben mindazon egyének, akik a normalitás fölé emelkedtek, képtelenek a fennálló viszonyok között a megbetegítő konfliktus mellett elmenni és *individuális egészségüket* elérni, más szóval az egyéniség harmonikus, teljes kifejlődését megvalósítani és adottságaikban rejlő minden lehetőséget kibontakoztatni.

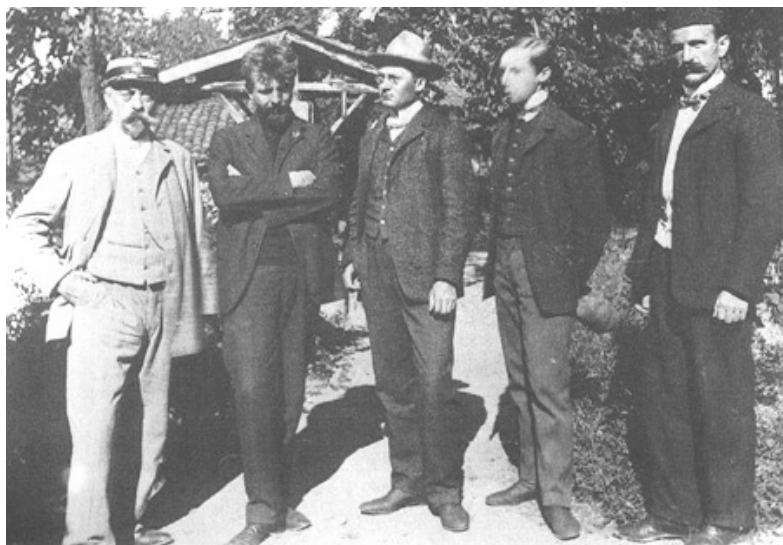
Bármilyen formában nyilvánulnak is meg az ilyen karakterek – akár a törvények és az erkölcs ellen viaskodva, akár átlagon felül pozitívan, vagy magukba roskadva és betegen –, és bárhogy is fogadja őket környezetük – megvetéssel, tisztelettel, vagy akár részvétellel –, nyugtalanítóan különbözőnek érzik őket, és mint ilyet, eddig megpróbálták őket kiközösíteni, kitaszítani. Meg fogják azonban érteni, hogy ma ezek az emberek tekintendőek egészségesnek, haladó szellemű harcosnak, akiktől és akiknek a példáján tanulni kell.

Mindezidáig a történelem egyetlen forradalmának sem sikerült kivívnia az egyén szabadságát. A forradalmak sorra elkorcsultak, egy új burzsoázia előfutárává vedlettek, és végül sietve igazodtak az általánosan érvényben lévő normákhoz. Azért buktak el, mert a tegnap forradalmárja magában hordozta az autoritást. Csak most ébredünk rá, hogy a *család minden autoritás forrása*. Most válik világossá, hogy a szexualitás és a zsarnoki tekintély összefonódása – ahogy az a ma még uralkodó patriarchális családszerkezetben megmutatkozik – minden individualitást láncba ver.

A magas kultúrák válságos időszakainak állandó velejárója a házasság, e paraszti intézmény, és a családi kötelek lazulása fölötti panaszkodás – de ebből az »erkölcstelenedési tendenciából« nem lehetett kihallani az emberiség megváltását követelő életigenlő etikus kiáltást. Minden újra romba dőlt, és az eredendő bűntől – a nő gyermekek miatti rabszolgasorba jutásától – való megszabadulás problémája megoldatlan maradt.

A ma forradalmárja, aki a nemek közötti kapcsolatot a tudattalan pszichológiája segítségével egy szabad, boldogságot ígérő jövőben látja, az erőszak legősbíbb formája, az apa és az apajog ellen harcol. Az eljövendő forradalom az anyajog forradalma. Nem számít, milyen formában és milyen eszközökkel fog végbe menni.

Friedrich Melinda fordítása

Otto Gross (balról a második) és C. G. Jung, feltehetően 1908-ban

PSZICHOANALÍZIS ÉS SZOCIALIZMUS

Wilhelm Reich*

Ha a pszichoanalízist szociológiai vizsgálódás tárgyának tekintjük, úgy a következő kérdésekkel találjuk magunkat szemben:

1. *Milyen társadalmi tényeknek köszönheti a pszichoanalízis keletkezését? Milyen szociológiai jelentősége van?*
2. *Mi a helyzete a mai társadalomban?*
3. *Milyen feladata van a szocializmusban?*

I.

A pszichoanalízis, mint minden társadalmi jelenség, a társadalmi fejlődés egy bizonyos fokához kötött és létezéseinek feltételeit a termelési viszonyok egy bizonyos állapota határozza meg. Ez is, éppúgy, mint a

* Reichnek ez az írása az *Emberismeret* című folyóirat „A pszichoanalízis mellett és ellen” című különszámában jelent meg, (1935, II. évfolyam 1. szám, 67-73). A szöveg részlet „Dialektikus materializmus és pszichoanalízis” című tanulmányából, annak IV. fejezetét képezi. A tanulmány eredetileg orosz nyelven jelent meg 1929-ben a *Pod znamenjem marksizma* című folyóiratban (7-8. sz.), illetve németül a folyóirat német nyelvű változatában (*Unter dem Banner des Marxismus*), majd 1934-ben *Dialektischer Materialismus und Psychoanalyse* címmel önálló broszúráként, bővítve, a koppenhágai Sexpol Verlag kiadásában. Az azonosítatlan magyar fordító az 1934-es koppenhágai kiadás alapján dolgozott, a jegyzeteket is innen vette át (lásd a 68. oldaltól). A tanulmány egészének elemzéséhez és fogadtatásának történetéhez lásd: Erős Ferenc: *Analitikus szociálpszichológia*. Új Mandátum, Bp. 2001, 126-134. (A szerk.).

marxizmus, a kapitalista korszak produktuma, csupán nem áll olyan közvetlen vonatkozásban a társadalom gazdasági alapjaihoz, mint amaz. A nem közvetlen vonatkozása azonban könnyen beigazolható: azoknak a kulturális és morális viszonyoknak reakciója, amelyek között a társadalmazott ember él.¹ Itt elsősorban azok a szexuális vonatkozások jönnek tekintetbe, amelyek az egyházi szexuál-ideológiából fejlődtek ki. A 19. század polgári forradalma a feudális termelési rendet jórészt elsöpörte és a szabad gondolat erejével lépett fel az egyház és annak erkölce ellen. Az egyház erkölcsével való szakítás – mint az Franciaországban történt, már a francia forradalom napjaiban megérett, s úgy látszott, hogy a polgárság már egy új, az egyházzal ellentétes általános és kiváltképpen: szexuális erkölcs magját hordozza magában. De éppen úgy, ahogyan a polgárság később, miután hatalmát a kapitalista gazdasági rendszerben megerősítette, reakcióssá lett, s újra vállalta az egyházat, mert erre a közben kialakult proletariátus béklyóbakötése céljából szüksége volt, – ha valamelyest más formában, azonban lényegében változtatás nélkül, átvette az egyházi szexuális erkölcsöt is. Az érzékiség kárhóztatása, a monogám házasság, a leányok érintetlensége, s ezzel a férfi-szexuálitás szétforgácsolása most már egy új ökonómiai, – ezúttal kapitalista értelmezést kapott. A polgárságnak, amely ledöntötte a feudalizmust, s nagy részében átvette ennek élet szokásait és kulturális szükségleteit, – saját erkölcstörvényei útján el kellett magát a „néptől” különítenie és szexuális igényeit egyre szűkebb körre szorította. A polgári osztályban gazdasági okokból a szexuális szabadság – egész a házasságkötésig, – teljesen megkötött; a férfi-fiatal-ság a szexualitásának érzéki kielégülését elsősorban a proletariátus asszonyainál és leányainál keresi. Ez és az ideológiai osztályellentét még jobban kielezi az érintetlenség megkövetelését a polgári leányokra nézve; a kettős nemi erkölcs kapitalista alapon újra kialakult. Mint valami körbe-kör: ez a kettős nemi erkölcs rombolóan hat a férfi szexualitásra és megsemmisítően az az asszony szexualitására, aki ebből a fejlődéséből kifolyólag a házasságban is belülről „szűz” marad, vagyis: hideg, vonzóerő nélküli; ez megint csak a kettős erkölcsöt erősíti meg: a férfi továbbra is a proletariátus asszonyainál keres kielégülést, – akit osztályöntudata folytán megvet, – s arra kényszerül, hogy kifelé tiszteltetreméltó „erkölcsösség”-ben mutatkozzék; belülről felesége ellen fordul, kifelé ennek ellenkezőjét mutatja, s ideológiáját fiaiba és leányai-ba, ülteti át. Ez az állandó szexuális elfojtás és lealacsonyítás azonban dialektikusan a házasság intézményének és a nemi-erkölcsös ideológiá-

nak romboló elemévé lesz. Ezután a polgári erkölcs összeomlásának első szakasza következik: a lelki betegségek általános erjedése. A hivatalos tudomány, amely maga is szexuális elfojtásban szenved, megveti a szexualitást, mint kutatási objektumot, és megvetően néz le a költőkre írókra, akiket, ez a kérdés nap-nap után intenzívebben foglalkoztat. A napról-napra növekvő és szaporodó lelki betegséget, a hisztériát, az általános idegességet „beképzeltések”-nek mondja, – a „túlfeszített munka” következményeinek.

*

A 19. század végén e morálisan elfogult tudomány reakciójaképpen, a polgári erkölcs alkonyában, második, *tudományos* fázisának jeléül magában a polgári társadalomban egy olyan kutató lép fel, aki azt állítja, hogy a modern idegesség ennek a kulturális szexuális erkölcsnek következménye², és hogy e neurózisokat általánosságban specifikus megnyilatkozásaikban a túlságos nemi korlátozás váltja ki. Ez a tudós: *Freud*, a tudományosan száműzött, az üldözött és a sarlatánnak bélyegzett. Egymaga tart ki álláspontja mellett és több évtizeden át nem hallgatják meg. Ez alatt születik meg a pszichoanalízis, nemcsak a tudományos világ, de az egész polgári társadalom borzalmára és rémületére, – mert a szexuális elfojtás gyökereit érinti, sok konzervatív ideológia (vallás, erkölcs, stb.) alappilléreit.³

Ugyanakkor jelenik meg a társadalmi történelemben, amikor magában a polgári társadalomban, ideológiai síkon forradalmi megmozdulások jelei mutatkoznak. A polgári ifjúság a polgári szülei ház ellen tiltakozik és megteremti saját „ifjúsági mozgalmát”. Ennek titkos értelme: szexuális szabadság iránti törekvése. De mivel elmulasztja a proletár-mozgalmakhoz való csatlakozást, s miután célját részben elérte, – elveszti jelentőségét és eltűnik. Liberális polgári sajtóhangok újra hevesen síkra szállanak az egyház gyámkodása ellen. A polgári irodalom is egyre szabadabb álláspontot foglal el erkölcsi kérdésekben. De ezek a jelenségek, amelyek részben követik a pszichoanalízis fellépését, részben azonban megelőzték, elszikkadnak, mihelyt komolyra kezdenek válni; senki sem meri végiggondolni a kérdést, levonni a konzekvenciákat; a gazdasági érdek mindent megelőz, sőt szövetséget hoz létre a polgári liberalizmus és az egyház között.

Ép úgy, ahogy a marxizmus szociológiailag a gazdasági rend törvényeinek tudatossá válását jelenti, ép úgy a *pszichoanalízis a társadalmi szexuális elnyomás tudatossá válásának kifejezője*. Ez a freudi psi-

choanalízis legfőbb társadalmi értelme. De mégis: lényeges különbség is van köztük. Amíg az egyik osztály a kizsákmányoló és a másik a kizsákmányolt, a szexuális elfojtás mind a két osztályt átfogó jelenség. Történelmileg, az emberiség históriája szempontjából még korábbi is, mint az egyik osztály kizsákmányolása a másik osztály által. De kvantitatíve nem egyformán vonatkozik mind a két osztályra. A proletariátus kezdeti tagozódása idején, a kapitalizmus elején, – Marxnak a „*Kapital*”-ban, Engelsnek a „*Die Lage der arbeitenden Klasse in England*”-jában [A munkásosztály helyzete Angliában] közöltek után ítélve, – proletariátus körében szexuális korlátozásról, vagy elfojtásról alig lehet szó.⁴ A proletariátus szexuális formáját kétségbeejtő szociális helyzete jellemezte és határozta meg, – ép úgy, mint például most a „lumpenproletariátus”-ét és a munkanélküliekét. De a kapitalisztikus fejlődés során, amikor az uralkodó osztály saját létének és profitérdekeinek nyomása alatt szociálpolitikai intézkedésekhez nyúlt és „népjólét”-et kezdett művelni, – megkezdődött a proletariátusnak napról-napra erősödő ideológiai elpolgáriasodása. És ezzel a szexuális elfojtás hatása a proletárrétegekre is áttolódott, anélkül, hogy ennek körében olyan méreteket öltött volna, mint ahogyan a kispolgárságon belül történt, amely pápább lett a pápánál és mintaképének: a nagypolgárság erkölcsi ideálját sokkal szigorúbban követi, mint ez az osztály, amely már hosszú idő óta saját erkölcsét *belülről* likvidálta. A pszichoanalízis sorsa is ebben a polgári társadalomtan a polgárság állásfoglalásának kérdésétől függ, a szexuális elfojtással, illetve annak megszüntetésével szemben.

II.

A kérdés ez: *el tudja-e a polgárság hosszabb időn át viselni a pszichoanalízist anélkül, hogy kárt szenvedne?* (Feltételezve természetesen azt, hogy felismeréseit és formulázásait nem hígítják fel és lassanként, anélkül, hogy ez képviselőiben tudatossá lenne, – nem laposítják el az értelmét.)

Maga a pszichoanalízis megteremtője a jövőre nézve nem sok jót jósolt. Úgy vélte, hogy a világ a pszichoanalízis felfedezéseit valamilyen formában el fogja tüntetni a föld színéről, mert nem tudja azokat elviselni. Amikor ezt megállapította, bizonyára csak az egyik felére: a polgári osztályra gondolt, mert a proletariátus még mit sem tud a pszichoanalízisről,

még nem vette azt tudomásul. Míg még nem tudhatjuk, hogy milyen lesz a proletariátus állásfoglalása a pszichoanalízissel szemben, épp elég adatunk van arra, hogy a polgári világ beállítását tanulmányozhassuk.⁵

Az a körülmény, hogy a pszichoanalízist visszautasítják, a szexuális elfojtás társadalmi jelentőségével függ szorosan össze. De mit csinál a polgári világ akkor, mikor nem helyezi átok alá? Itt áll egyik oldalon a tudomány, mindenek előtt pszichológia és a pszichiátria, – a másik oldalon pedig a laikus közönség, mind a kettőről áll az, amit egyszer *Freud* tréfásan, kétkedésképen fejezett ki: „Nagyon kérdéses, hogy a pszichoanalízist azért fogadják-e el, hogy megtartsák, vagy azért, hogy elpusztítsák.”

Ha a pszichoanalízissel a nem igazán analitikusan képzett kezében, illetve helyesebben: fejében találkozunk, – nem lehet benne *Freud* művére ráismerni. „Az a bizonyos kérdés a szexualitással helyes ugyan, no de a túlzások! ... És hol marad emberben az etikus lény? Az analízis különben való igaz, – de ... nem kevésbé szükséges a szintézis is.” És különösen akkor, amikor *Freud* a szexuál-elméletére az én-pszichológiát kezdte építeni, szinte hallani lehetett, ahogy az egész tudományos világ fellélegzett: végre *Freud* is kezdi korlátok közé fogni abszurditásait, végre szóhoz jut a „magasabb” is az emberben és általában az, erkölcs... És nem sok idő tellett, az ember már csak kizárólag az én-ideálokról hallott beszélni és a szexualitást, – mint ahogy a sztereotíp kifogással mondani szokták: „természetesen feltételezték.” A pszichoanalízis új korszaka előtt állott, újjászületése előtt... egy szóval: a pszichoanalízis társaságképpessé lett.⁶

Nem kevésbé vigasztalan, de még ellenszenvesebb a helyzet a közönség széles rétegeiben. A polgári nemi erkölcs nyomása alatt, a pszichoanalízis, mint valami vágyódásaikat kielégítő divatügylet kerítették hatálmukba, egymás komplexusait analizálják a salonokban, a délutáni teákon álomszimbólumokról beszélnek s a legkisebb szakismeret nélkül, csak azért, mert hát a szexualitásról van szó, vitába szállnak a pszichoanalízis mellett és ellen; az egyik lelkesedik e egyszerű „hipotézisen”, – a másik, a tudatlanságában semmivel sem kisebb, – meg van győződve arról, hogy *Freud* közönséges sarlatán, elmélete szappanbuborék és egyáltalán „a szexualitásnak ez az egyoldalú túlbecsülése, – mintha nem volna valami, magasabbrendű is”, – és eközben a „kritikus” egyikről se beszél, csak a szexualitásról. Amerikában egyesületek és vitakörök alakultak a pszichoanalízis számára; a konjunktúra jó, ki kell használni! Így kiélhetik kielégítetlen szexualitásukat és hozzá valamivel, ami psi-

choanalízisnek meri magát nevezni, még temérdek pénzt is lehet szerezni. A „pszichoanalízis” jó üzletté lett. Így néz ki a pszichoanalízis kívülről.

És belülről? Egyik elszakadási mozgalom; a másik után, a kutatók szexuális elfojtással szemben nem állják meg a sarat. *Jung* az egész analitikus elméletet a feje, tetejére állítja és vallást csinál belőle, melyben szó sincs többé a szexualitásról.⁷ A szexuális elfojtás ép így *Adlert* ahhoz a tételhez vezeti, hogy a szexualitás csupán a „Wille zur Macht” [A hatalom akarása] egyik megjelenési formája, s ezzel a pszichoanalízistől való elfordulásra vitte rá, egy etikus hitközség kialakítására. *Rank*, aki korábban *Freud* egyik legtehetségesebb tanítványa volt, az által, hogy a *libidó* fogalmát én-pszichológiailag felhívítja, – „anyatest- és születési trauma” elméletéhez jutott el és végül is letagadja a leglényegesebb analitikus ismereteket. A szexuális elfojtás minduntalan a pszichoanalízis ellen mutatja meg a hatását. De ezen kívül még a pszichoanalitikus körökben is a társadalmi és gazdasági megkötöttségek a maguk leszelídítő, elsekélyesítő, kompromisszumokat kötő hatásában nyilatkoznak meg. A „Das Ich und das Es” [Az őszvalami és az én] megjelenése után éveken át alig esett szó a libidóról; az egész neurózis-elméletet én-terminusokra próbálják átértékelni, s azt hirdetik, hogy a tudatalatti büntudat felfedezése *Freud* tulajdonképpen nagy tette, s valójában csak most jutottak el a valódihoz és a lényegeshez.

A neurózis-terápiában, ott tehát, ahol egy minden vonatkozásában forradalmi teóriának gyakorlati alkalmazásáról van szó, a kapitalista társadalomban élő emberre, – nyilatkozik meg a legvilágosabban a kompromisszumokra és a polgári szexuál-morál előtti behódolásra való hajlamosság. Az analitikus társadalmi jelenvalósága megtiltja, igen teljesen lehetetlenné teszi, hogy a nyilvánosság előtt hirdethesse: a neurózisok radikális pszichoanalitikus gyógyítókezelése össze nem egyeztethető a mai szexuális erkölccsel, a házassággal a polgári családdal, s a polgári neveléssel. Bár az egyik oldalról elismerik, hogy a család intézményének belső helyzete teljesen vigasztalan, hogy a beteg környezete rendszerint a legnagyobb akadálya annak, hogy meggyógyulhasson, visszariadnak attól, – ami érthető is, – hogy ennek a megállapításnak konzekvenciáját levonják. Így történik azután meg, hogy a „realitás pricipiuma” és a „realitáshoz való alkalmazkodás” alatt nem a realitással való megbirkózás képességét, de többszörösen: ugyanazok a társadalmi követelmények alá való teljes helyezkedést értenek, amelyek a

neurózist okozzák. Kézenfekvő, hogy a pszichoanalízis ilyen alkalmazása a neurózisok gyógyítására mennyire káros.

Így fojtogatja tehát a pszichoanalízist jelenlegi kapitalisztikus jelenlét-formája kívülről és belülről is. *Freud* igazolást nyer: tudománya létűnőben van, – de tegyük hozzá: a *polgári* társadalomban; ha nem alkalmazkodik hozzá, akkor ez feltétlenül bekövetkezik, – és ha alkalmazkodik, ugyanazt a halált szenved el, amelyet a marxizmus a reformszocialistáknál elszenvedett, – vagyis az ellaposodás halálát, mindenek előtt a libidó-elmélet elhanyagolása következtében. A hivatalos tudomány ép úgy ezután, mint annak előtte, továbbra sem akar róla tudni, mert a maga klasszikus megkööttségében nem fogadhatja el. Azok az analitikusok, akik az analízis kiszélesedésében bíznak, – nagyon tévednek. Mert éppen ez a kiszélesedés a jele a kezdődő alámerülésnek.

Miután pedig a pszichoanalízis, amennyiben felhígítás nélkül alkalmazták, a polgári ideológiát aláássa, miután továbbá a szocialista ökönomia az intellektus és a szexualitás, szabad kibontakozásának alapját jelenti, – a pszichoanalízisnek csak a szocializmusban van jövője.⁸

III.

Láttuk: a pszichoanalízis saját erejében nem fejlődhet ki világnézetté, nem pótolhat tehát világnézetet; de a dolgok ártértékelését hozza magával; kiváltja az egyénben praktikus alkalmazásában az egyház megkööttségét, a polgári nemi ideológiát és felszabadítja a szexualitást. De éppen ezek a marxizmus ideológiai funkciói is. Ez a régi értékeket gazdasági forradalommal és materialista világszemlélettel akarja ledönteni; a pszichoanalízis ugyanazt teszi, vagy legalább is tehetné, – lélektanilag. De mert a polgári társadalomban szociológiailag hatástalan kell maradjon, ezt a hatását csak egy más, már átalakult szocialista társadalomra éreztetheti.⁹

A pszichoanalízis jövődöbeli társadalmi jelentősége ezek szerint úgy látszik három területen nyugszik:

1. Az *emberiség östörténetének kutatásában*, mint kisegítő tudomány a történelmi materializmus keretén belül. Az östörténelmet, – a most élő primitívek mítoszaiban, folklorisztikus szokásaiban és életmódjában összesűrítve, a marxi társadalomtan módszeresen nem tudja megközelíteni. Ez a munka azonban csak akkor lehet eredményes, ha az analitikus szociológiai és gazdasági átképzése nagyon alapos és

feladja a társadalmi fejlődésről való individualisztikus és idealisztikus felfogását.

2. *A lelki higiéné területén*, amely azonban csak egy szocialisztikus gazdaság bázisán fejlődhet ki. Egy rendezett gazdaság alapján a lelki háztartásban egy rendezett libidó-ökonómia is érvényesülhet, ami a polgári életkeretek között a tömegek számára teljesen lehetetlen és különben is egyes egyének számára valósítható csak meg. A neurózisoknak egyéni terápiája csak itt jutna megfelelő hatóterülethez.¹⁰

3. *A nevelés területein*, mint a szocialista nevelés kizárólagos pszichológiai alapján. A kisgyermek lelki fejlődésének ismeretében itt nélkülözhetetlennek jelezhetjük. Mint a pedagógia segédtudománya a polgári társadalomban meddőségre, ha nem rosszabbra van ítélve. Mert ez a polgári társadalom csak a *saját* maga részére nevelhet, s egy *más* részére való nevelés praktikusán illuzórikus lenne, a pszichoanalitikus pedagógiát most csak ebben a polgári társadalmi értelemben lehet felhasználni.

Azok a pszichoanalitikus pedagógusok, akik mégis megkísérlik ebben a társadalomban, hogy azt megváltoztassák, – rájönnek arra az igazságra, hogy *a társadalom erősebb, mint egyes tagjainak törekvése*.

Jegyzetek

¹ A pszichoanalízis tulajdonképpeni tárgya a társadalmiasított ember lélektana.

² Freud: „Die »kulturelle« Sexualmoral und die moderne Nervosität” [„Kulturális „szexuálmorál és modern idegesség”, – továbbá más munkái a neurózisok tanának köréből.

³ Ezt a felfogást Freud csupán a vallásra nézve fogadta el, az erkölcsre nézve azonban nem. Freud azt az ellenállást, amellyel szembetalálta magát, azok infantilis komplexusaira és elfojtásaira vezette vissza, akik ellene fordultak. Ez helyes is, de az a legkevésbé fontos benne. Azok, akik a tudattalan freudi elmélete, a gyermeki szexualitás fejlődéséről szóló felfogása ellen élesen harcoltak és harcolnak ma is, tudattalanul még akkor is, mint társadalmilag reakciós érdekek végrehajtói ágálnak, ha ezt, mint marxisták teszik is. A szexuális elnyomás az osztály-uralom szolgálatában áll. Ez ideológiailag és strukturálisan éppen azokban reprodukálódik, akiken uralkodnak és ebben a formában bármily fajta elnyomás legerősebb, még erejében fel nem ismert hatalmát jelenti. A polgári társadalom azért védekezett Freud ellen, mert ideológiai apparátusának lényegét a legmesszebbmenően veszélyeztetve látta. Freud maga ezt az okot sohse ismerte fel, sőt ennek felfedését nagyon nem szívesen vette. A szexuális-gazdaság társadalmi szempontból ott folytatja a pszichoanalízis szerepét, ahol annak képviselői ezt elutasították maguktól.

⁴ Ez a szövegezés azonban némi korrektúrára szorul. A szexuális elfojtás a proletariátus körében sem hiányzott, azonban különböző gazdasági okok folytán másképpen mutatkozott. De erről is még igen keveset tudunk. A proletár-gyermekeknek igen nagy szexuális szabadságban van része és ugyanakkor a legszigorúbb szexuális elnyomatásban. Ez egy egész speciális struktúrát alakít ki, amely például a kispolgáritól alapvetően különbözik.

⁵ A fejlődés nem teszi kétségessé, hogy a tanulatlan munkás a felfedezését már eleve természetes megértéssel fogadja. Csak nem szabad a pszichoanalízis felismeréseit a pszichoanalízis terminológiájában közvetíteni, hanem a tömeg szexuális életéből kell a tényeket kiemelni. A hamar elterjedt német Sex-Pol mozgalom a természettudományos szexuális elmélet politikai erejét is igazolta.

⁶ Ez azóta még teljesebb beigazolást nyert a szexuális-teóriának tragikus módon egyre terjedő feladásában. (Adler, Jung). Ez a tény alaposabb megvizsgálást érdemel.

⁷ Nemrég Jung, mint a fasiszmus ügyvivője lépett fel a pszichoanalízis területén belül. A Nemzetközi Pszichoanalitikai Egyesületnek sejtelve sincsen ezen események társadalom-kulturális eredetéről és jelentőségéről. Sőt ennek felfedezése ellen harcol. Be lehet bizonyítani, hogy valamennyi szakadási mozgalom a pszichoanalízisen belül ugyanazokat a közös jeleket viseli magán, és pedig azt, amely az analitikus szexuális elmélet és az analitikus polgári léte között lévő ellentétből keletkezik. Egész mindegy, hogy az analitikus gyógyítási mód kérdéseiről van-e szó, (Rank, Stekel) vagy pedig elméleti felfogásról (Jung, Adler). Ez a kérdés alaposabb megvilágítást igényel, mert nincs semmi, mi az analízis társadalmi jelentőségét inkább leleplezné, mint ez.

⁸ A szovjet területén a pszichoanalízis még sem, tudott kifejlődni. Ugyanazokkal a nehézségekkel találta magát szemben, akár a polgári társadalomban, azzal az egy, nagyon fontos különbséggel, hogy az analitikusok, a maguk személyében igen fontos szerepet töltenek be. Ennek valószínűleg az az oka, hogy a szovjet vezetők nem, vagy még nem ismerték fel azt az ellentmondást, mely a szexuális és a kultúr-forradalom között ott megmutatkozik. Ez a terület annyira átfogó, és gazdag problematikájú, hogy nem lehet erről többet mondani, ha még olyan égető is ez a kérdés. Ha Sztálin, amint hallottam, elismerte azt, hogy az ember kiegyensúlyozását, ellentétben a gazdaságával – sikeresnek korántsem lehet mondani, úgy ezt azok után, amit tudunk – az emberek elmaradt szexuális átrétegződésének lehet betudni. Tudom, hogy ez a megállapításom nagy felháborodást fog előidézni, de most nem tehetek mást, mint e kérdés alapos vizsgálatával megvizsgáltatni, amelynek eredményét, remélem, rövidesen nyilvánosságra bocsáthatom.

⁹ Az a felfogás, hogy a pszichoanalízis hatását, mint társadalmi tényezőét, csak egy már végbement társadalmi átalakulás után éreztetheti, a gazdasági marxizmus túlzó baloldalinak rövidlátó koncessziója volt csupán. A németországi tapasztalatok, s főképpen a bármilyen körhöz tartozó ifjúság gyors reagálása azokra a szexuálpolitikai kísérletekre, hogy a magánéletet is politizálják, megtanítottak arra, hogy a szexuális szükségletek és a morális gátlások közötti ellentét tömeglélektani meglazítása a forradalmi tevékenység egyik nagyon fontos, kultúrpolitikailag centrális emeltyűje lehet. Lásd a „Massenpsychologie des Faschismus” [A fasiszmus tömegpszichológiája] szexuálpolitikai problematikáját.

¹⁰ Az emberi struktúra-képződés kikutatása az utóbbi években egyre nagyobb jelentőséget nyert. E nélkül a neurózisok profilaxisának komoly, természettudományos megfogása a vallásos érzés gyökereinek felszínre hozása, a termelőerő-munkaerő tervszerű kialakításának és a szocialista termelési rend strukturális összekapcsolásának tudatos kézbevétele el sem képzelhető.

A TEHETETLENSÉG ÉRZÉSÉRŐL

*Erich Fromm*¹

A polgár jelleme sajátos meghasonlottságot mutat. Egyfelől igen aktív, a környezetének tudatos alakítására és megváltoztatására irányuló attitűd jellemzi. A polgár a történelem bármely korábbi korszakának emberénél több kísérletet tett arra, hogy a társadalom életét racionális elvek szerint rendezze be, azt a legnagyobb boldogság irányában az emberek legnagyobb tömegei számára változtassa meg és hogy ebben a változásban az egyes egyén aktívan vegyen részt. Ezen kívül eleddig nem ismert mértékben hódította meg a természetet. A technika terén nyújtott teljesítményei és műszaki találmányai közel állnak mindazon álmok megvalósításához, melyekről az ember a természetnek és hatalmának leküzdésével kapcsolatban valaha is álmodott. Az ember eleddig nem is sejtett gazdagságot teremtett, amely a történelem során első ízben nyújt lehetőséget arra, hogy minden ember anyagi szükségletét kielégítse. Soha korábban nem volt az ember ennyire ura az anyagi világnak.

Másfelől azonban a polgár éppen homlokegyenest ellenkező jellemvonásokat mutat. A legnagyszerűbb és legcsodálatraméltóbb dolgok világát hozza létre; de e saját teremtményei idegenül és fenyegetően állnak szemben vele; mihelyt megalkotta őket, már nem az uruknak,

¹ Eredetileg megjelent: „Zum Gefühl der Ohnmacht” címmel az Institut für Sozialforschung megbízásából a Max Horkheimer által szerkesztett *Zeitschrift für Sozialforschung* VI. évf., 1937, 1. füzet (Paris, Alcan), 95–118.

hanem a szolgáljuknak érzi magát. Az egész anyagi világ egy olyan óriás gép monstrumává válik, amely előírja számára életének irányát és tempóját. Kezének művéből, melynek az volna a rendeltetése, hogy őt szolgálja és tegye boldoggá, egy tőle elidegenedett világ lesz, melynek ő aláztatlan és tehetetlenül engedelmeskedik. A tehetetlenségnek ugyanezzel az érzésével viszonyul a szociális és politikai apparátushoz is. Lehetséges, hogy az utókor történésze majd még rejtélyesebbnek fogja találni, mint mi, kortársak, hogy, miközben lassan majdnem minden gyerek tudta, hogy olyan háborúk várnak az emberre, amelyek a győztes számára is a legszörnyűbb szenvedéseket hozzák, a tömegek mégsem próbáltak meg utolsó erőiket összeszedve mindent megtenni a katasztrófa elkerülésének érdekében, hanem teljes nyugalommal hagyták, sőt még támogatták is, hogy ezek az előkészületek fegyverkezéssel, katonai neveléssel stb. megtörténjenek. A majdani történész továbbá azt a kérdést fogja feltenni, mivel magyarázható, hogy az emberek boldogságának és biztonságának az ipari fejlődés révén elért roppant lehetőségei láttán a nagy többség beérte azzal, hogy nem történik semmi, és hogy éppoly céltalanul és gyámoltalanul várja a válságok beálltát, majd elmúlását és a prosperitás azokra következő rövid időszakait, mint a sors kifürkészhetetlen erőinek működését.

E tanulmány tárgya a polgár jellemében megmutatkozó, imént jelzett meg hasonlottság egyik oldala, a tehetetlenség érzése. Ezt a mozzanatot a polgár jellemének eddigi ábrázolásaiban és elemzéseiben mindig elhanyagolták. Ennek az egyik lényeges oka kézenfekvő: a tehetetlenség érzése a polgárban – a vallásos emberek bizonyos típusával szemben – lényegében nem tudatos és tisztán deskriptív-pszichológiai módszerekkel alig tapasztalható. Ezért véljük használható eljárásnak, ha az említett szociálpszichológiai jelenség jobb megértésének érdekében megfigyelésekből indulunk ki, ahogy azt a pszichoanalízis teszi az egyes egyén esetében. A jelen tanulmányban ábrázolt érzés általános voltának vizsgálata, természetesen további szociálpszichológiai kutatásokra vár, azonban ezen az úton az egyik első lépés, hogy a jelenség alapját képező lelki mechanizmust a maga struktúrájában, a maga feltételeiben és az individuumok magatartására tett hatásaiban bemutassuk.

A tehetetlenségérzés szélsőséges eseteit csak neurotikus személyiségeknel találjuk meg; azonban ugyanezen érzés csíráit korunk egészséges emberénél sem nehéz felfedezni. Az érzés és az annak folytán fellépő jelenségek leírására a könnyebb érthetőség okán persze inkább alkalmasak a neurotikus esetek, és ezért a következőkben többnyire ezekre

fogunk hivatkozni. Minthogy a tehetetlenségérzés neurotikus emberek-nél olyan rendszeresen fordul elő, és azok személyiség szerkezetében olyan központi szerepet játszik, ezért számos érv szólna amellett, hogy a neurózist éppenséggel ebből a tehetetlenségérzésből kiindulva definiáljuk. Minden neurózisnak, tüneti- vagy karakterneurózisnak az a lényege, hogy egy ember nem képes gyakorolni bizonyos funkciókat, hogy képtelen valami olyasmit megtenni, amit meg kellene tudnia tenni, és hogy ez a képtelenség önnön gyengeségének és tehetetlenségének mély meggyőződésével jár együtt, legyen bár ez tudatos vagy éppen „tudattalan meggyőződés”.

A neurotikus esetekben a tehetetlenségérzés tartalmát hozzávetőlegesen a következőképpen írhatjuk le: Semmit nem tudok befolyásolni, semmit nem tudok elindítani, akaratommal nem tudom elérni, hogy bármi megváltozzék a külvilágban vagy bennem magamban, nem veszek komolyan, levegő vagyok a többi ember szemében. Szépen illusztrálja a tehetetlenségérzést egy analízisben részt vevő nőbeteg következő álma:

Ivott valamit egy drugstore-ban, és egy tízdolláros bankjeggyel fizetett. Amikor megitta az italát, kérte a pincértől a visszajáró aprópénzt. Az azt felelte neki, hogy hiszen már régen odaadta, nézze csak meg alaposan a táskájában, meg fogja találni. A nő átkutatja minden holmiját, és természetesen nem találja a pénzt. A pincér hűvös fölénnel azt mondja neki, nem rá tartozik, ha elvesztette a pénzt, ő a továbbiakban nem tud foglalkozni a dologgal. A nő dühösen kirohan az utcára, hogy rendőrt hívjon. Először egy rendőrnőt talál, akinek elmeséli a történetet. A rendőrnő is bemegy a drugstore-ba és tárgyal a pincérrel. Amikor visszatér, fölényes mosollyal mondja a nőnek, hogy egyértelmű, hogy megkapta a pénzt, „nézze csak meg alaposan, meg fogja találni”. A nő egyre dühösebb lesz, odaszalad egy rendőrhöz, hogy megkérje, járjon el az ügyben. A rendőr alig veszi a fáradságot, hogy meghallgassa, és meglehetősen lekezelően azt feleli, ilyen dolgokkal ő nem tud foglalkozni, az volna a legjobb, ha a nő menne a dolgára. A nő végül visszamegy a drugstore-ba. Ott ül a pincér egy karosszékekben és vigyorogva azt kérdezi a nőtől, megnyugodott-e végre. A nőt tehetetlen düh fogja el.

A tehetetlenségérzés nagyon sokféle tárgyra vonatkozhat. Először is és mindenekelőtt emberekre vonatkozik. Lényege az a meggyőződés, hogy az ember semmilyen módon nem képes befolyásolni más embereket; sem ellenőrizni nem tudja őket, sem pedig elérni, hogy azt tegyék, amit ő akar. Az ilyen karakterek gyakran nagyon meglepődnek, ha azt

hallják, hogy valaki más komolyan beszél róluk, vagy akár hivatkozik rájuk vagy a véleményükre. Valóságos képességeiknek ehhez semmi köze nincs. Egy analizált férfit páciens, aki saját tudományos területén rendkívüli elismerésnek örvendett és gyakran idézték, minden egyes alkalommal újra meglepődött, hogy őt egyáltalán komolyan veszi valaki, és hogy bármiféle jelentőséget tulajdonít annak, amit mond. Ezen a beállítottságon még az a tartós tapasztalata is alig változtatott valamit, hogy ez csakugyan így van. Az ilyen emberek azt sem hiszik el, hogy ők bárkit meg tudnak bántani, éppen ezért gyakran rendkívüli mértékben hajlamosak agresszív megnyilatkozásokra és teljesen meglepi őket, hogy ilyenkor egy másik ember megsértődik. Ha e meglepetés mibenlétét megvizsgáljuk, akkor kiderül, hogy ennek éppen az a mély meggyőződés az oka, hogy őket egyáltalán nem lehet komolyan venni.

Ezek az emberek nem hisznek abban, hogy bármit is képesek tenni azért, hogy valaki szeresse vagy kedvelje őket. Sőt még arra sem tesznek erőfeszítéseket, hogy feloldódjanak, hogy tevőlegesen úgy viselkedjenek, ahogy ahhoz kellene, hogy mások szeretetét és rokonszenvét elnyerjék. Aztán amikor ez természetesen elmarad, akkor azt a következtetést vonják le, hogy őket senki sem szereti, és nem veszik észre, hogy ez optikai csalódás. Miközben úgy vélik, hogy valamilyen fogyatékosság vagy holmi szerencsétlen körülmények miatt nincs, aki szeretné őket, az általuk sérelmezett állapot valójában abban gyökerezik, hogy képtelenek bármiféle erőfeszítésre mások szeretetének elnyeréséért. Mivel nem hiszik, hogy bármit tehetnének azért, hogy szeressék őket, minden figyelmük a bennük valamikor megvolt, velük született tulajdonságokra irányul. Egész valójukat állandóan az a gondolat tölti be, vajon elég okosak, szépek, jók-e ahhoz, hogy másokra vonzerőt gyakorolhassanak. A kérdés mindig így szól: „Okos, szép stb. vagyok-e, vagy nem?” Ezt kell kideríteniük, hiszen számukra nem létezik az a lehetőség, hogy tevőlegesen megváltozzanak és a többieket befolyásolják. Az eredmény aztán szokás szerint mély kisebbségi érzés, melynek az a lényege, hogy éppen azok a kvalitások nincsenek meg bennük, amelyek ahhoz volnának szükségesek, hogy szeretetre és rokonszenvre találjanak. Nincs ez másképp az elismerés és megbecsülés iránti vágy esetében sem. Az ilyen emberek kényszeresen azon töprengenek, vajon vannak-e olyan tehetségesek, hogy mindenki más csodálatát kivívják. Tehetetlenségérzésük azonban megakadályozza őket abban, hogy erőfeszítéseket tegyenek, hogy dolgozzanak, tanuljanak, valami olyat produkáljanak, amit a többiek valóban elismernek

vagy csodálnak. Az eredmény általában a nagyzóló képzetek és az abszolút értéktelenség érzése között ingadozó önértékelés.

Az emberekkel szemben megnyilvánuló tehetetlenségérzés egy másik fontos következménye a támadásokkal szembeni védekezésre való képtelenség. Ez vonatkozhat fizikai támadásokra, a következménye pedig a testi gyámoltalanság többé vagy kevésbé állandósult érzése. Ez gyakran oda vezet, hogy ezek az emberek veszély esetén nem képesek élni tényleges testi erejükkel, hogy ilyenkor úgyszólván megbénulnak és még csak nem is jut az eszükbe, hogy akár védekezhetnének is. A gyakorlatban a testi fenyegetéssel szembeni védekezésre való képtelenségnél jóval lényegesebb a támadások minden más fajtájával szemben tanúsított védekezni nem tudás. Ezekben az esetekben azt találjuk, hogy ezek az emberek egyszerűen elfogadnak minden ellenük irányuló kritikát, jogosulatlant és jogosultat egyként, és nem képesek ellenérveket felhozni azokkal szemben. Olykor tudják, hogy a kritika jogosulatlan, de pusztán saját védelmükre semmit nem tudnak felhozni. Gyámoltalanságuk azonban szélsőséges esetekben olyan méreteket ölt, hogy már azt sem képesek érzékelni, hogy jogosulatlan kritika éri őket, és lelkileg minden kritikát vagy minden szemrehányást jogosultként fogadnak el. Gyakran ugyanez a védekezésre való képtelenség vonatkozik a sértések és megalázások minden fajtájára is. Viselkedésük ilyenkor is a sértésre adható adekvát reakcióra való képtelenség és a sértés engedelmes elfogadása között ingadozik, abban a meggyőződésben, hogy a másinak igaza lehet és oka van arra, hogy őket megsértse. Ez sokszor úgy történik, hogy egy szemrehányás igaztalanságának vagy egy sértés szemérmertlenségének ténye csak órákkal vagy napokkal később tudatosodik bennük. Akkor az érintetteknek általában az eszükbe jut minden olyan érv, amelyet a szemrehányás cáfolatára használhattak volna, vagy minden olyan gorombaság, amellyel a sértésre felelhettek volna. Újra meg újra felidézik magukban a szituációt, fantáziájukban a legapróbb részletekig kidolgozzák, hogyan kellett volna eljárniuk, egyre nagyobb dühbe hajszolják magukat, amely olykor inkább a többiek, máskor inkább saját maguk ellen irányul, hogy aztán a következő alkalommal mégis pontosan olyan bénultan és tehetetlenül álljanak egy támadással szemben.

A tehetetlenségérzés nemcsak emberekkel, hanem dolgokkal szemben is megjelenik. Ez oda vezet, hogy ezek az emberek teljesen gyámoltalannak érzik magukat minden olyan helyzetben, amely számukra nem megszokott. Például egy idegen városban képtelennek érzik

magukat arra, hogy egyedül eligazodjanak, vagy hogy ha kocsijuk meghibásodik, teljesen képtelenek arra, hogy akár csak a legszerényebb kísérletre is vállalkozzanak annak kiderítésére, mi okozhatta a zavart, vagy hogyha éppen kirándulnak, és át kell ugraniuk egy kis patakot, úgy érzik, tökéletesen képtelenek ezt megtenni, vagy hogy képtelenek megvetni maguknak az ágyat, vagy főzni valamit, ha a helyzet úgy kívánja. Az a viselkedés, amelyet különösen gyakorlatiatlannak vagy ügyetlennek szokás nevezni, általában a tehetetlenségérzésből ered. Azt gyanítjuk, hogy nemritkán a magaslatokon tapasztalt szédülésérzet, a tériszony is a tehetetlenségérzésben gyökerezik.

A tehetetlenségérzés az ember saját személyéhez való viszonyában is megnyilvánul. Sőt talán ebben rejlenek az egyén szempontjából legfontosabb következményei. A tehetetlenségérzés egyik megjelenési formája ezen a szinten az egyénben magában működő ösztönökkel és szorongásokkal szembeni tehetetlenség. Ezekből az emberekből teljesen hiányzik az a hit, hogy akár kísérletet is tehetnének ösztöneik és szorongásaik ellenőrzésére. A mottó pedig mindig ez: „Én már csak ilyen vagyok, és ezen nem tudok változtatni.” Egyébként is, mi sem tűnik lehetetlenebbnek, mint megváltozni. Ezek az emberek képesek azzal tölteni az életüket, hogy ezen siránkoznak és azt panaszolják, milyen szörnyen szenvednek ettől vagy attól a tulajdonságuktól, még az is előfordulhat, hogy tudatosan is fölöttébb késznek mutatják magukat arra, hogy megváltozzanak, de ha közelebbről megfigyeljük, akkor világosan látszik, hogy ezért csak még makacsabban ragaszkodnak ahhoz a meggyőződésükhöz, mely szerint ők maguk semmin sem tudnának változtatni. Némely esetekben e tudattalan meggyőződés és a tudatos kompenzáló megnyilvánulások közötti diszkrepancia éppenséggel groteszk. Az, hogy az ilyen emberek egyik orvostól a másikig vagy egyik vallási vagy filozófiai tanítástól a másikig futkosnak, hogy minden héten új tervvel állnak elő arra vonatkozóan, hogyan tudnának megváltozni, vagy hogy minden szerelmi viszonytól a nagy változás bekövetkezését várják, mindezek a buzgólkodások és tudatos erőfeszítések azonban csak azt a védőernyőt jelentik, amely mögött a legmélyebb tehetetlenség érzésében bújhatnak meg.

Amint azt már az imént említettem, ezek az emberek nem gondolnak arra, hogy vágyaiknak érvényt szerezhetnének és önállóan elérhetnének valamit. Az effajta emberek mindig várnak valamire, és mélyen meg vannak győződve arról, hogy a siker érdekében semmit sem tehetnek. Ez az érzés nagyon gyakran odáig fajul, hogy már arról is

letesznek, hogy egyáltalán vágyjanak valamire, vagy akarjanak valamit, sőt jóformán már azt sem tudják, tulajdonképpen mire is vágnak. Általában a saját vágyak helyére annak latolgatása lép, hogy mit várnak tőlük a többiek. Döntéseik például a következőképpen öltenek formát: eltöprengenek azon, hogy ha ezt és ezt a lépést megteszik, haragudni fog rájuk a feleségük, ha pedig egy másik lépést tesznek meg, akkor az apjuk lesz mérges. Végül olyan irányba döntenek, ahonnan a legkevésbé kell tartaniuk valakinek a haragjától, de a kérdés felgöngyölítésére, hogy ugyanis tulajdonképpen mit csinálnának a legszívesebben, egyáltalán nem kerül sor. Ez általában oda vezet, hogy az ilyen emberek tudatosan vagy tudattalanul úgy érzik, hogy mások erőszakot tesznek rajtuk, dühösek ezért, és nem is veszik észre, hogy mindenekelőtt ők azok, akik hagyják magukat megerőszakolni.

A tehetetlenségérzés tudatosságának foka nem kevésbé ingadozik, mint intenzitásának mértéke. Sok esetben tulajdonképpen ekként tudatos. Ilyenkor mindazonáltal súlyos neurotikus esetekről van szó, amikor az emberek teljesítőképesége és társadalmi működése olyannyira korlátozott, hogy mentesülnek annak kényszere alól, hogy tehetetlenségük érzésével megtévesszék magukat. Aligha becsülhető túl a lelki szenvedésnek az a mennyisége, amely a tehetetlenségérzés tökéletes tudatosságával kapcsolódik össze. Ezekben az esetekben rendszerint a mély szorongásnak, a saját élet értelmetlenségének érzése dominál. Mindamellet a súlyos neurózisokban a tehetetlenségérzés ugyanezen hatásai is megtalálhatók, anélkül, hogy az mint olyan egyáltalán tudatos volna. Gyakran hosszadalmas analitikus munkára van szükség ahhoz, hogy a tudattalan tehetetlenségérzés a tudatba emelkedjék, és annak következményes jelenségeivel összekapcsolódhasson. De amint az analízisben rendszerint megmutatkozik, még amikor tudatos is ez az érzés, ez terjedelmének csak egy kis részére érvényes. Többnyire kiderül, hogy a tehetetlenségérzést kísérő mély szorongás azt eredményezi, hogy a tehetetlenségérzés csak rendkívül legyengített formában jut be a tudatba.

Az érzésből fakadó gyötrelem legyőzésére irányuló egyik első próbálkozás a tehetetlenségérzést indokolni látszó racionalizálások sorában rejlik. A számba jöhető legfontosabb indokló racionalizálások: a tehetetlenség testi fogyatékoságra való visszavezetése. Az emberek ilyen esetekben nem tángítanak attól a gondolattól, hogy testileg gyengék, semmilyen erőfeszítést nem viselnek el, ilyen vagy olyan testi hibájuk van, „fogyatékosok”. Ezzel a tehetetlenségérzést, amelynek

valójában pszichikai gyökerei vannak, sikerül olyan testi hiányosságokra visszavezetniük, amelyek nem róhatók fel nekik és amelyeken elvileg sem lehet változtatni. Az indokló racionalizálás egy másik formája ezeknél az embereknél az a meggyőződés, hogy bizonyos élettapasztalatok olyannyira megártottak nekik, hogy minden aktivitásuktól és minden bátorságuktól megfosztották őket. Bizonyos gyerekkori élményeket, boldogtalan szerelmet, anyagi összeomlást, barátokban való csalódásokat tekintenek önnön tehetetlenségük okának. A pszichoanalitikus elmélet leegyszerűsítő félreértése némely tekintetben még meg is könnyítette ezt a racionalizálást. Némelyeknek ürügyet szolgáltat ahhoz a hiedelmükhöz, hogy tehetetlenségüket annak a körülménynek köszönhetik, hogy három éves korukban egyszer nyaklevest kaptak a mamájuktól vagy hogy öt éves korukban egyik idősebb fivérük kinevette őket. Gyakran különösen végzetesnek bizonyul az indokló racionalizálás egy másik formája, nevezetesen az a törekvés, hogy az illető a fantáziájában vagy a valóságban is egyik nehézséget a másikkra halmozza, hogy aztán úgy érezze: a valóságos helyzet kilátástalansága magyarázza, ha azzal szemben tehetetlennek érzi magát. Ilyenkor például a következő játszódik le: egy hivatalnoknak jelentést kell írnia és e feladattal szemben tehetetlennek érzi magát. Miközben ott ül az íróasztalnál és észleli gyengeségének érzését, átvillan az agyán, hogy fél attól, hogy elveszti az állását, hogy a felesége beteg, hogy a barátja meg fog rá haragudni, mert olyan régóta nem írt neki, hogy a szobában túl hideg van, míg a végén olyannyira szomorú és kilátástalan helyzetet sikerül összekotyvasztania a fantáziájában, hogy a tehetetlenség érzése a túlságosan nagy nehézségek előtti teljesen természetes és adekvát kapitulálásnak tűnik. Még végzetesebb a dolog, ha a helyzet rosszabítására való törekvés az illetőnek nemcsak a képzeletére szorítkozik, hanem a valóságos viselkedésére is kiterjed. Akkor hajlamos lesz arra, hogy ténylegesen megbetegedjék, a főnökét olyannyira provokálja, hogy az tényleg elbocsássa őt, feleségével olyan vitát kezdeményezzen, melynek következtében egész nap békétlenség honol a házban, és ha mindezt sikerült elérnie, teljességgel igazolva érzi, hogy tehetetlenségét a külső körülmények elviselhetetlenségével indokoltnak tekintse. Az imént bemutatott törekvésnek, hogy ugyanis az ember a képzeletében vagy a valóságban szenvedést okoz magának, gyengévé és boldogtalan-ná teszi magát, biztosan még más gyökerei is vannak. Ennek kifejtése a mazochizmus problémájához vezet el, amelyre most nem tudunk

kitérni.² A saját tehetetlenségérzés racionalizálása azonban bizonyosan egyike azon tényezőknak, amelyek a saját szenvedés képzelt vagy valóságos fokozásának hajlamáért felelősek.

A racionalizálások egy másik csoportja akkor jelenik meg, ha a tehetetlenségérzés kevésbé tudatos, mint az imént tárgyalt esetekben. Akkor a racionalizálások nem annyira indokló, mint inkább vigasztaló jellegűek, és arra szolgálnak, hogy reményt keltsenek arra nézve, hogy a saját tehetetlenség csak ideiglenes. E vigasztaló racionalizálások két legfontosabb formája a csodába, illetve az időbe vetett hit. A csodába vetett hit lényege az az elképzelés, hogy valamely kívülről érkező esemény következtében a tehetetlenség egyszer csak hirtelen eltűnik és minden sikerre, teljesítményre, hatalomra és boldogságra irányuló vágy teljesülni fog. Ez a hit rendkívül sokféle formában jelenhet meg. Gyakran fordul elő, hogy az ember azt várja, hogy valamilyen külső élet-körülményben beálló változás fogja meghozni a fordulatot, legyen az egy új szerelmi viszony, átköltözés egy másik városba vagy egy másik lakás, egy új öltöny, egy új év vagy akár csak egy ív vadonatúj papiros, amelyen majd jobban megy a munka. Vallásos embereknél a csodába vetett hit időnként olyan formát ölt, hogy Isten majd egyszer csak beavatkozik a sorsba. A csodahit egy másik formája az az elvárás, hogy bizonyos emberek fogják megváltoztatni az illető sorsát. Gyakori (fentebb már említett) példáját képviselik ennek azok az emberek, akik az egyik orvostól a másikig futkosnak, és minden alkalommal azt remélik, hogy majd az fog csodát tenni. Mindezen vigasztaló illúziókban mindig az a közös vonás, hogy az embernek magának semmit nem kell tennie a vágyott sikerért, és ezért egyáltalán nem is tud semmit sem tenni, hanem majd egy rajta kívül álló erő vagy konstelláció egyik pillanatról a másikra teljesíti a kívánságát.

A csodában való hit egyik sajátos formája a kauzális befolyásolásnak olyan mágikus cselekvésekkel történő helyettesítése, amelyek a tudatban a saját aktivitás illúzióját tudják kelteni. A mágikus gesztusok tartalma igen különböző lehet. Legyen bár szó arról, hogy az ember alamizsnát ad egy koldusnak, meglátogat egy idős nénit, a legkorrektebb módon teljesíti kötelességét, vagy a munka elkezdése előtt három-

² Vö. az *Autorität und Familie* című könyv (szerk.: M. Horkheimer, Párizs, 1936) pszichológiai részében publikált fejtegetéseinkkel; továbbá Karen Horney munkáját (1937), amelyben e problémát a maga teljes szerteágazó mivoltában tárgyalja.

szor elszámol harmincig, az elvárás mindig ugyanaz. Ha ezt vagy azt teszem, akkor minden úgy fog megváltozni, ahogy én szeretném. Mint minden mágikus cselekvés esetén, az objektív befolyásolás helyére a szubjektumnak pusztán gondolataiban meglevő kauzális összefüggés lép. Az illető gyakran egyáltalán nem is tudatosítja magában, hogy egy bizonyos cselekvést mágikus gesztus jegyében hajt végre, sokszor pedig, kivált kényszerneurotikusoknál, a mágikus gesztus rendkívül gyötrelmes ceremóniává fajulhat. A kényszerneurozís egyik jellegzetessége éppen a tehetetlenségérzésnek és a mágikus gesztusoknak az erejében mint az előbbinek sajátos legyőzésében rejlik.³

Az időbe vetett hit esetében hiányzik a változás váratlanságának mozzanata. Ehelyett az a várákozás jellemzi, hogy „az idő” majd úgyis mindent elrendez. Azoktól a konfliktusoktól, amelyeknek megoldására az illető képtelennek érzi magát, azt reméli, hogy majd az idő fogja megoldani őket, anélkül, hogy neki magának vállalnia kellene a döntés kockázatát. Különösen gyakran találjuk meg ezt az időbe vetett hitet az emberek saját teljesítményeivel összefüggésben. Ezek az emberek, akik nemcsak hogy semmit nem válnak valóra abból, amit teljesíteni akarnak, de ők maguk semmilyen előkészületet sem tesznek rá, azzal vigasztalják magukat, hogy még sok idejük van, és nincs ok sietségre. Ezt a mechanizmust példázza a következő eset: egy igen tehetséges író, aki olyan könyv írására készült, amelyet ő maga a világirodalom egyik legjelentősebb könyvének szánt, nem tett egyebet, mint hogy egy sor gondolatot dédelgetett a fejében arról, amit írni akart, olyan fantáziákban tobzódott, milyen korszakalkotó hatása lenne a könyvének, és barátainak azt mesélte, hogy már majdnem kész is. Valójában még egyetlen sort sem írt le belőle, noha már hét éve a könyvön „dolgozott”. Valószínűleg mennél idősebbek lesznek az ilyen emberek, annál görcsösebben kapaszkodnak abba az illúzióba, hogy az idő majd mindent megold. Sokaknál egy bizonyos kor elérése – ez általában a negyedik évtized elejét jelenti – vagy kijózanodást hoz, az illúzió feladásához vezet, és az illető esetleg elszánja magát, hogy használja saját erőit, vagy pedig bekövetkezik a neurotikus összeomlás, amely azon alapul, hogy az idő vigasztaló illúziója nélkül elviselhetetlen lesz az élet.

³ Vö. K. Abraham „Kritik des Couéismus” című (1926) tanulmányával, in: Helmut Dahmer (szerk.): *Analytische Sozialpsychologie* 1. köt. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1980, 88-112.

Ha a vigasztaló racionalizálások esetében még arról van szó, hogy a tehetetlenség érzése homályosan tudatosodik, ám tüskéjét legyőzésének reménye csillapítja, akkor egy harmadik reakció még tovább megy a tehetetlenségérzés elnyomásában. Ezt túlkompenzáló viselkedés és elfedő racionalizálások helyettesítik. Az ilyen túlkompenzálások leggyakoribb esete a buzgó tevékenykedés. Azt találjuk, hogy azok az emberek, akik mély tehetetlenségérzést nyomtak el magukban, különösen aktívak és serények, mégpedig olyan fokig, hogy saját maguk és mások előtt éppen a tehetetlen emberek ellentétének tűnnek. Az ilyen embereknek mindig muszáj valamit csinálniuk. Ha úgy érzik, veszélyben a pozíciójuk, akkor nem úgy viselkednek, ahogy azt az imént bemutattuk, azaz nem fognak problémát problémára halmozni, így bizonyítandó, hogy képtelenek bármibe belevágni, még csak egy bekövetkező csoda fantáziáiban sem tobzódnak, hanem Ponciustól Pilátusig kezdenek futkosni, mindenfélét csinálnak és a veszély elhárításában a leglázasabb aktivitás benyomását keltik. Vagy ha egy tudományos dolgozatot kell megírniuk, nem ülnek álmodozva az íróasztaluknál, hanem könyvek tucatjait kéri ki a könyvtárból, tárgyalnak minden olyan szóba jöhető szakemberrel, akinek a véleménye mérvadó lehet, utazásokat tesznek bizonyos problémák tanulmányozása céljából, és mindent elkövetnek annak érdekében, hogy ne kelljen belátniuk: tehetetlennek érzik magukat az elvárt teljesítmény véghezviteléhez. A látszatevékenység egy másik formája olyan dolgokban nyilvánul meg, mint amilyen az „egyesületesdi”, más emberekkel való folyamatos törődés vagy pusztán csak a kártyázás vagy hosszas kvaterkázások a törzsasztalnál. Gyakran meglehetősen nehéz meghúzni a határt e látszólagos és a valódi aktivitás között. Teljes általánosságban azt mondhatjuk, hogy a serénykedés mindig olyan dolgokra terjed ki, amelyek a megoldandó probléma szempontjából mellékesek és másodlagosak, és hogy a serénykedésnek nincs köze a megoldandó feladat lényegi mozzanataihoz. A neurotikus ember esetében sokkal könnyebb felismerni a valódi aktivitás és a serénykedés közötti ellentmondást, mint az egészséges, valósághoz igazodó embernél. Ez utóbbinál általában úgy fest a dolog, hogy olyan feladatokat kell megoldania, amelyeknek elvégzéséhez bizonyos rutinnál többre lényegében nincs szükség, következésképpen egyáltalán nem igényelnek valódi aktivitást. A polgári társadalomban élő átlagos ember egy sor olyan feladattal és problémával szembesül, amelyeknek rutinszerű megoldására régtől fogva trenírozva van, és mivel mást senki nem vár el tőle, tényleges tehetetlenségérzésének tudata soha nem is

lesz olyan gyötrő, hogy azt a serénykedés szélsőséges és nevetséges mértékével legyen kénytelen elfedni. Ami társadalmi mérce szerint aktivitásnak tűnik, az pszichológiai szempontból serénykedésnek fogható fel, és gyakran egyáltalán nincs is megegyezés arról, hogy egy adott viselkedés az egyik vagy a másik kategóriába sorolandó-e.

Még radikálisabb reakcióképzés a tehetetlenségérzéssel szemben az ellenőrzésre és vezetésre való törekvés minden helyzetben. Ez a vágy sok esetben merőben a fantáziára korlátozódik. Az emberek ilyenkor olyan fantáziákba merülnek, hogy mennyivel jobban tudnának vezetni egy vállalatot vagy egy egyetemet, mint a tényleges vezetők, vagy egy állam, netán az egész emberiség diktátorának képzelik magukat és ezekben a fantáziákban tobzódnak. Előfordul, hogy az ilyen pszichésen megmunkált fantáziák nem jutnak el a teljes kialakulásig, a nagyzási képzelgések homályosak maradnak, és az érintettekben kevésbé válnak tudatossá. Ilyen esetekben gyakran az illetőnek csak az az elvárása látszik tudatosnak, hogy főlényt élvezzen minden személlyel szemben, akivel találkozik, vagy, még ha ez az elvárás el is van fojtva, egy dühreakció, ha olyan emberekkel akad dolga, akikkel szemben nem tudja érvényesíteni főlényét. Ha ez a dühreakció még is el van fojtva, akkor általában semmi egyéb nem látható, mint egy bizonyos gátoltság és bátortalanság azokkal szemben, akik elsőszégre tarthatnak igényt. Mindegy, hogy ilyenkor a nagyzási képzelgések többé vagy kevésbé vannak-e pszichésen megmunkálva és hogy többé vagy kevésbé tudatosak-e, gyakoriságuk és intenzitásuk, kivált a polgári középrétegek tagjainál és különösen értelmiségieknél, aligha becsülhető túl. Mivel az emberek újra meg újra kijózanodva ébrednek fel az efféle álmodozásokból, ezek csak nagyon tökéletlenül töltik be azt a funkciójukat, hogy a meglevő tehetetlenségérzést kompenzálják. Megint más a helyzet akkor, ha az ellenőrzés és hatalom iránti vágy nemcsak fantáziákra korlátozódik, hanem a valóságban tanúsított viselkedésben is kifejeződik. Ha az embereknek sikerül nagyban létező tényleges tehetetlenségüket kicsiben tényleges hatalommal helyettesíteni, akkor többnyire helyreáll az az egyensúly, amely akár egész életükön át is kitarthat. E típus leggyakoribb esetei olyan férfiak, amilyeneket főleg az európai kispolgárság köreiből találunk, akik társadalmi és gazdasági egzisztenciájukban tökéletesen tehetetlenek, de feleségeikkel, gyerekeikkel és talán a kutyájukkal szemben is intenzív vágy él bennük a hatalom és az ellenőrzés iránt, és azt képesek is megvalósítani és kielégíteni. Neurotikus esetekben általában azt találjuk, hogy az illetőnek nem sikerül a világot

felosztania egy olyan szférára, amelyben tehetetlen és egy olyanra, amelyben potens. A neurotikus minden szituációban érzi az ellenőrzés és a hatalom iránti vágyat, még ott is, ahol annak gyakorlása nem lehetséges. Elviselhetetlen számára, hogy előjárója legyen, mindig az az érzése, hogy mindent jobban ért és jobban csinál, minden beszélgetésben a domináns szerepet akarja játszani, minden társaságban uralkodni akar a többiekén. Az ellenőrzés és hatalom e fokozott vágyából kifolyólag még azok a helyzetek is, amelyek egy másik ember számára egyáltalán nem önnön gyengeségük bizonyítékát jelentik, olyanokká válnak, amelyeket a neurotikus szégyenletes vereségének érez. Szélsőséges esetekben, melyek azért mégsem olyan gyakoriak, minden olyan konstelláció, amelyben az illető nem vezető és ellenőrző szerepet tölt be, vereséget jelent számára, és tehetetlenségének bizonyítékát látja benne. Circulus vitiosus jön létre. Az ellenőrzés és hatalom fokozott vágya egyidejűleg a tehetetlenségérzésre adott reakció, egyszerűen megerősödésének gyökere.

A tehetetlenségérzés elfojtása, mint minden más elfojtás, eltávolítja ugyan a tudatból az érzést, azonban létezését és bizonyos hatásait nem akadályozza meg. Noha ennek jellege attól függ, hogy a tehetetlenségérzés tudatos-e vagy nem, erőssége azonban lényegében csak intenzitásától függ.

A tehetetlenségérzés legfontosabb és legáltalánosabb következménye a düh, mégpedig egy olyan düh, amelyet leginkább tehetetlensége jellemez. Szemben a düh egyéb fajtáival, célja nem az ellenség tevőleges és céltudatos megsemmisítése, hanem sokkal homályosabb, meghatározatlanabb, de jóval destruktívabban is irányul a külvilág és a saját személye (selbst) ellen. Gyerekeknél ez gyakran fejeződik ki rugdosásban, felnőtteknél sírásban, olykor viszont akár dührohamban is, amelyből hiányzik minden célirányosság és semmilyen kapcsolatban nincs az akcióval. Mindazonáltal a tehetetlen düh általában nem tudatos. Többnyire dacos és önfejű viselkedés fejezi ki, illetve helyettesíti. Ez a dac teljesen tudatos is lehet. Ez olyan embereknél figyelhető meg, akik soha nem tudnak engedelmeskedni egy utasításnak, akiknek mindig muszáj ellentmondaniuk, akik soha nincsenek megelégedve és így tovább. Lehet tudattalan is, és akkor rendszerint egy általános gátoltság képe alakul ki. Ezekben az esetekben az érintett emberek tudatosan a legjobbat akarják, szeretnének aktívak lenni és azt tenni, amit mások vagy ők maguk elvárnak saját maguktól. De minden jóakaruk dacára folyton kelletlenek, kedvetlenek, és nem képesek

semmiféle kezdeményezésre. Ha a düh és a dac nemcsak hogy ki van szorítva a tudatból, hanem a gyökere is hiányzik és átfordul, akkor gyakran találunk olyan reakcióképződést, amely túlzott nyájasságban és túlzott engedelmisségben nyilvánul meg.

A düh következménye mindig szorongás. Mennél inkább el van fojtva a düh, annál nagyobb a szorongás. E helyütt nem tudunk részletesen belebocsátkozni azokba a bonyolult mechanizmusokba, amelyek ezért felelősek. Mint a legfontosabbat, a saját düh másokra való projektálását emelnénk ki. A saját düh elfojtásának biztosítására alakul ki az az érzés, amely a következő mottóban fejeződik ki: „Nem én vagyok dühös másokra, hanem mások dühösek rám.” Ennek a következménye az az érzés, hogy a többiek gyűlölik vagy üldözik az embert, és ennek a következménye a szorongás. A düh elfojtásán keresztül vezető ezen közvetett út mellett a szorongást közvetlenül is a tehetetlenségérzés táplálja. Az az érzés, hogy az ember nem tudja megvalósítani céljait és mindenekelőtt mások támadásaival szemben kiszolgáltatott, szükségképpen egyre újabb szorongást gerjeszt. A tehetetlenségérzés szorongást kelt, a szorongás pedig megerősödve ismét a tehetetlenségérzést szilárdítja meg. Ez a körforgás a felelős azért, hogy az egyszer már kialakult tehetetlenségérzés, ahelyett, hogy lassanként eltűnne, oly sok esetben egyre erősebbé válik, és ezek az emberek úgyszólván minden lépéssel mélyebbre süllyednek bele a mocsárba.

A tehetetlenségérzésnek és elfedése különböző módjainak vagy a legyőzésére tett kísérleteknek megfigyeléséhez különlegesen kedvező terepet kínál a pszichoanalitikus szituáció. Némelyik ilyen típusú páciens újra meg újra elmagyarázza az analitikusnak, hogy azért nem tud megváltozni, mert már túl idős, mert családjában a neurózis örökletes, mert nincs annyi ideje, hogy elég hosszú ideig járjon analízisbe, vagy bármi mást, ami racionalizálásként csak elképzelhető. A tehetetlenség nyílt érzésénél és az analitikus fáradozások kilátástalanságánál gyakoribbak az olyan esetek, amelyeknél a tudatban bizonyos optimizmus és pozitív várakozás dominál. A páciens úgy érzi, hogy meg akar változni, és képes is lenne rá, de ha közelebbről megvizsgáljuk, felfedezzük, hogy várakozása minden másra kiterjed, csak arra nem, hogy ő maga tehessen valamit ennek érdekében. Alapvetően azt reméli, hogy az analitikus vagy „az analízis” fogja megtenni érdekében a döntő lépést és hogy ő ezt a procedúrát alapjában véve passzívan tűri el. Tényleges kételkedését bármilyen változásban gyakran az imént bemutatott vigasztaló racionalizálások fedik el. Azt várja, hogy bárcsak sike-

rülne teljesen váratlanul rátalálni a „gyerekkori traumára”, és így nyomban be is következik a nagy változás. Vagy pedig több éves időszakokra rendezkedik be, és öt évnyi eredménytelen pszichoanalízis után az az érzése, hogy még nem elég régóta analizálják ahhoz, hogy azzal bármiféle változás is elérhető lett volna. Az analitikus helyzetben is viszontlátjuk az elfedő és túlkompenzáló serénykedést. Az ilyen páciensek rendkívül pontosak, minden hozzáférhető szakirodalmat elolvasnak, minden barátjuk körében propagálják az analízist, azért választják ezt vagy azt a megoldást az életben, mert az „jó az analízisnek”, és teszik mindezt azért, hogy maguk előtt elrejtse, hogy személyiségük alapvető kérdéseiben semmit nem hajlandók, illetve képesek változtatni. Szorosan ehhez kapcsolódik a „mágikus gesztusok” jegyében tanúsított viselkedés. Azok a páciensek, akiknél ez nagy szerepet játszik, különösen ügyelnek arra, hogy „mindent jól csináljanak”. A lehető legaggályosabban követik az analitikus rendelkezéseit, és mennél több szabályt és előírást köt ki az analitikus, annál elégedettebbek. Úgy érzik, hogy ha csak az analitikus rituálét híven követik, ez az engedelmesség mágikus módon személyiségük megváltozását fogja eredményezni.

E helyütt engedtessek meg egy kis kitérőt az analitikus technika egyik problémájáról. Ha a bevezetőben rögzített feltételezésünk helytálló, mely szerint a tehetetlenségérzés, még ha csillapított formában is, a kultúránkban élő nagyon sok emberben megvan, akkor csak természetes, ha egy sor pszichoanalitikusban is megtalálható. Ilyen esetekben nemcsak a páciens az, aki alapjában véve meg van győződve arról, hogy nem tud megváltozni, hanem, még ha teljesen tudattalanul is, az analitikusnak is ugyanaz a meggyőződése, hogy az ember senkit nem tud befolyásolni. Tudatos, hivatásszerű optimizmusa mögött mély kételkedés rejlik az emberek megváltoztatására irányuló bármiféle befolyásolás lehetőségében. Egyenesen visszariad annak bevallásától, hogy az analitikus terápia az ember befolyásolása volna. Persze abban az értelemben nem is befolyásolás, hogy az embert meghatározott nézetek képviselésére vagy konkrét cselekvésekre venné rá. De megfeledezünk arról, hogy minden gyógyítás, mint ahogy minden nevelés is, mindig befolyásolást előfeltételez, és hogy, ahol ezt főbiás módon kerül, ott szükségképpen a siker is elmarad. Sajátos szerepet játszik egyes analitikusoknál saját tehetetlenségérzésük mágikus gesztusokkal történő elfedése. Olybá tűnik, mintha, mint némelyik páciensnek, az analitikusoknak maguknak is éppúgy az analitikus rituálé korrekt

lebonyolítása jelenti az egész procedura lényegét. Úgy vélik, csak akkor tesznek meg mindent, ami csak lehetséges, ha híven követik Freud összes előírását, a páciens befolyásolásának képességében megmutató tényleges tehetetlenségüknek nem szükséges bekerülnie a tudatukba. Azt feltételezzük, hogy az a különös fontosság, amellyel az ilyen típusú analitikusok szemében az analitikus ceremónia bír, végeredményben önnön tehetetlenségérzésükből eredeztethető. A ceremónia a páciens tényleges befolyásolásának mágikus pótlékává válik.

A tehetetlenségérzés keletkezésével kapcsolatban ugyanebbe a nehézségbe ütközünk, amely mindig jelen van, ha egy lelki mechanizmus keletkezésének feltételeit akarjuk rögzíteni. Soha nem egyetlen egyszerű feltétel adott, amelyet a kérdéses mechanizmus „okaként” megnevezhetnénk. Ahhoz, hogy az egyes lelki mechanizmusok keletkezésének feltételeit teljesen megértsük, mindig azoknak a külső körülményeknek a teljes konstellációját kell ismernünk, amelyek között az adott ember él, és ismernünk kell karakterstruktúrájának bonyolult dinamikáját, amelyet a külvilágra adott reakcióként alakul ki. A tehetetlenségérzés keletkezési feltételeinek elvi ábrázolásával megpróbálkozunk, különös tekintettel a mazochizmus alapvető szerepének vizsgálatára, messze meghaladná e dolgozat kereteit. Módszertanilag teljes általánosságban is igazoltnak tartjuk, ha egy tudattalan mechanizmus leírására és e mechanizmus különböző következményeinek a racionalizálások, reakcióképzések stb. értelmében történő vizsgálatára anélkül vállalkozunk, hogy egyúttal mindezeket a tudattalan törekvéseket eredményező tényezőket elemeznénk is. Amikor a következőkben mégis belebocsátkoznánk ebbe, csakis azokra a körülményekre összpontosítunk, amelyek a tehetetlenségérzést *közvetlenül* okozzák, illetve a már meglévőt felerősítik. A keletkezési feltételeket azonban még ezen megszorításokkal is csak vázlatosan és körvonalaiban írjuk le.

A tehetetlenségérzés és az abból származó következmények leírásakor figyelmünket azért fordítottuk túlnyomórészt a neurotikus megjelenési formákra, mert azok a bemutatandó jelenség világosabb képét adják, mint a „normálisak”. A keletkezési feltételek leírásában célszerűbb, ha azokat, a polgári társadalomban általánosan meglevő feltételeket tartjuk szem előtt, amelyeknek egyre nyomatékosabb érvényesülése bizonyos esetekben a tehetetlenségérzés fent ábrázolt neurotikus megjelenésformáihoz vezet és amelyeknek átlagos előfordulását a polgári

karakterben megmutatkozó normális tehetetlenségérzés feltételeként valószínűsíthetünk.

Azt várnánk, hogy egy ilyen mély és intenzív érzés, mint a tehetetlenségé, nemcsak a későbbi életévekben jelenik meg, hanem hogy keletkezéséért a gyerekkor legkorábbi szakaszában szerzett élmények tehetők felelőssé. Ez a várákozás azonnal igazolódik, ha a polgári családban élő gyerek helyzetét jelenlegi vizsgálódásunk aspektusai szempontjából vesszük szemügyre. A felnőttnek a gyerekekkel való viselkedése úgy jellemezhető, hogy a gyereket végső soron nem veszik komolyan. Ez a tényállás nyilvánvaló azokban az esetekben, amikor a gyerekeket elhanyagolják és kimondottan rosszul bánnak velük. Ezzel kapcsolatban a szülőknek az a teljesen tudatos véleménye, hogy a gyerek egyáltalán nem számít, el akarják nyomni a saját akaratát és saját személyiségét, a gyerekek számukra önkényük akarat nélküli eszköze, és szóba sem jöhet, hogy labdába rúgjon. Szélsőséges esetekben már az is ok lehet a gyerek megbüntetésére, ha csak arra vetemedik, hogy valamely kívánságát ki meri nyilvánítani; de az, hogy ő maga kezdeményezzen valamit, a szülőket elhatározásaikban befolyásolja, bármit önállóan elérhessen, ebben a konstellációban már pusztán gondolatbeli lehetőségként is teljességgel kizárt. Nehezebben átlátható, de nem kevésbé súlyos következményekkel jár a gyerek komolyan nem vételének az a fajtája, amely ajnározás és kényeztetés mögé bújik. Az ilyen gyerekek bizonyára védelmet és oltalmat kapnak, ám többé vagy kevésbé teljesen megbénítják saját erőiknek, illetve annak az érzésnek a kibontakozását, hogy nekik is vannak erőik. Bőséggel megkapnak mindent, amire szükségük van, kívánhatnak is mindent maguknak, mondhatnak mindent, amit akarnak. Helyzetük azonban lényegében egy fogságban tartott hercegéhez hasonlít. Emez is dúskál az élvezetekben, és sok szolgáló áll a rendelkezésére, akiknek parancsokat adhat. És mégis mindez valószerűtlen és kísérteties, mert a parancsainak csak addig van érvénye, amíg börtönének kereteit szét nem feszítik. Minden hatalma illúzió, melyet akkor tud a leginkább fenntartani, ha nem gondol többé arra, hogy fogoly, és már egyáltalán nem vágyik szabadságra. Alárendeltjeinek megparancsolhatja ugyan, hogy a lehető leggondosabban szolgálják őt; ha viszont azt követelné tőlük, nyissák ki az őt fogva tartó kastély kapuját, akkor azok úgy viselkednének, mintha egyáltalán nem is mondott volna semmit. Mármost az, hogy az elkényeztetés rendkívül szélsőséges esetéről vagy a „szeretet-

teljes” bánásmódban részesülő gyerek átlagos esetéről van-e szó, csupán fokozati különbséget jelent a komolyan nem vételben. Közös vonása mindegyik esetnek, hogy saját jogán a gyerek semmit nem tud kezdeményezni, semmit nem tud megvalósítani, semmit nem tud befolyásolni, semmit nem tud megváltoztatni. Abból, amit akar, sok mindent megkaphat, ha kedves és szófogadó, de nem kaphat meg semmit, amit nem adnak meg neki, és nem érhet el semmit a felnőtt bekapcsolódása nélkül.

Ez a komolyan nem vétel általában soha nem drámai, illetve az első pillantásra szembeszökő formákban fejeződik ki. A felnőttek viselkedésének fölöttébb szubtilis sajátosságait kell felderíteni ahhoz, hogy az említett befolyást megértsük. A könnyed és alig észlelhető mosolygás, ha a gyerek valami önálló dolgot mond vagy tesz, éppolyan lesújtó hatású lehet, mint az akaratának letörésére irányuló legdurvább próbálkozások. Sőt, gyakran úgy áll a helyzet, hogy amikor a szülők ellenségesnek mutatkoznak, a gyerek hasonlóképpen ellenállást fejt ki, amely megengedi neki, hogy leváljon a szülőkről és önálló életet kezdjen, míg a szülők barátságos viselkedése minden elvi ellenállás kibontakoztatásában megakadályozza a gyereket és csak még gyámoltalanabbá és tehetetlenebbé teszi. Analízisben nemritkán tapasztaljuk, hogy a páciens arra emlékszik, gyerekként milyen tehetetlen düh fogta el, amikor a szükséges időn túl elkísérték az iskolába, segítettek neki az öltözködésben, amikor nem volt módja beleszólni, hogy milyen ruhát adjanak rá, hogy mikor öltözzön fel melegebben vagy könnyebben. A gyerek komolyan nem vétele még egy sor más tipikus viselkedésmódban is kifejeződik. A gyerekek tett ígéreteket nem tartják be, bizonyos kérdéseiket nem veszik komolyan vagy őszintétlenül válaszolnak rájuk. Anélkül adnak utasításokat, hogy a gyerekek megmondanák az okát. Mindez történhet a legbarátságosabb módon, a gyerekekben azonban az az érzés marad meg, hogy vele nem számolnak, és hogy alapján véve vele szemben mindent megengedhetnek maguknak. A gyerekekben még akkor is ez a benyomás alakul ki a felnőttekről, ha betartják az ígéreteket, és válaszolnak neki, vagy amikor a felnőttek úgy érzik, hogy viselkedésük különlegesen barátságos és különleges előzékenységről tanúskodik. A gyerek csak akkor érzi úgy, hogy komolyan veszik, ha a felnőtt magára nézve éppúgy kötelezőnek érzi, hogy vele szemben őszinte és megbízható legyen, mint amilyen más felnőttekkel szemben, akiket tisztel. Mint a gyerek imént vázolt helyzetének egyik szimbóluma, mindig mély benyomást tett ránk egy bizonyos játékszer, nevezetesen a játék-

telefon. Ez úgy néz ki, mint egy igazi telefon, a gyerek felemelheti a kagylót és tárcsázhat, csak éppen a telefonon senkivel nem kapcsolja össze. A gyerek senkit nem tud elérni, és noha ugyanazt teszi, mint a telefonáló felnőtt, cselekvése minden hatás és minden befolyás nélkül marad.⁴

Még ha a gyerek komolyan nem vételének szélsőséges esetei visszavezethetők is egyéni körülményekre, a bemutatott magatartás gyökere mégis az egész társadalmi konstellációban és az az által meghatározott lelki konstellációban keresendő. Az első olyan tényező, amelyet itt megemlítenénk, a gyerek hirtelen elválasztása az élet realitásától, amely a munkás- és parasztgyerekekre mindazonáltal csekélyebb mértékben érvényes. A polgári gyereket kimondottan óvják attól, hogy érintkezésbe kerüljön a valósággal; világa ezért szükségképpen illuzionisztikus, sőt kísérteties jelleget ölt. A gyereket a szerénység, igénytelenség, felebaráti szeretet erényének kifejlesztésére tanítják. Az emberek nagy többségének szüksége van arra, hogy engedelmeskedhessék, hogy igényeit saját boldogságára redukálja és bizonyos fokig ténylegesen megtestesítse ezeket az erényeket. De azoknak a kis csoportjára, akikből az ügyes üzletemberek vagy bármi más módon sikeres emberek lesznek, ezek a szabályok nem lehetnek érvényesek. Nekik nagyigényűeknek és kíméletleneknek kell lenniük, ha sikert akarnak elérni. Az „elit” fiai azonban már időben felfedezik azt a titkot, amely ennek a sikernek az eléréséhez szükséges, hogy ugyanis mindazt elfelejtsék, amit a gyerekeknek prédikálnak. A nagy tömegeknek nem sikerülhet ez a felfedezés, ezért a legtöbben egész életükön át zavarodottak maradnak és egyáltalán nem értik, hogy tulajdonképpen mi folyik a társadalmi életben. Sokuknál a siker iránti vágy és a gyerekkorukban nekik tanított eszmények beteljesülése iránti vágy közötti ellentét neurotikus betegségekhez vezet. A felnőtteknek a gyerekkel való viselkedését szokás szerint az határozza meg, hogy a gyereket egyáltalán nem lehet komolyan venni, mert hiszen még buta, vagyis semmit sem tud annak az életnek a játékszabályairól, amelyben a felnőttek élnek.

A gyereket – minden ezzel ellentétes ideológia dacára – éppoly kevésbé veszik komolyan, mint a betegeket és öregeket. A polgári társadalomban az ember értéke gazdasági teljesítőképességén alapul. Az

⁴ A modern pedagógiai elméletben és gyakorlatban vannak olyan kezdeményezések, hogy egy sor intézkedéssel a komolyan vétel érzését keltsék a gyerekekben. Ezeknek az intézkedéseknek a hatékonyságát itt nem kívánjuk tárgyalni.

irányában tanúsított megbecsülés mértéke gazdasági kapacitásának nagyságától függ. Azok az emberek, akik gazdaságilag semmilyen potenciált nem képviselnek, végső soron emberileg sem érdemelnek figyelmet. Ha valamelyest közelebbről megfigyeljük, hogyan viselkednek idős emberekkel vagy hogyan bánnak a kórházakban a betegekkel, akkor a magatartásmódoknak ugyanazt a skáláját ismerjük fel, amelyet a gyerekekkel szemben is érvényesítenek. Ebben a brutális oda nem figyeléstől a túlságosan negédes segítőkézségig az érzelmi skála minden fokozata megtalálható.

A gyerek komolyan nem vételét annak biológiai gyámoltalanságával indokolják. Biztos, hogy a gyerek viszonylag sokáig gyámoltalan és a felnőttekre van utalva. Ez a gyámoltalanság azonban a felnőttekben csak részben ébreszti fel a lovagiasság vagy az anyáskodás hajlamát, sokkal inkább olyan késztetéseknek ad tápot, hogy a gyereket éppen e gyámoltalansága miatt tudatosan vagy tudattalanul megvessék és megalázzák. Ezek a hajlamok, melyeket tágabb értelemben szadistának lehet nevezni, a maguk részéről a felnőttnek a társadalmi folyamatban betöltött szerepéből fakad. Ha a felnőtt olyan erőnek van kiszolgáltatva, melyekkel szemben semmilyen kontrollja nincs, akkor e tehetetlenség kompenzációjaképpen fejleszti ki azt a hajlamot, hogy erősnek és fölényesnek érezze magát azokkal szemben, akik nála gyengébbek. Az esetek nagy többségében a szadizmus mint olyan teljesen tudattalan és csak a gyerek biológiai gyámoltalanságát túlhangsúlyozó hajlamban és a gyerekeknek itt tárgyalt komolyan nem vételében nyilvánkozik meg.

A gyerek tehetetlenségérzésének feltételei magasabb szinten a felnőtt életében megismétlődnek. Ezek közül biztosan hiányzik a nyilvánvaló komolyan nem vétel mozzanata. Ellenkezőleg, a felnőttnek azt mondják, hogy mindent elérhet, amit csak akar, de csak ha igazán akarja, és igyekszik, és a sikeréért éppúgy ő maga a felelős, mint a kudarcért. Az életet úgy állítják be neki, mint egy nagy játékot, amelyben első sorban nem a véletlen, hanem az ember rátermettsége, szorgalma és energiája dönti el a dolgokat. Ezeknek az ideológiáknak homlokegyenest ellentmondanak a tényleges viszonyok. A társadalmunkban élő átlagos felnőtt ténylegesen roppant tehetetlen, és ez a tehetetlenség csak annál nyomasztóbban hat, amikor elhítetik vele, hogy tulajdonképpen egészen másképp kellene lennie, és az ő bűne, ha ennyire gyenge. Egyáltalán nincs hatalma ahhoz, hogy saját sorsát meghatározza. Már születésének véletlenje megszabja, hogy mely képességeit tudja kibontakoztatni; azt, hogy egyáltalán kap-e munkát, hogy milyen

foglalkozást választhat, lényegében olyan tényezők határozzák meg, amelyek akaratától és erőfeszítésétől függetlenek. Még szerelmi partnere kiválasztásának szabadságában is szűk gazdasági és társadalmi korlátok közé van szorítva. Érzéseket, véleményeket, ízlést sulykolnak bele, és minden eltérésért fokozott elszigetelődéssel lakol. A statisztika mutathatja meg neki, hogy azoknak, akik azzal az illúzióval indulnak, hogy a világ nyitva áll előttük, milyen kis százaléka ér el akár csak egy bizonyos fokú függetlenséget és gazdasági biztonságot. A tömeges munkanélküliség és a háborús veszély – legalábbis Európában – az utóbbi években még tovább növelte az egyes egyén tényleges tehetetlenségét. Hálásnak lehet minden olyan napért, amikor még van munkája és amely még elválasztja egy új háború borzalmától. A gazdasági és politikai viszonyok kialakításában teljesen tehetetlen. Autoritárius államokban tudatos elvvé van emelve a befolyás nélküliség. De a demokráciákban is rendkívüli diszkrepancia áll fenn azon ideologikus elképzelés, mely szerint a társadalom egyes tagja mint az egész része meghatározná annak sorsát, és azon distancia között, amely valójában az egyént elválasztja a politikai és gazdasági hatalom centrumaitól.

Annak a körülménynek, hogy a polgárnak nincs tudomása a viselkedését meghatározó lelki ösztönzőkről, az a megfelelője, hogy nem ismeri a gazdasági fejlődést meghatározó erőket a piac szabályozta gazdaságban, és számára azok a sors átláthatatlan erőinek tűnnek. Más gazdasági rendszerekkel szemben a jelenlegi társadalomban a benne élőknek szüksége van a politikai gazdaságtan különleges tudományára, hogy megértse, hogyan működik. Teljesen adekvát módon szüksége van a pszichoanalízisre, hogy az individuális személyiség működését, vagyis önmagát megértse. A tehetetlenségérzést rendkívüli módon felerősíti, hogy mind a bonyolult gazdasági és politikai folyamatok, mind pedig a lelki folyamatok átláthatatlanok. Még ha tudni véli is az ember, mi történik, ez az illúzió mégsem változtat azon, hogy szinte teljesen nélkülözi a tájékozódást a társadalomban és a benne magában működő alapvető erőkről. Lát száz részletet, tartja magát egyikhez vagy másikhoz és megpróbálja egy alapján az egészet megérteni, hogy aztán minduntalan újabb részeket lepják meg és zavarják össze. Minthogy az aktív cselekvés és a saját maga valamint a társadalom sorsa befolyásolásának első feltétele, hogy az embernek igazi betekintése legyen a lényeges erőkbe és konstellációkba, ezért az ismeretek és a betekintés hiánya tehetetlenné teszi az individuumot, és ezt a tehetetlenséget belsőleg is regisztrálja, még ha minden lehetséges illúziójával kétségbeesetten

védekezik is az ellen, hogy regisztrálja. Nem rendelkezni alkalmas társadalmi és – amennyire az individuum számításba jön – pszichológiai elmélettel: a tehetetlenségérzés egyik lényeges forrása. A cselekvés feltétele az elmélet. Azonban az, hogy létezik elmélet és hogy könnyű hozzáférni, még mindig nem minden további nélkül teszi képessé az embert aktív cselekvésre. Az európai helyzet éppenséggel nagyon hatásosan szemlélteti, hogy az emberek milyen megadóan törődnek bele a sorsukba, jöllehet közülük millióknak áll rendelkezésére elvileg alkalmas teória a társadalmi folyamatokról. Ugyanez a folyamat mutatkozik meg újra meg újra, amikor azt látjuk, hogy a pszichológiai történések elméleti ismerete oly kevésbé segít azok megváltoztatásában. Azoknak az embereknek, akikben megvan a tehetetlenségérzés, alapjában véve vitálisan nem érdekeltek az elméletben. Minthogy nem remélik, hogy bármit is meg tudnának változtatni, így aztán erőtlen és irreleváns számukra az a gondolatmenet is, amely azt írja le, hogyan tudna az ember megváltoztatni valamit. Még ha birtokában van is az illető ilyen tudásnak, az elvont ismeret marad számára, olyan műveltségelem, mint a történelmi dátumok vagy az iskolában tanult versek, vagy – a világnézet.

A széles tömegeknek és vezérüknek pszichikai beállítottságában, kivált az utolsó háborúban vereséget szenvedett országokban, az imént ábrázolt kompenzációs mechanizmusok érvényesülésének majdnem időbeli egymásutánját fedezhetjük fel. A békekötés utáni első éveket rendkívüli politikai és társadalmi aktivitás jellemezte. Új alkotmányokat, új szimbólumokat, új törvényeket hoztak létre. Mindenekelőtt a vezető politikusok keltették rendkívüli aktivitás benyomását. Megmagyarázták, hogy ők azok, akik a tényleges gyakorlati munkát végzik, akik nem álmokat kergetnek, hanem a valóságot változtatják meg, akik végül „megfogják a munka végét”. Sok minden történt, de semmi olyasmi, ami az alapokat érintette volna, következésképpen semmi olyasmi, ami valódi változásoknak akár csak a kezdetét jelentette volna. A vezetők „nekibuzdulása” és serény igyekezete (amennyire egyáltalán őszinte volt, nem pedig pusztán kibúvó és trükk) és bizonyos fokig a tömegek aktivitása is üres buzgólkodásnak bizonyult, amely mögött a valódi változásokra irányuló igazi aktivitás hiánya és a tehetetlenség érzése rejtett. A fáradozások eredménytelensége hamarosan „az időbe vetett hit”-hez vezetett. Az emberek úgy érezték, erőfeszítéseik sikertelensége azzal magyarázható, hogy túl rövid az idő ahhoz, hogy sikerben reménykedhethnének, és azzal vigasztalták magukat, hogy a nagy változások csak akkor következnek be, ha türelmesek és semmit

nem kapkodnak el. A türelem fétissé a türelmetlenség pedig súlyos váddá vált. Lassanként azonban be kellett látni, hogy a vágyott irányba való fejlődés nemcsak hogy elmaradt, de az ellenkezője következett be. Amit a nekibuzdulás első rohamában sikerült elérni, az lassan, de biztosan eltűnt. Az embereknek már el kellett fojtaniuk a tényleges történésekről való tudásukat, hogy az időbe vetett hitbe belekapaszkodhassanak. Ekkor mindinkább a csodába vetett hit lépett a helyébe. Az emberek kételkedtek abban, hogy az emberi erőfeszítés képes lehet egyáltalán bármit is megváltoztatni, és mindent „különleges tehetséggel megáldott” vezérektől és a körülményekben bekövetkező „akármilyen változástól” várt. Az emberek lemondtak arról, hogy tudják, mit akarnak megváltoztatni és hogy azt miképpen tudnák megváltoztatni, ezzel szemben abban hittek, hogy bármilyen fordulat, még ha azt tartalmát tekintve egyáltalán nem is helyeslik, jobb volna, mint a semmi, és legalább a lehetőségét magában hordozza annak, hogy véghez viszi azt, amiben saját erőfeszítése kudarcot vallott. Ez a – bármilyen természetű – fordulatba vetett remény volt az autoritárius állam győzelméhez vezető ideológiák megszorodásának táptalaja.

A most felvázolt időbeli sorrend biztosan nem maradéktalanul érvényesül és csak arra a hangsúlyra vonatkozik, amely mindig megvolt a kompenzáló mechanizmusok különböző formáiban. Bizonyos fokig mindig mindegyik mechanizmus egyidejűleg is érvényesült. Az időbe vetett hit már az összeomlás utáni első szakaszban megfigyelhető⁵, és sokan, főleg a legyőzött vezérek nem adták fel még az autoritárius ideológia győzelme után sem. Másfelől a csodába vetett hit már kezdettől fogva megvolt, azonban lényegében egy meghatározott társadalmi rétegben, a kispolgárságban. Egy sor körülmény, elsősorban a kispolgárság gazdasági hatalomtól való fokozódó megfosztása okán a tehetetlenségérzés ebben a rétegben volt a legerősebb. A háború utáni első években a csodát a monarchia és a régi zászlók visszatérésétől remélték, utána a „vezérektől” és „valami” átalakulástól. A népesség bizonyos rétegeiben biztosan igazi aktivitás uralkodott és nem a csodában és az időben való hit. Ez érvényes volt mind a munkásság haladó

⁵ Ebben a tekintetben fölöttébb jellemző egy 1918-ban Németországban elterjedt jelszó, amely minden másnál hangsúlyosabban jelent meg a sajtóban és a plakátokon: „Készül a szocializmus”. Ez a megfogalmazás az embereket mint a politikai történés aktív és cselekvő tárgyait eliminálja, „a” szocializmus válik alanná és arról jelenti ki, hogy „készül”; ebben a folyamat beláthatatlanságának árnyalata fejeződik ki.

részére, mind pedig egy másik, korlátozott értelemben a legnagyobb hatalmúakra, gazdasági értelemben pedig a vállalkozók leghaladóbb részeire, még ha céljaik ellentétesek voltak is.

Ha a háború utáni időszakot a tehetetlenségérzés növekedésével jellemezzük, egy ellenvetés merül fel: Vajon az autoritárius ideológiák képviselői nem tanúsítottak-e rendkívüli mértékű aktivitást, nem hatotta-e át őket eléggé a hatalom érzete, vajon nem alakították-e át nagy szívóssággal és energiával a politikai és emberi viszonyokat? Felületesen szemlélve ez az ellenvetés meggyőzőnek látszik, és ahhoz a következtetéshez vezet, hogy azok az osztályok és egyének, amelyek, illetve akik a győztes mozgalmak hordozói voltak, tehát mindenekelőtt a kispolgárság, legyőzték a bennük meglevő tehetetlenségérzést. Ha azonban tüzetesebben szemügyre vesszük, akkor kiderül, hogy a részükről ma kibontakoztatott aktivitás igencsak korlátozott. A háborút, a szenvedést és a szegénységet az emberi együttélés adott és megváltoztathatatlan tényezőinek tekintik és minden olyan kísérletet, amely ezeknek az alapoknak a megváltoztatására irányul, ostobaságnak vagy hazugságnak tartanak. Az alapvető politikai és társadalmi tényezőkkel szemben tanúsított magatartásuk elválaszthatatlanul összekapcsolódik a teljes függőség érzésével. Hiába lehet a sorsnak ezeket az erőit realista felfogásban „természeti törvényekként” vagy „a tények kényszereként”, filozófiai értelemben „a népi (völkisch) múlt hatalmaként”, vallási megközelítésben „Isten akarataként” erkölcsi szempontból pedig „kötelességként” racionalizálni, mindig megmarad az ember hatókörén kívül eső magasabb erőnek, amellyel szemben minden egyéni aktivitás kapitulál és csak vak behódolás lehetséges. Az individuum gyámoltalansága az autoritárius filozófia alaptémája.

Schulcz Katalin fordítása

IRODALOM

FROMM, ERICH (1936): *Sozialpsychologischer Teil* (der Studien über Autorität und Familie. Paris 1936). In: Horkheimer, M. (szerk.) 1936, 77-135.

HORKHEIMER, MAX (1936): *Studien über Autorität und Familie. Forschungsberichte aus dem Institut für Sozialforschung*. Alcan, Paris.

DAHMER, HELMUT (szerk.) (1980): *Analytische Sozialpsychologie*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.

HORNEY, KAREN (1937): *Der neurotische Mensch unserer Zeit*. München, 1964. Magyarul: *A neurotikus személyiség napjainkban*. Ursus Libris, Bp. 2005.

A TEKINTÉLYELVŰ KARAKTER BERLINTŐL BERKELEY-IG ÉS AZUTÁN: EGY PROBLÉMA ODÜSSZELÁJA*

Franz Samelson

A szabadság ellenségei, Bob Altemeyer (1988a) legutóbbi hozzászólása a tekintélyelvűség kérdésének tisztázására tett kísérletekhez egy magányos, de állhatatos kutató tizenöt évnyi empirikus vizsgálódását tükrözi. Összefoglalása szerint ez a munka „többet állít, mint az, amely 1950-ben jelent meg ... [Különösen] Nevitt Sanford elmélete vált nyomasztóan bizonyítottá ... [: A] három személyiségjegy ... a konvencionalizmus, a tekintélyelvű alárendelődés és a tekintélyelvű agresszió... bizonyult [a tekintélyelvű személyiség] legmaradandóbb és legmegkülönböztetőbb jellemzőinek.” (330. oldal).

Vissza a kezdetekhez

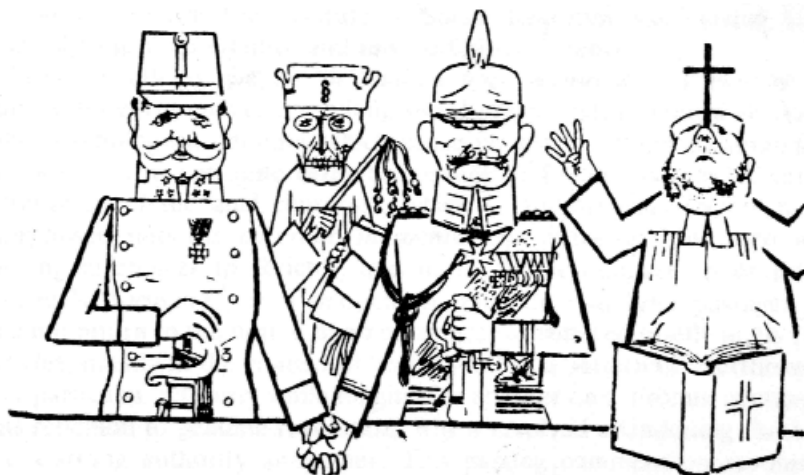
Altemeyer (1988a) utalása 1950-re természetesen célzás a „Berkeley-csoport” – vagyis Theodor Adorno, Else Frenkel-Brunswik, Daniel Levinson és Nevitt Sanford – könyvére, *A tekintélyelvű személyiségre*

* A tanulmány eredeti címe: *The Authoritarian Character from Berlin to Berkeley and Beyond: The Odyssey of a Problem*. In: William F. Stone, Gerda Lederer, Richard Christie (eds.): *Strength and Weakness. The Authoritarian Personality Today*. Springer, New York- Berlin 1993. 22-43. A tanulmány egy korábbi változata kivonatos fordításban már megjelent magyarul: *Szociológiai Figyelő*, 1989. sz. 61-72. A tekintélyelvűség problémájáról magyarul lásd még az alábbi összefoglaló műveket: Fábian Zoltán: *Tekintélyelvűség és előítéletek*. Új Mandátum, Bp. 1999; Erős Ferenc: *Analitikus szociálpszichológia*. Új Mandátum, Bp. 2001.

(*The Authoritarian Personality*, a továbbiakban *TAP*) is. Az öt éven át készült, csaknem ezer oldalas kötetet Max Horkheimer előszava szerint (ix. old.) az a törekvés hívta életre, hogy egy új „antropológiai” fajt írjon le: a potenciális fasisztát, aki, a régimódi bigottal ellentétben, az ipari társadalom emberének képességeit irracionális és antiracionális hiedelmekkel vegyíti. Az érvelésben benne rejlik, és relevanciáját csak növeli az a kérdés, hogy vajon „ez itt is megtörténhet-e”? Megjelenése idején a művet mérföldkönek tartották az amerikai szociálpszichológia történetében.

A könyvre gyorsan, hevesen és számosan reagáltak. Hamarosan empirikus ellenőrző tanulmányok valóságos áradata zúdult utána, s ennek hullámai tovább gyűrűztek az 1960-as évekig (Christie és Jahoda, 1954; Kirscht és Dillehay, 1967). Ám az 1970-es évek eleje táján a folyam erecskévé apadt. Legújabbban, úgy tűnik, a szociálpszichológiai kézikönyvek vagy teljes egészében elutasítják a *TAP*-ot (pl. Tedeschi, Lindskold és Rosenfeld, 1985), vagy csak érintőlegesen említik (pl. Brehm és Kassin, 1990; vö. Seeman, 1983, 172. és Smith, 1983, 173.) – az újjáélesztésére tett kísérletek (Altemeyer, 1981; Gieser, 1980; Meloen, 1983) ellenére. 1950-ben – Jay szavaival (1973, 224.) – a „társadalomtudomány (sürgetővé vált) klasszikusának” számíthatott. Nem sokkal ez után viszont másfelé fordult az amerikai szociálpszichológusok érdeklődése. Altemeyer küzdelme, hogy a tekintélyelvűség empirikus anyagában a kanadai prérin mélyedjen el, valójában magányos harc volt, amint azt panaszos köszönetnyilvánításai (1988a, xxiii-xxvii. old.) sugallják.

Mindamellet, mielőtt részletesebben megvizsgálánk a Berkeley-kötet iránti érdeklődés hirtelen fölszárnyalását és rákövetkező feledésbe hullást, először az ellenkező irányba kell tekintenünk: az előtörténetre. Ezt a korábbi szakaszt, ahol először merült föl a tárgyalt probléma, Altemeyer könyve (1988a) tökéletesen figyelmen kívül hagyja. Ennek a mulasztásnak nyilvánvalóan nem az ismeretek teljes hiánya az oka (vö. Altemeyer, 1981, 13.), hanem inkább ennek a „tudományelőtti” szakasznak a – számára – nyilvánvaló össze nem illése a kijelölt feladattal: azzal, hogy kemény empirikus adatokkal szolgálja azt a célt, hogy a spekuláció ocsúja különváljon a tudomány búzájától. A *TAP* és általánosabban az „empirikus” szociálpszichológia végzete miatt mégis a mostani munkák szűk, történetietlen érdeklődése és szelektív emlékezete vádolható. (Egy európai kutató ezzel ellentétes, konceptuális megközelítésére példaként lásd Kramer, 1990.) Tekintsünk tehát

Seid untertan der Obrigkeit. [Légy alázas a tekintélyekkel]

vissza az elgondolás kezdeteire, az 1920-as évek weimari Németországában.

Georg Grosz grafikusművész 1928-ban, Berlinben együttműködött Erwin Piscatorral, a forradalmár rendezővel, a *Svejk, a derék katona* című antimilitarista darab színre állításában. Vázlatsorozatot készített a színpadi háttérhez. E rajzok egyike, a *Seid untertan der Obrigkeit* [Légy alázas a tekintélyekkel] című látható a fenti ábrán.

Grosz más rajzai – kiegészítve a tekintélyelvű alárendeltségnek ezt a maróan gúnyos ábrázolását – a tekintélyelvű agresszió és a konvencionális képeit mutatják be indulatos expresszivitással. Láthatjuk ebből, hogy a művész már tudatában volt a három „személyiségjegyek” mintegy hatvan évvel azelőtt, hogy létezésüket az empirikus vizsgálat oly riasztóan igazolta volna, vagy hogy – évtizedekkel ezt megelőzően –, a Berkeley-csoport elméleteket kezdett volna azokról gyártani. Ez nem jelenti azt, hogy Grosz volna a tekintélyelvűség-elmélet föltalálója vagy akárcsak a *tekintélyelvű* fogalomé, ami az angolban és a franciában már fél évszázada létezett (*Oxford English Dictionary*, 2. kiadás; *Le Grand Robert*, 2. kiadás) – ez idő tájt viszont még nem ment át a német nyelvbe. Inkább arról van szó, hogy a fanyar

rajzain megörökített jelenség már látható volt, mégpedig egyre fenyegetőbbben vált láthatóvá ahhoz, hogy a kortársak figyelmét magára vonja. Egyikük, a pszichoanalitikus és politikai aktivista Wilhelm Reich a következő néhány évben hozzáfogott, hogy absztraktabb fogalmakkal írja le, azzal a szándékkal, hogy a közelgő politikai katasztrófát megmagyarázza – ha már megelőzni nem is tudja.

Az 1920-as években a fiatal Reich Freud bécsi pszichoanalitikus körének egyik felmenőben lévő csillaga volt. Egy vagy két lépéssel továbbvitte Freud libidóelméletét, míg – különösen a mazochista karakter elméletének megfogalmazásakor – elvetette Freud új „halálösztön” elméletét, s ezzel szorult helyzetbe hozta magát a pszichoanalitikus egyesületen belül. Nem igazán lendített a dolgon, hogy 1927-re marxista meggyőződésű politikai aktivista lett. A Szociáldemokrata Párt tagjaként és csatlakozva egy osztrák kommunista orvoscsoporthoz, Reich a bécsi munkások és gyermekeik egészségügyi ellátásának, valamint politikai és szexuális felvilágosításának egyik élharcosává vált. A két forradalmi doktrínának az összeegyeztetésére törekedve Reich (1929) a pszichoanalízis és a marxista elmélet egyesítésére tett, az Egyesült Államokban hamarosan háziiparrá váló törekvéseknek az egyik úttörője lett.

Patriarchátus, szexuális elfojtás és a fasizmus gyökerei

A baloldali politikusok és értelmiségiek számára az jelentette a legfőbb problémát, hogy proletárforradalomnak az iparosodott országokban a szocializmust nem sikerült meghonosítania. Vajon miért nem emelkedett föl a saját történelmi szerepéig, noha ehhez az első világháború után adva voltak a kedvező „objektív feltételek”? Az osztálytudatnak ez a kudarca, és ezzel Marx elméletének nyilvánvaló sikertelensége vagy legalábbis hiányossága áll Reich különböző írásainak hátterében 1929 és 1934 között. Kezdetben alig utalt a fasizmus fenyegetésére; ugyanakkor pszichológiai elgondolásokat dolgozott ki, hogy megmagyarázza az objektív gazdasági helyzet és a munkások hamis tudata közötti ama hasadást, ami megakadályozta a kapitalizmus megdöntését. Noha Reich elfogadta, hogy az államok jóléti intézkedései valóban kielégítik a lakosság egy részét, mégis azt állította, hogy a politikai passzivitáshoz főleg *a társadalom által gyakorolt szexuális*

elfojtás járul hozzá: az elfojtás, ami a gyermekbe mély szorongást, bizonytalanságot csöpögtet bele, és szükségletévé teszi a társadalmi előírások bensővé tételét. Érvélése során különböző további témákat kezdett kifejteni: fogalmi szempontból a patriarchátus, mint lényegi strukturális tényező fontosságát emelte ki a kapitalizmus helyett; hangsúlyozta a család, mint „a burzsoá ideológiák gyára” meghatározó szerepét (Reich, 1930, 50.; vö. Fenichel, 1931, 405.); felismerte a nők kettősen elnyomott helyzetét; és, érintőlegesen ugyan, de felfigyelt a középosztályra, mint a társadalom legproblematisabb rétegére is. Reich fontos adalékokkal járult hozzá a pszichoanalitikus karakterológiához, és foglalkozni kezdett az autoriter alárendelődéssel (Reich, 1930, 21.); ám nyilvánvalóan nem ötvözte e kettőt az autoriter jellem fogalmában. Ehelyett a *Feldwebelnatur* („őrmester-természet”) metaforáját használta: az őrmesterét, aki fölfelé nyal, és lefelé tapos (Reich, 1930, 51.). Végül, 1932 júniusában, a Berlini Pszichoanalitikus Egyesület tagjai előtt tartott előadásában (*Korrespondenzblatt*, 1932, 559-560) a náci mozgalom és a fajelmélet pszichológiáját tárgyalta. Karen Horney visszaemlékezése szerint Reich ordítva jelentette ki, hogy a német fasizmus a patriarchális tekintélyelvű család elkerülhetetlen következménye (Rubins, 1978, 196.). Összegezve mindezt, nyilvánvaló, hogy ekkorra Reich – néhány ellenségeskedő megnyilvánulással ötvözve – egybegyűjtötte már a legtöbb olyan mozzanatot, amelyekből a tekintélyelvű személyiség elmélete (nélkülözve mind a mai napig bármiféle szisztematikus empirikus adatot) végső soron táplálkozott.

Bécsből való 1930-as távozása után Reich a KPD-hez (Németország Kommunista Pártja) csatlakozott. Ám, az ortodoxia elutasítása miatt, a kommunistákkal hamarosan éppúgy meggyűlt a baja, mint a pszichoanalitikusokkal. Ami pedig – a következményeket tekintve – ennél sokkal rosszabb: 1933 januárjában, Hitler hatalomra jutásával egykori jóslata valóra vált. Először Bécsbe menekülve kezdte meg az emigránsok nehéz életét, országról országra vándorolt, míg végül az Egyesült Államokban telepedett le. A hitleri hatalomátvétel után egy hónappal befejezte *A fasizmus tömegpszichológiáját* is; korábbi eszméit beledolgozta a nemzeti szocializmus csábításaival való számvetésbe (Reich, 1933). Reich, elutasítva azokat a sekélyes magyarázatokat, amelyek vagy Hitler személyiségének varázsát, vagy a tömegek propaganda általi egyszerű „ködösítését” hívták segítségül, a katasztrófa mélyebb

gyökereit a német alsó középosztály és az „integrált” munkásosztály karakterstruktúrájában találta meg. A patriarchális társadalomban a család azzá a közeggé vált, ahol formát ölthetett az állam struktúrája és ideológiája. Azáltal, hogy a gyermekben elültette a szexuális tilalmat és rettegést, a család egyben megteremtette az állam tekintélyelvű imperializmusával való azonosulást. Noha az ember a legnagyobb fokú lázongást a legelnyomottabb csoporttól, a munkásosztályhoz tartozó nőktől várhatná el, valójában a szexuális elfojtás eredménye a gazdasági termelés csúcán a konzervativizmus volt, a szabadságtól való rettegés, és nem csupán a passzív alárendelődés, hanem a tekintélyelvű rend aktív támogatása is. Az elfojtott szexualitás átfordult a nemzet, a kötelesség, a becsület, a vallás és az anyaság bizonytalan, misztikus eszméi iránti erőteljes sóvárgásba – olyan szimbólumok ezek, amelyeket a náci propaganda a végletekig kiaknázott. A fajelmélet volt az elméleti tengely, a militarizmus és antibolsevizmus a társult témák, a szadista agresszió a származék. *Szexuális politika* – egy nyilvánvalóan Reich által kovácsolt kifejezés –, ez jelentette számára a kulcsot a fasiszmus megértéséhez éppúgy, mint annak leküzdéséhez.

Nehéz pontosan megállapítani Reich könyvének (1933) hatását, de csekélynek tűnik. Minthogy a könyvet menekülése idején publikálta, és más műveivel együtt rögtön betiltották Németországban, *A fasiszmus tömegpszichológiája* egészen 1946-ig nem jelent meg angolul. Addigra Reich nagymértékben átdolgozta azt, (éppúgy, mint más írásait), sokkal sűrűbben használva a *tekintélyelvű* fogalmat, mint az eredetiben, és teljességgel fölszámolta benne a marxista nyelvezetet (Reich, 1970, xxiii. skk. old.; vö. Ginneken, 1984). Ezek a drasztikus változások nem csupán az elővigyázatosság okán vetnek föl problémákat korai szövegeinek elemzésekor. Az 1946-os angol kiadás kevés figyelmet váltott ki. Addigra a nácikat legyőzték, Reich jó hírére pedig sokat rontott újabb keletű „orgon” elmélete. Egy évtizeddel korábban viszont az eredeti 1933-as *Massenpsychologie des Faschismus*-t Karl Landauer (1934), aki Erich Fromm (kiképző) analitikusa volt, csakúgy, mint Max Horkheimeré, tömören ismertette a *Zeitschrift für Sozialforschung*-ban, a frankfurti egyetemen működő Institut für Sozialforschung (Társadalmi Kutatások Intézete) belső kiadványában. Landauer, összegezve Reich érveit, egyetértően kommentálja ennek a „magányos farkasnak” és „harcosnak” átfogó és fájdalmas vízióját, noha azzal fejezi be, hogy kifogásolja Reichnél a genitális szexualitás túlhangsúlyozását. A Reich elméleteiről két évvel később, az *Institut* által kiadott *Studien über*

Autorität und Familie [Tanulmányok a tekintélyről és a családról] című kötetben (Horkheimer, 1936) Erich Fromm (1936) szociálpszichológiai esszéjében felbukkanó hasonló jellegű kritika volt az elgondolás fejlődésében a következő állomás.

Ambivalencia és tekintélyelvű személyiség a Frankfurti Intézetben

Ahogy Reich, Erich Fromm is freudista analitikusként kezdte. Ám barátjához, Leo Lowenthalhoz hasonlóan és Reichtől eltérően, Fromm vallási kérdésekkel foglalkozott a frankfurti zsidó *Lehrhaus*-ban, mielőtt Marxhoz fordult volna. 1929 februárjában Fromm volt az egyik szónok a Karl Landauer és Heinrich Meng által igazgatott Frankfurti Pszichoanalitikus Intézet megnyitó ünnepségén (a pszichoanalitikus intézet az *Institut für Sozialforschung* épületében kapott helyet). Fromm beszédében azt fejtegette, hogy miként termékenyítheti meg egymást a pszichoanalízis és a szociológia. A marxista befolyás ekkor még csak elenyészőnek tűnik nála, eltekintve az utolsó idézettől, ami valójában Marxtól származott, de a szerző ezt csupán a „legragyogóbb szociológusnak” tulajdonította (Fromm, 1929).

Innentől kezdve a fennmaradt kortárs beszámolók hézagainak köszönhetően a történet kissé homályossá válik, s ezt csak tovább bonyolítják azok az eltérések, amelyek Fromm és más résztvevők, valamint azon történeti-életrajzi összefoglalók között állnak fenn, amelyek Fromm időnként hőskultusz-teremtő szerkesztőitől, fordítóitól és kommentátoraitól származnak. Egyrészt vitatott Fromm elgondolásainak fejlődési íve Reich munkásságához való viszonyát tekintve, másrészt az *Institut* által végzett empirikus vizsgálatban betöltött szerepe is kétséges. Minthogy különböző változatok forognak közkézen, feltétlenül szükséges foglalkoznunk néhány zavaró és unalmas részlettel.

Noha Fromm föltehetően előadó volt az új Frankfurti Pszichoanalitikus Intézetben, neve 1930 telét megelőzően nem tűnik föl a kurzuskinálatban, amikor is *A kriminalitás pszichológiája* című tárgyat tanította (Psychoanalytische Kurse, 1930, 302., 605.). 1929-ben Berlinbe költözött, hogy folytassa kiképzését a Berlieni Pszichoanalitikus Intézetben (Hausdorff, 1972, 20.; Mitgliederverzeichnis, 1930, 553.). Valamikor 1930 folyamán Frommot meghívták, hogy legyen Frankfurtban az *Institut für Sozialforschung* tagja. Gyaníthatóan anali-

tikus szociálpszichológiai szakértelmével közreműködött az informális Café Marxnak nevezett csoportosulásban (Lowenthal, 1980, 47.): arra készült, hogy létrehozza annak történelmi-materialista társadalomelméletét. Két évvel később (1932a, 1932b) Fromm két fontos cikket jelentetett meg a szociálpszichológia tárgykörében, az *Institut* által kiadott folyóirat, a *Zeitschrift für Sozialforschung* első számában. Ezekben, akárcsak Reich, integrálni próbálta a freudista elméletet és a marxista eszméket. Freud libidó-elméletének meglehetősen ortodox kifejtése marxista fogalmakkal kapcsolódott nála össze, azon az alapon, hogy a társadalmat alkotó csoportok ösztönstruktúráját a társadalmi-gazdasági struktúra formálja. Az érvelés programadó és jórészt absztrakt jellegű: nem említi a „tekintélyelvű személyiséget” és nem utal a fasizmus fenyegetésére – mindez 1932 őszén íródik, tehát már évekkel az után, hogy az *Institut* állítólag előkészületeket tett a Genfbe való átköltözésre.¹ Ehelyett, a második cikkben tárgyalt sajátos kérdés a kapitalizmus és a burzsoázia karakterét és „szellemét” járta körül, nem mástól vett idézetekkel példálózva, mint Benjamin Franklin. Csak két végjegyzetben említi Fromm a fasizmust és annak a kispolgárnak az „anális” karakterjegyeit, aki „behódol az atyai tekintély előtt, és a fegyelem és lázadás fura egysége után sóvárog” (Fromm, 1932b, 275.). Egy új képlet esetleges bevezetését találjuk itt – az ambivalencia „tárgyhasadást” (uo.) hoz létre. Ez a hasadás az, ami Berkeley-ben a tekintélyelvű személyiség dinamikájának meghatározó elgondolásává vált (Frenkel-Brunswik és Sanford, 1945, 282.). Ennek az utólagos gondolatnak a kivételével Fromm, ugyanúgy, mint Reich, azt hangsúlyozza, hogy a tekintélyelvű társadalomban a család az a pszichológiai közeg, amely a karakterformálásban alapvető szerepet játszik, egyszersmind utal a patriarchátusra, a nemi erkölcsre és a nők szerepére. Abban is hasonlítanak, hogy nincs semmiféle említés empirikus adatokról, sőt az effajta adatok iránti igény is mindkettőjüknél hiányzik.

Noha Fromm semmiféle hatást nem ismert el, egyetértően említi Reich némely közleményét, míg másokat kritizál néhány kettejük közötti lábjegyzetváltásban (Fromm, 1932a, 32., 35.; 1932b, 266.). Ebből és más elérhető forrásokból nehéz megmondani, mennyit vett át Fromm Reichtől (és talán *vice versa*), vagy mennyire fejlődtek egymástól függetlenül az elgondolásaik. Úgy tűnik, időrendileg Reich

¹ Nem világos, vajon Fromm nem látta-e a közelgő vihart, vagy nem akarta nyilvánosan keverni a tudományt a (veszélyes) politikával.

egy vagy két lépéssel előrébb járt. Reich (1976) azt bizonygatja visszaemlékezéseiben, hogy Berlinbe érkezése után, 1930 végén baráti körben tárgyalták meg gondolatait a mazochizmusról, a szexuális politikáról és más kapcsolódó témákról. Ebben a csoportba tartozott Otto Fenichel és Erich Fromm (Reich, 1976, 136.; vö. I. O. Reich, 1969, 43.), aki éppen akkor jelentette meg a „Krisztus-dogma” történelmi változásairól szóló elemzésében a Freud és Marx egyesítésére tett első kísérletét (Fromm, 1930). Kettőjük kapcsolatát hitelesítik a berlini pszichoanalitikus egyesület megjelent jegyzőkönyvei, amelyek 1931-ben számos alkalommal rögzítik Fromm és Reich jelenlétét. Ezen bejegyzések egyike följegyzi Fromm részvételét Reich 1931 márciusában tartott előadásán, amelynek címe „Der Einbruch der Sexualmoral” [A szexualmoral betörése] volt (*Korrespondenzblatt*, 1931, 292-293).

Öt évvel később a frankfurti intézet a Társadalmi Kutatások Nemzetközi Intézetévé vált, amelynek Hitler győzelme után száműzésbe kellett vonulnia. Először Genfbe, azután 1934-ben New Yorkba költöztek, emellett Kaliforniában is létrehozta egy fiókinézetet. A modern társadalommal kapcsolatos vizsgálatairól a csoport a *Studien über Autorität und Familie* című könyvben összeállított egy bevallottan töredékes kutatási beszámolót (Horkheimer, 1936). Bár a beszámoló legalábbis részben azzal a szándékkal született, hogy az új országban „legitimálják tudományos törekvéseiket” (Lowenthal, 1989, 155.), a testes kötet sohasem jelent meg angol fordításban, és nem sok sikert hozott (Lowenthal, 1980, 98.). Horkheimer írta a bevezető elméleti-történeti esszét, amely a szabadsággal, az ésszel, a tekintéllyel és a családnak a modern társadalomban betöltött szerepével foglalkozott. Az előszóban, miután az *autoritär-t autoritätsbejahend*-ként (tekintély-igénylő) határozta meg (1936, ix. old.), Horkheimer a „tekintélyelvű személyiséget” tárgyalja – ez a kifejezés első nyomtatásban való megjelenése –, elsősorban alárendelődő, mazochisztikus típusként jellemezve azt. Rámutat arra is, hogy a családnak nem kell mindig bevéső közegként működnie az állami tekintély számára, hanem, éppen ellenkezőleg, az utóbbi ellenfeleként is funkcionálhat. Ezt az elgondolást Hegelnek tulajdonítja, akinek a nevét sokkal gyakrabban idézi, mint Marxét. A frankfurti intézet, menedékreelve a kapitalista Amerikában, elmozdult a történelmi materializmustól a kritikai elmélet felé.

Fromm a *Studien über Autorität und Familie* számára írt hosszú szociálpszichológiai értekezésben terjesztette ki korábbi elgondolásait, elemezve azokat „a pszichológiai impulzusokat, amelyek előidézik,

hogy az emberek alárendeljék magukat a tekintélynek” (Fromm, 1936, 908.). Freud rendszerének még egészen ortodox körvonalazása vezetett az anális karakter leírásához, ami a tekintélyelvű társadalomban *autoriter-mazochisztikus* karakterre változott át, s amit a Reichre történő futó utalásokkal és Karen Horney mazochizmus felfogásának részletesebb kifejtésével összefüggésben tárgyalt. Csupán két rövid bekezdésben tért vissza Fromm az ambivalencia (1932-es cikkében röviden bevezetett) fogalmához, főként a „lázas”-nak, mint annak a mintának a kontextusában, amikor megdöntik az egyik tekintélyt, miközben vágyakoznak egy másik után. Fromm ezt a lázadást szembeállítja a valódi forradalmisággal, ami az erős tekintély iránti igényről való teljes lemondást foglalja magában. Ez a forradalomról szóló futó megjegyzés alkotta föltehetően a – meglepően absztrakt és felületes – bemutatását azon két fő karaktertípus (forradalmi és tekintélyelvű) egyikének, amelyek a könyv második felében ismertetett empirikus vizsgálat mögött meghúzódtak. Ám akkor Fromm (1936) esszéje még csak meg sem említette ezt a vizsgálatot, amit Bonss (1983) későbbi állítása szerint hat évvel korábban Fromm tervezett meg, és ő maga irányított. Szintén hiányzik bármiféle utalás az antiszemitizmusra vagy a generalizált előítéletességre, ami a későbbi Berkeley-mű számára olyannyira központi jelentőségű volt. Végül, nem idézett Reich *A fasizmus tömegpszichológiája* című művéből, noha nehéz elképzelni, hogy Fromm, aki helyeslően ismertette Reich korábbi írását, *A szexualmoral betörését* (Fromm, 1933), ne látta volna legalább Landauer (1934) bírálatát Reich könyvéről a *Zeitschrift für Sozialforschung*-ban.

A vizsgálati adatoktól a Menekülés a szabadság elől-ig

A Studien über Autorität und Familie (Horkheimer, 1936) második, empirikus része különböző olyan vizsgálatokról számol be, amit a Társadalmi Kutatások Intézete vagy munkatársai végeztek. Fromm rövid bevezetése összegzi ezeket a vizsgálatokat, és magyarázza a nyert adatok értelmezésének új módszerét. A következő rész tömör összefoglalását nyújtja az Intézet első, jelentősebbnek tartott empirikus vizsgálatának: ez a német *qualifizierte Arbeiter und Angestellte* (szakmunkások és alkalmazottak, köztük közszolgálati tisztviselők) körében végzett feltáró jellegű kérdőíves vizsgálat volt. Az előzetes beszámoló 270 ténybeli, viselkedésbeli és attitűd-vonatkozású projektív kérdést

sorol elő, amelyeket azért tettek föl, hogy megállapítsák a válaszadók életkörülményeit éppúgy, mint mentalitását, azzal a céllal, hogy „lelki struktúrájukról” vonhassanak le következtetéseket. Az adatokat azonban semmiféle módon nem összegezték. Az eredmények részletes bemutatása csupán 15 válaszadó aktuális válaszainak formájában létezik, akiket három típus képviselőiként választottak ki: ezek a *forradalmi*, a *tekintélyelvű* és egy közbülső, *ambivalens*nek nevezett karakter (nyilvánvalóan eltérő értelemben használva a kifejezést, mint Fromm esszéiben); mindegyiket a válaszminták intuitív értelmezésén keresztül diagnosztizálták. (Effajta intuícióra nem igazán volt szükség, mivel a párttagságról szóló IV. 36 kérdés már eleve három csoportra választotta szét a válaszadókat: kommunisták, „német nemzetiek” [nem nácik] vagy apolitikusok és szociáldemokraták).

Bár 1936-ban Frommot nevezték meg a könyv empirikus második részének szerkesztőjeként és bevezetője szerzőjeként, nem egészen világos, ki készítette az eredeti kérdőívet, vagy hogy mik voltak a vizsgálat kezdeti szándékai. Úgy tűnik, nincsenek kortárs dokumentumok, és a későbbi beszámolók, azt kell, hogy mondjuk, legalábbis zavarosak. Noha nem az összes, de a legmegbízhatóbb források szerint a vizsgálatot az *Institut* Grünberg-korszaka alatt tervezték és kezdték meg, a legvalószínűbben 1929-ben, amint azt Felix Weil hosszú 1929-es előterjesztésében jelzi egy utalás arra, hogy a nyugdíjba vonuló Grünberg igazgató lehetséges utódja legyen (Migdal, 1981, 111.; vö. Kluge, 1972, 503. és Fromm, 1983, 7., 60.). Fromm nem volt hivatalosan az *Institut für Sozialforschung* tagja, amíg Horkheimer át nem vette a vezetést 1930 nyarán (Fromm, 1980, xix. old.). Úgy tudjuk, Fromm még utána is csak ritkán dolgozott az *Institutban* (Bonns, 1983, 41., 42. lábjegyzet; Lowenthal, 1980, 51.). Feltehetően az éjszakai vonattal járt Frankfurtba Berlinből, ahová 1929-ben Heidelbergből elköltözött (lásd fentebb). Korabeli tanúk hiányában erősen valószínűtlennek tűnik, noha nem teljességgel lehetetlen,² hogy 1929-ben Fromm közreműködött a kutatás megtervezésében. Sajnálatos módon, az *Institut* empirikus vizsgálataira vonatkozó legkorábbi *megjelent* utalás nagyon általános: a többi közt felsorolja az *Institut* munkájában használatos említett módszereket is, anélkül, hogy konkrét vizsgálatról említést tenne, vagy megnevezné a

² Fromm néhány évvel azelőtt ismerkedett meg Lowenthallal, és tartott néhány előadást a Frankfurter Pszichoanalitikus Intézetben, ami az *Institut für Sozialforschung* épületében kapott helyet (Schivelbusch, 1983).

résztvevőket. Az utolsó részben jelent meg Horkheimer (1972) 1931 januárjában, az *Institut*ban tartott Bevezető előadásának kommentárja, ahol az *Institut* legfőbb elméleti gyújtópontjába a gazdasági feltételek, a kulturális produktumok és a társadalmi csoportok „lelki struktúrájának” változása közötti viszonyokat állítja. E a törekvés első célcsoportjául a németországi szakmunkásokat és alkalmazottakat választották (43.).

1936-ig, a *Sudien über Autorität und Familie* megjelenéséig nem rekonstruálható, mikor volt az az első alkalom, amikor Fromm önmagától vagy mások révén nyilvánvalóan kapcsolódott a vizsgálathoz. Akkor még Hilde Weiss, nem pedig Fromm volt az, akit a vizsgálat irányításáért és kezdeti elemzéséért felelős személyként megneveztek (Horkheimer, 1936, 239., 1. lábjegyzet és 240.), és nem volt világosan kijelölve Fromm részvételének módja sem. 1941-es könyvében Fromm nem említi Weiss nevét³, és munkatársaiként az 1929-30-as kutatásban Hartochot, Herzogot és Schachtelt nevezi meg (212., 2. lábjegyzet). Harminc évvel később Fromm azt írta, hogy a kutatás 1931-ben kezdődött, és „Fromm tervezte meg és vezette, együttműködésben Ernest Schachtellel, Anna Hartochhal és Paul Lazarsfelddel”, akivel valóban dolgozott együtt, de New Yorkban, nem pedig korábban, Frankfurtban. Azt is állítja, hogy „a kutatás közvetlen oka az az érdeklődés volt, hogy megtudják, hány német munkás és alkalmazott tekinthető megbízható harcosnak a náciizmus ellen” (Fromm és Maccoby, 1970, 24.). Ha a vizsgálatnak valóban ez volt az eredeti oka, akkor ez sokáig féltve őrzött titok maradt (vö. Fromm, 1963, 147-148.).

Azt kell hinnem, miután megpróbáltam a képet összeállítani, hogy a vizsgálat válaszainak 1936-os elemzése a tekintélyűség jegyében a későbbi, náciellenes ellenállásra történő retrospektív utalással együtt, inkább utólagos megfontolásból ered, s nem tartozott a felmérés eredeti feladataihoz. Hasonló következtetésre jutott tőlem függetlenül H. Kramer, miközben az eredeti kérdőíveken dolgozott Frankfurtban, az újr alapított *Institut für Sozialforschung*ban (személyes közlés, 1991. augusztus 27.). Tulajdonképpen a vizsgálati kérdéseket évekkel azelőtt

³ Hilde Weiss (1900-1981) szociológus. 1929-ben a frankfurti Institut für Sozialforschung munkatársa. 1933 után Svájcba, Franciaországba, majd az Egyesült Államokba emigrált. A Brooklyn College szociológia-professzora volt New Yorkban. Doktori disszertációját franciául publikálta a franciaországi munkásfelmérésekről (Rigaudias-Weiss [1936]).

elkészítették, hogy bárki az *Institut*ban megfogalmazta volna, legalábbis nyomtatásban, egy effajta karakter fogalmát (vagy a náci hatalomátvételt). A feltevés, hogy a válaszoknak a tekintélyelvű és a forradalmi karaktertípusok jegyében való értelmezését egy későbbi időpontban ültették rá, közvetett megerősítést nyer Frommnak az új szociálpszichológia problémáiról írott 1932-es cikkeiből. Ezek úgy mutatják nekünk Frommot, mint aki még a libidinális struktúráról vagy pszichoszexuális karaktertípusokról beszél, és az empirikus kutatás gyanúsán hiányzik írásaiból. Ezt a hipotézist az eredetről még valószínűbbé teszi a jórészt leíró jellegű információkra törekvő kérdőív szélsőségesen kusza tartalma. Az elemzők a kutatás ismertetett elméleti célkitűzése szempontjából a föltett kérdések kevesebb, mint 15%-át minősítették relevánsnak, és ez a szám a karakterszindrómák végső meghatározásakor 10 alá csökkent (Fromm, 1983, 41-42., 49. lábjegyzet és 314-315). Nem meglepő, hogy az eredményeket „véznának” ítélték (Speier, 1936), mégha talán nem is annyira, mint az empirikus kutatás más első törekvéseit.

Mindenesetre az eredményekről szóló teljesebb beszámoló, amit a *Zeitschrift für Sozialforschung* egy későbbi számába ígértek, negyvenöt évet késett, mire megjelent. A kezdeti késedelemért eltérő okokra hivatkozik Jay (1973, 117.) és Bonss (1983, 42.); az egyik az, hogy túl sok eredeti kérdőív veszett el az Európából való menekülés során, a másik pedig a beérkezett válaszok negatív politikai konnotációja, vagyis az, hogy azok a Hitlerrel szembeni szocialista ellenállás gyengeségét mutatták. A harmadik hivatkozott ok Horkheimer és Fromm vitája a kutatás tudományos értékéről – ez a vita vált az egyikévé azoknak az ügyeknek, amelyek később oda vezettek, hogy Fromm 1939-ben megvált az Intézettől. Fromm, valóban úgy tűnik, rossz közérzettel hagyta el az Intézetet, amint ezt Lowenthalnak egy 1941-ben Horkheimerhez írott levelének tökéletesen rosszindulatú megjegyzései jelzik (Lowenthal, 1989, 186.). Zárt gyűjtemények egyéb leveleket is tárolhatnak, több részlettel a vizsgálat sorsáról. Amíg azonban ezek a levelek elérhetetlenek maradnak, addig a retrospektív beszámolókkal kell dolgoznunk – noha ezeket is kritikusan, elfogultság nélkül kell értelmeznünk.

Ezen az alapon valószínűnek tartom, hogy a kutatás tudományos gyöngéi elégséges okot jelentettek ahhoz, hogy mellőzzék megjelenítését abban az időben, amikor az amerikai társadalomtudományi közeg egyre szigorúbban követelte meg a módszertani tisztaságot.

Fromm régi, befejezetlen kézírata, mint fontos tudományos iromány posztumusz megjelentetése (Bonss 1980-as fordításában és 1984-es angolra történt visszafordításában – ami nem javított a dolgokon) nem fordulhat mentségért a szöveg kritikai olvasatához, és az „eredetmítosz” költésének mozzanatait hordozza (Samelson, 1974). Amit például 1936-ban Horkheimer (x. old.) és Fromm (235.) *Mittelstandsenquete*-nek (középréteg-felmérés) neveztek, azt Bonss előszavában úgy mutatja be, mint „lépést a proletariátus újrafelfedezésében”, annak ellenére is, hogy az alanyoknak kevesebb, mint 10%-a volt szakképzetlen munkás (2.3. táblázat, 83.). A könyv az 1984-es fordításban a *The Working Class in Weimar Germany* (A munkásosztály a weimari Németországban) címet kapta, és – hogy a magasztostól a komikus felé haladjunk – úgy végezte, hogy a kritikai elméletéről szóló könyv angol változatában „A munkások ... lázadása”-ként (nem eredeti kiemelés) idézik (a *survey* – kutatás – helyett, ami az *Erhebung* lehetséges fordítása) (Dubiel, 1985, 11.). Komolyra fordítva a szót, a 4.14 és a 4.15 táblázatokban (Fromm, 1983, 246. és 251.) előfordul néhány meglehetősen tévedés és/vagy meg nem magyarázott kihagyás – magyarul szólva nem adták össze a számokat és százalékokat. A szövegben (245.) és más táblázatokban szereplő számokat sem hangolták össze, éppúgy, mint a 4.10 és 4.13 táblázatét. Sőt, ezek és más meglehetősen nyilvánvaló hibák, amelyek lehetetlenné teszik Fromm következtetéseinek értékelését, a fordításban is visszatérnek. Ezek szerint senki sem kísérelte meg a könyv szoros olvasatát a közbeeső öt év folyamán?

Ami itt kérdéses, az nem a korrektúraolvasás felületessége, és nem is Fromm befejezetlen kéziratának a státusa, hiszen vitathatatlanul fontos és érdekes történeti dokumentum ez a Frankfurti Iskoláról és a tekintélyelvűség fogalmának fejlődéséről. Az igazi kérdés, hogy vajon ténylegesen lényegi elemzését képezi-e a nácizmus előtti németek karakterstruktúrájának vagy sem, mint afféle maradandó értékű megfontolandó információ. Eltekintve a technikai elégtelenségek bemutatásától a mintavétel, a kódolás terén és így tovább, amelyek föltehetően előfordulnak egy úttörő próbálkozásban, az adatok szoros vizsgálata Fromm értelmezéseivel kapcsolatban fölvet néhány fontosabb kérdést. Következtetési ugrása a kérdőív válaszainak manifeszt szintjétől a nem érzékelhető karakterjegyek meglétéig vagy hiányáig tarthatatlannak tűnik. Ebben az alapvető elméleti kérdésben Fromm hasonló, de még zavaróbb bonyodalmakba fut bele, mint később a Berkeley-csoport F-skálája. *Zavaróbb* bonyodalmak, mert Fromm

következtetései a latens szintre mintegy féltucatnyi vegyes kérdésre kapott válaszon alapulnak (a 424-es kérdést kétszer használja!), amelyeket egyszerűen elméleti típusainak érvényes mutatóiként *posztulált*. Ennek következtében úgy vették, hogy a válaszok elmaradása abban a témában, amit a teoretikus szabadon futó értelmezése „konzisztens” magatartásként határozott meg, a válaszadók zavart, „ambivalens” karakterét tükrözi. Ehelyett azonban lehet, hogy ez a kérdések sajátosságos összeállításának a problémája, amelyeket nyilvánvalóan sohasem teszteltek előtte, és bizonyára nem az egy-dimenzionalitás szempontjából. Másképpen szólván, úgy tűnik, a kutatók nem *hallgatták meg*, amit a válaszadók mondtak nekik. Helyette biztonságba menekülve törvényt ültek válaszadók fölött, legtöbbjüket megbuktatva ezen a „szabadságszerető forradalmi karakter” teszten – mivel néhány a priori vagy inkább a posteriori összegyűjtött doktriner, ellenőrizetlen kritérium alapján ítéleztek, minthogy addigra a 1933 német összeomlás már történelemmé vált.

A vizsgálatnak ezt az értékelését megtámogatja Fromm hanyagsága az empirikus adatok tekintetében, amikor elméleteinek újrafogalmazását megjelentette a *Menekülés a szabadság előlben* (1941), két évvel az után, hogy elhagyta az Intézetet. Akkor úgy érvelt, hogy a modern ember (*sic*) a reformáció korától kezdve egyre inkább megszabadult a kötöttségektől ugyanakkor mindinkább elszigeteltté és magányossá vált. Az idők folyamán az elszigeteltségből menekülésnek különféle mechanizmusai fejlődtek ki: (a) a (szimbiotikusan) sadomazochisztikus karakter tekintélyelvűsége; (b) a rombolási hajlam; és (c) az automata konformitás, vagyis az a megoldás, amit a modern demokratikus társadalom többsége elfogad. Fromm ebben az elemzésben bevezeti a „társadalmi karakter” új fogalmát, aminek az irányában korábban is tapogatózott. Innen fejlődött ki „neofreudista” ego-pszichológiája, ami a szexualitás háttérbe szorításával társult, holott ez utóbbi – Reich-kritikája és Freud libidó-elméletének szolid megkérdőjelezése dacára – 1936-ban még vezető szerepet játszott (pl. 96-97. és 104-105.). Válaszként új amerikai környezetre, egyben visszatérve a kapitalista társadalom iránti eredeti érdeklődéséhez, Fromm most nem a fasizmus fenyegetésében látta a nagyobb változást, hanem abban, hogy a demokrácia magányos polgárai spontánabb, szeretőbb és kreatívabb személyiségekké válnak. Fromm az *Institut* kritikai teoretikusainak tagadásaitól az igenlés felé sodródott, egy optimistább, transzcendentális tájékozódási pont felé. 1963-ra már valóban nem úgy

definiálta a „forradalmi karaktert”, mint aki politikai forradalmakban vesz részt (vagy harcol a fasizmus ellen), hanem mint „a bölcs, élénk, mentálisan egészséges személy”-t (Fromm, 1963, 165.). Noha az 1950-es években személyesen Fromm is tett néhány népszerűtlen politikai kijelentést, népszerűbb szociálpszichológiája azonban elmozdult, ahogyan ez idő tájt a tudományterület egésze, az apolitikus „interperszonális kapcsolatok” felé.

A fasiszta karakter Berkeley-ben

A kritikai teoretikusok eközben Horkheimer és a később csatlakozott Adorno vezetésével körvonalaztak egy kutatási projektet az antiszemitizmusról (Társadalmi Kutatások Nemzetközi Intézete, 1939; Társadalmi Kutatások Intézete, 1941) – olyan téma volt ez, ami nyilvánvalóan hiányzott a tekintélyről és a családról szóló 1936-os kötetből (Horkheimer, 1936). Reich írásaival ellentétben Fromm (1936) esszéje csupán egyszer utalt közvetve a fajelméletre (115.). Lényegében az Intézet korábbi munkájában sem található ilyesmi (vö. Jahoda, 1954, 14.; Jay, 1980), dacára annak a ténynek, hogy Felix Weilnek a Frankfurter Intézet megalapításáról szóló 1922-es emlékeztetője kifejezetten az új szervezet megoldandó feladatai közé sorolja az „antiszemitizmust, mint szociológiai problémát” (Migdal, 1981, 42.). Az érdeklődésnek ez a hiánya – ez a magyarázat a legvalószínűbb – részben az Intézet tagjainak személyes, asszimilációra törő attitűdjét tükrözte, részben pedig történelmi materialista elméletüket, ami a fasizmust csupán a kapitalizmus egy késői változatának tekintette, nem pedig *sui generis* fejleménynek, a faj helyett pedig inkább az osztályt tartotta fontos analitikus kategóriának. Az események menete mindamellet kiiktatta őket.

Fölfedezvén, hogy vállalkozásaikhoz új empirikus módszereket kell kifejleszteni annak érdekében, hogy eljussanak az amerikai közönséghez, és támogatást is kapjanak (American Jewish Committee Archives, 1939-1955: Frank N. Trager, emlékeztető, 1942. október 9.; vö. Adorno, 1969, 113-148), a kritikai teoretikusok számtalanszor újrafogalmazták a projektet; és az American Jewish Committee-től (AJC) (American Jewish Committee Archives 1939-1955: Institute of Social Research) történetesen sikeresen elnyertek egy kutatási összeget. A terv kidolgozása Los Angelesben kezdődött J. F. Brown, F. Hacker és mások együttműködésével (Adorno, 1969, 136.). 1943-ban

Horkheimer kapcsolatba került Nevitt Sanforddal, a Berkeley Egyetem fiatal pszichológiatanárával, akit egy idő óta a személyiségstruktúra és az ideológia problémái foglalkoztattak. Sanfordot azután bevonták az antiszemitizmus-skála összeállításába (Levinson és Sanford, 1944). A megtermékenyítő munkát Daniel Levinson, egy Berkeley-n végzett diák végezte, miután professzorának egy névtelen adományozó ötszáz dollárt ajánlott föl az antiszemitizmus leküzdését célzó tevékenységekre. Ehelyett ők, mint kiderült helyesen, úgy döntöttek, hogy új eszközzel *méri*k az antiszemitizmust (Sanford, 1956). Az egyre szélesedő tervhez (Frenkel-Brunswik és Sanford, 1945) most új csapat társult, eltérő hagyományokkal és olyan eszmékkel, amelyeket Frankfurtban több mint egy évtizeddel azelőtt fogalmaztak meg, és amelyek – legalábbis explicit formában – a faji előítéleteket alig-alig foglalták magukban. Némi késlekedés után a Berkeley-csoport és az Intézet kooperatív kutatási tervet dolgozott ki annak a társadalmi diszkriminációval kapcsolatos projektnek a kontextusában, amit az AJC támogatott anyagilag, és Horkheimer irányított. Adorno a kritikai elmélet csoport tagja volt, amely közvetlenül annak a jelenségnek a tanulmányozásával foglalkozott, amit kezdetben *fasiszta karakter*nek, majd *antidemokratikus*nak, végül *tekintélyelvű személyiség*nek neveztek, ahogyan 1950-ben a projektről beszámoló kötetet is elnevezték.⁴

Kezdetben *A tekintélyelvű személyiséget* a fantáziadús és integratív társadalomtudományi kutatás modelljeként magasztalták, mivel magában foglalta a kifinomult attitűd-mérést, a vélemény-kutatást, a projektív tesztek és a klinikai interjúkat; a kemény empirikus módszereket klinikai érzékenységgel és eredeti elméleti belátásokkal ötvözte; és nagy jelentőségű társadalmi problémával foglalkozott. Shils (1948) már a *TAP* megjelenése előtt úgy dicsérte a folyamatban lévő munkát, mint amit „eredetiséggel és technikai precizitással folytatnak” (29.). A *TAP*-ot a fényes pontok egyikének látta a különben meglehetősen homályos szociológiai tájképen, noha elég hamar megváltozott a véleménye. A fokozatos gyarapodó kritikák Cohnnal (1953)⁵ kezdődő nagy rohama látszólag különféle technikai problémákra irányult. A legalaposabb, részletes és átfogó elemzés (Hyman és Sheatsley, 1954) a „nem bizonyított” skótosan szűkszavú ítéletéhez érkezett el, miután azt kérte szá-

⁴ Stagner (1936), Edwards (1941) és Maslow (1943) természetesen korábban már írt erről a témáról.

⁵ Bár Smith (1950) az effajta kritikát egy korai bírálataiban előre jelezte.

mon, ami a módszertani tökéletesség ideális sztenderdjeinek tűnt – nem valószínű, hogy a társadalomtudományi kutatás bármiféle létező darabja meg tudott volna ennek felelni, a kísérlettervezési kézikönyvekben található gyakorlatokon kívül. A *TAP* ezen és más kritikusi, sőt egyes támogatói is figyelmen kívül hagyták azt a tényt, hogy a megjelent mű nem egy jól kidolgozott nagyszabású vizsgálati terv megvalósításán alapul. Valójában a könyv kutatási próbálkozásokat tartalmaz, amelyek, mint Topsy, az elefánt, évek során egy egészen sajátos kezdeti kérdésből a problémák roppantul széles komplexumáig növekednek, s mindehhez új munkatársak, új megközelítések és új szponzorok adódnak. Általában a kritikusok, úgy tűnik, ráadásul nincsenek tudatában annak, hogy a legtöbb általuk fölvetett kérdést, beleértve a legnépszerűbbet is, az úgynevezett „válasz-beállítódás” problémát, az eredeti szerzők fölismerték és tárgyalták (bár nem mindig oldották meg) (Levinson és Sanford, 1944, 341-342).

Végkifejlet

A Berkeley kutatás – az antiszemitizmust véve kiindulópontjaként – kidolgozta a generalizált előítéletesség fogalmát, s ezt a (freudista) személyiség-dinamika néhány nyugtalanító és erőteljes elméleti elgondolásával támasztotta alá – bevonva az ambivalenciát és annak elágazásait a lelki működés más területei közé. Másrészt, a pszichológiai hangsúly többé-kevésbé megszakitotta a jelenséget létrehozó társadalmi-történeti erők dialektikus láncát. Adorno egyik fő szerepe abban állt, hogy az amerikai tudósoknak némi marxizmust (vagy kritikai elméletet) tanítson (személyes beszélgetés R. N. Sanforddal, 1972. augusztus 18.). Ám a végleges eredmény ennek a törekvésnek nem sok nyilvánvaló hatását mutatta.⁶ A prefasiszta személyiséggel ellentétes típus „forradalmiból” „valódi liberálissá” változott; a karaktert és az ideológiát meghatározó történelmi-társadalmi erők leszűkültek ködös „korábbi szociológiai és gazdasági faktorokra” – amelyeken gyorsan átfutnak a Bevezetésben, hogy azután végképp eltűnjenek szem elől. Az osztály és az osztálytudat tulajdonképpen kámforrá vált; és az „ide-

⁶ Mindamellet Buck-Morss (1977) Adorno gondolkodásának számos nyomát látja a könyvben; talán specialistának kell lenni ahhoz, hogy megtaláljuk ezeket.

ológia” átalakult bárki „vélemény, attitűd és érték szerveződésévé” (2. o.). Pedig a korrelációs együttthatók meglehetősen magasak voltak. Megváltozott Reich eredeti problémafölvetése a társadalmi szerveződés és az individuális karakter közti, család által közvetített kölcsönhatásról, hogy az az amerikai liberális, empiricista, individuálpaszichológiai keretmunkával összeilleszthető legyen – valójában egy időben fönnállt a veszély, hogy a pszichopatológia kategóriái alá sorolják (American Jewish Committee Archives, 1939-1955: M. Horkheimer T. W. Adornóhoz, 1945. október 11.; és Adorno feljegyzése, dátum nincs, 3. o.).

Sajnos, még ezekről az átdolgozásokról is hamarosan kiderült, hogy nem kielégítőek. Rövid időre az F-skála széles körben népszerű eszközzé vált a liberális szociálpaszichológusok között, akik azt várták tőle, hogy csaknem mindent „bejósol”, ami nem kívánatos, beleértve politikai ellenfeleik személyiségstruktúráját is. A megjelenését követő néhány hónapon belül viszont kétoldalú támadás indult a *TAP* ellen. Az egyik többé-kevésbé nyíltan bevonta a politikát egy meglehetősen egyoldalú vitába (Kecskemeti, 1951; Shils, 1954; Eysenck, 1954). A fasizmus Arendt (1951) és mások által kifejtett „totalitarizmus” elméletét fölhasználva a kritikusok alapvető vádjá az volt, hogy a Berkeley-csoport kifejezetten a „jobboldali” tekintélyelvűekre összpontosított, miközben nem akar tudomást venni a „balos tekintélyelvűekről”: a kommunistákról. Noha a két csoport eltérhet olyan felszíni attitűdökben, mint az antiszemitizmus vagy az etnocentrizmus, az új elmélet meglehetősen hasonlóan nyilvánította őket olyan alapjellelmezők szempontjából, mint a tekintélyelvűség, a hatalomközpontúság, a gondolkodásbeli merevség és így tovább. Ebben a hangulatban Shils (1954, 32-42), megtartva korábbi, elismerő értékelését a műről, elvégezte azt a munkát, amit ő „ésszerű értelmezésnek” nevezett. Eszerint az alacsony pontszámú „deviánsok” (akiket Adorno alacsony pontszámú „merevek”-ként címkézett) interjúválaszait a mintában őt „balos” szolgáltatta; még ha az interjúalanyok identitására nézvést Shilsnek nem is volt semmiféle bizonyítéka arra, hogy a kommunistákban valóban megvannak ezek a pszichológiai jellemzők. Állítása, ami magában foglalja a „balos” személyiség figyelemre méltó egyformaságát, nem illett össze az Almond (1952) által tanulmányozott exkommunista mintával. Shils még ilyen spekulatív következtetések alapján is panaszkodott a naiv bal-jobb sémára és a Berkeley-csoport egyéb feltevéseire, amelyek „szilárdan ragaszkodtak egy deformált

értelmiségi hagyományhoz” (Shils, 1954, 31.). Shils, összefoglalva érvelését, elvetette az amerikai „bennszülött” tekintélyelvűektől eredő valóságos fenyegetés bármiféle lehetőségét; ellenkezőleg, úgy vélte, „éppen a tekintélyelvű személyiségek különösen hasznosak a demokratikus társadalmak bizonyos szerepeiben, és minden más szerepben ... legalábbis ártalmatlanok” (49.). Az ember kíváncsivá válhat, vajon kikre gondolt, és miért csupán a balos tekintélyelvűek tűntek számára veszélyesnek.

Eysenck (1954), rálicitálva Shilsre, ténylegesen előállt néhány adattal, amelyek azt mutatták, hogy mind az angol kommunisták, mind a fasiszták magas pontszámot értek el a zárt gondolkodás (tough-mindedness) faktorában. Ily módon „bebizonyította”, legalábbis saját megelégedésére, hogy az F-skála „lényegében inkább a zárt gondolkodás, mintsem a fasizmus mérőeszköze” (132.). A kommunisták pszichológiájáról az egyetlen létező adatot – Eysenck saját adatát, amit Angliából kellett beszereznie – hamarosan kiterjedt eszmecsere során vitatták meg a *Psychological Bulletin*-ben (Rokeach és Hanley, 1956 és következményei), némi *opera buffa* jelleget kölcsönözve így annak, ami hamarosan halálosan komoly feladattá vált. (A vita újraéledéséhez lásd Stone, 1980.)

Noha ezek a civódások egészen udvarias stílusban jelentek meg, némelyüket csak azután tompították, miután jelentős mozgolódást váltottak ki az AJC-nél, s ez a publikálás előtti alkudozásokhoz vezetett (American Jewish Committee Archives, 1939-1955: levelezés, 1950). Nem voltak ezek tisztán akadémikus viták sem. A hidegháború tetőzésekor, ami azzal a szándékkal járt, hogy lendületesen újra felfegyverezzék a legyőzött Németországot, a Berkeley-csoport tökéletesen semmibe vette a baloldal (azaz a kommunizmus) tekintélyelvűségét, mégha messzemenően ez jelentette is a legnagyobb fenyegetést. Az ilyen naivítás vagy illojalítás csak Moszkva malmára hajtotta a vizet abban az időben, amikor a (titokban CIA-támogatást élvező) Kulturális Szabadság Kongresszusa megpróbálta összegyűjteni a szabad világ értelmiségét, és amikor az USA kormányának különféle ügynökségei a szovjetellenes tevékenységekhez legjobb szövetségeseiknek volt nácikat és náci kollaboránsokat választottak. (A rossz hírű Klaus Barbie ügyről Dittberner, 1982; lásd még „Ex-U.S. Agents”, 1983; és Hoyas, 1985).

Nilvánvaló, hogy ezek a politikai célozgatások kiváltottak némi magánjellegű tiltakozást (Shils, 1980, 408-409). Másrészt a nyilvános jelentés csak meglehetősen korlátozott reakciót mutat a Berkeley munkáját és szerzőit ért támadásokra. Általában a válasz, ami felért a

jóváhagyással, és bármiféle kutatási bizonyíték hiányában közhellyé vált (Christie, 1954, 132.), az volt, hogy a kommunisták tényleg tekintélyelvűek – annak ellenére, hogy ideológiai okokból elvethették a jobboldali-tekintélyelvű F-skála egyes kijelentéseit. Minimális engedményként egy futó magyarázat megerősíthette az ember antikommunista bizonyítványát (Frenkel-Brunswik, 1954, 254.). Olyan gyakorlat volt ez, amely akkoriban kötelezővé vált. Csupán Sanford, aki néhány évvel korábban megtagadta a California Loyalty Oath (Kaliforniai Hűségeskü) aláírását, állta a sarat azzal az ellenvéleményével, hogy „a kommunisták és a kultikus antikommunisták közötti hasonlóság [hogy]... Mindkettő ... támadja a liberálisokat” (Sanford, 1956, 264., 292-294.).

Ilyen politikai támadások mentek végbe abban a történelmi kontextusban, amibe beletartozott a pszichológusok akadályoztatása és elbocsátása állítólagos vagy kimutatott baloldali érintettségük miatt (ezeknek a „nehéz éveknek” az általánosabb leírásához: Finison, 1983; Sargent és Harris, 1986; lásd még Lazarsfeld és Thielens, 1958). Ezek a támadások nyilvánvalóan némiképp befagyasztották a tekintélyelvűség és a kapcsolódó témák tárgyalását és kutatását – noha, kézenfekvő okok miatt, nehéz a folyóiratokban erre bármiféle félreérthetetlen bizonyítékot találni (vö. Melby, 1953, 2.; lásd még Gundlach és Riess, 1954). Természetesen más kényszerítő erő is létezett. Amerika adott uralkodó légkörében lehetetlen lett volna pszichológiai alkatuk empirikus tanulmányozása céljából, akár csak lenyomozni is az éppen törvényen kívül helyezett kommunista párt tagjait. Ezen a technikai nehézségen túlmenően, korábbi belekeveredésük baloldali ügyekbe vagy eszmékbe, ami a hanyatlás és az antifaszizmus éveiben nem volt szokatlan a szociálpszichológusok körében, a sztálinizmusból való kiábrándulásuk és az amerikai háborús törekvésekkel való azonosulásuk követte. Ráadásul néhány szocialista tudós szükségét érezte annak, hogy eltávolodjék fiatalkori politikai tévedéseitől, amikor a hidegháború kezdett forróvá válni (lásd Smith [1986] ritka és példátlanul bátor visszaemlékezését). Az egyik leginkább látható következmény az volt, hogy Marxnak vagy a marxista eszméknek az említése az 1960-as évek felbolydulásáig csaknem teljesen eltűnt a szociálpszichológiai irodalomból (vö. Sargent és Bramelt, 1955, szerkesztői kommentár, 54.; lásd még Cook, 1986). Ez a változás tükröződik például a társadalmilag igen aktív mozgalomhoz, az SPSSI-hez tartozó szociálpszichológusok megdöbbenő reakciójaiban a „konformizmus-

nyomás” és a „baloldali ideológia bukása” vonatkozásában⁷, éppúgy, mint a *Journal of Social Issues* két olyan számában, ahol a problémát más címszó alatt vitatták meg, úgymint „Akadémiai szabadság” és „Anti-intellektualizmus” (Smith, 1953; Sargent és Bramelt, 1955). Még mindig egyáltalán nem tárták föl szisztematikus módon ezeknek a fejleményeknek azon utóhatásait sem, amelyeket arra az általános irányra gyakoroltak, amely felé az amerikai szociálpszichológia az 1950-es és 1960-as évek során elmozdult.

Továbbgondolva a kérdést, az ember megütközik az antikommunista attitűdökről szóló vizsgálatok csaknem teljes hiányán (hogy a kivétel erősítse a szabályt, lásd: a szociológus Stouffer, 1955) a szociálpszichológiai irodalomban (beleértve magát a TAP-ot is). Annál megdöbbentőbb ez a hiány, ha azt is fontolóra vesszük, hogy az antikommunizmus legalább olyan fontos és maradandó szerepet játszott az amerikai attitűdökben és politikában, mint az antiszemitizmus. Hovatovább, számos okból releváns lehetett volna a szociálpszichológia számára (vö. Allport, 1958, 179-182 és 244-277.; lásd még Smith, Bruner és White, 1956, ahhoz a munkához képest, amely a háború utáni első évek kevésbé feszült légkörében ment végbe). A liberális és akkorra már rendíthetetlenül antikommunista társadalomtudomány, ellentétben Horkheimer követelményével, vonzóbbnak találta a rasszizmus-ellenesség erkölcsi fenssíkjáról támadni a megcsappanó számú *régimódi* bigottot. Végül is a Hitlerről kialakult populáris amerikai elképzelés sokkal inkább az antiszemitizmusát állította középpontba, mintsem antibolsevizmusát, még ha az utóbbi téma bizonyíthatóan (Gordon, 1984) nagyobb szerepet játszott is retorikájában és politikai vonzerejében; valójában gyakran vegyítette a kettőt egyetlen maró frázisban.

„Az ideológia vége”

Míg a TAP elleni effajta támadás – némileg sikeresen – a kutatás *politikai* hatásának tompítását vagy átalakítását kísérelte meg, a kritika

⁷ Ami ma egy kissé meglepő, az a baloldali ideológia bukására és ennek az SPSSI működésével való kapcsolatára vonatkozó meglehetősen kiegyensúlyozatlan válaszok bármiféle kommentálásának hiánya. Talán 1958-ban nem volt lehetséges ezt megtenni, és még ma is problematikus lehet, minthogy bizonyos fájdalmas emlékek és ízléstelen viták újraélesztéséhez vezethet.

másik, a pszichológia számára bensősegebb vonulata az ellenkező irányban haladt. Gyakorlatilag megpróbálta – meglehet, az ideológiai nyomásra adott megfontolt válaszként – a jelenséget minden politikai jelentéstől kiűriteni. Az uralkodó pozitivistá-empirista kutatási stílus már a „kaliforniai F-skálára” szűkítette le az összetett Berkeley-projektet: egy olyan célszerű eszközre, amellyel adatok tömkelegét lehet előállítani – miközben a kötet többi részét semmibe vették. Fölismerve, hogy az F-skála összes kijelentéseinek megszövegezése ugyanabba az irányba mutat, a kutatók „demonstrálni” kezdték, hogy a skála nem mér semmiféle ideológiai tartalmat, hanem csupán egy tendenciát arra, hogy egyetértsünk – bármivel is (pl. Bass, 1955). Ez a demonstráció átsiklott afölött, ahogyan az eredeti szerzők kezelték a skála-kijelentések irányának problémáját (Adorno et al., 1950, 161., 280.; Levinson és Sanford, 1944, 341-343.). Szintén semmibe vette a befolyásoló hatásokat felhozó érvelés meglehetősen felszínes természetét. Fromm húsz évvel korábbi értelmezésétől eltérően ezek a következtetések a kérdésekkel kapcsolatos indokolatlan feltevéseken alapultak: ebben az időben az eredeti Likert-típusú állítások működő jellemzőin és azok erőszakos megváltoztatásán, ami nem állta ki a közelebbi vizsgálat próbáját (Christie, Havel és Seidenberg, 1958; Samelson és Yates, 1967). Mindazonáltal, amíg a kívülállók azért hibáztatták az F-skálát, mert csupán a szélsőség egyik fajtáját fogta be – a rosszabbikat –, addig a bennfentesek hivatásos közmegegyezése az F-skálát az ellenkező okból nyilvánította érvénytelennek: nem azonosít semmiféle valódi protofasiszta tekintélyelvűt, hanem csak kiválaszt néhány nagyon barátságos személyt, aki nélkülözi a határozott véleményt; vagy – az egyik változat szerint, a politikátlanítás folyamatában – csupán szándékosan formális és apolitikus dogmatizmust képvisel.

Azok a törekvések, amelyek az állítólag fogyatékos mérőeszköz kijavítására irányultak, legalább annyira problematikus orvoslásban részesültek, mint az eredeti. Végül is, ha az új irányváltások korreláltak a régi F-skálával, akkor a beleegyezés által megfertőzött jobbítás csak kozmetikai volt. Amennyiben *nem* korreláltak az eredetivel, akkor vajon milyen latens dimenziót mértek? Ez vonatkozik még Altemeyer kiegyensúlyozott Jobboldali Tekintélyelvűség skálájára (1981) is, amit jóval az után készítettek el nagy vesződséggel, hogy az F-skála kiment a divatból, s az attitűdök sokkal szűkebb csoportját érintette. Így nem vizsgálta a felszínen megjelenő vélemények és a mögöttük rejlő személyiségdinamika bensőleges viszonyát, s azt kell mondanom, semmit sem

a tekintélyelvű személyiség elmélete által meghatározónak feltételezett gyermekkori élményekből. Bár nem mindenki ismerte föl, mára nyilvánvalóvá vált, hogy sem az F-skála, sem leszármazottjai nem képesek önmagukban megoldani ezt az alapvető kérdést. Továbbá, noha kimutatták, hogy minden egyes F-skála kijelentésnek megvan a saját (rövid távú) stabil item-tulajdonsága (Peabody, 1961), a legtöbb tanulmány tökéletesen figyelmen kívül hagyja a kijelentések közötti effajta különbségeket. Tipikusnak mondható, hogy az eredmény-metszetek csupán összevont F-skála pontszámokat adnak meg, eredeti és helyettesítő vagy átalakított kijelentések különféle kombinálásával, amelyeknek száma 4-től 30-ig változik az eredeti 40/45-ös változathoz képest. Nem csoda, ha az empirikus eredmények teljesen zavarosnak mutatkoztak, ahogyan azt egy alapelveiben hangoztatott, de a gyakorlatban semmibe vett szigorú operacionizmus alapján egyszerűen el is várhatjuk. Ily módon, bármennyire is érdekes eredményeket hozott az F-skála eszközeinek nyomon követése időben és térben (Meloan, 1983), kevés járult hozzá az elmélet megértéséhez. Egy részletes, kijelentésről kijelentésre elvégzett elemzés nélkül az eredmények még annál is kevesebb információval szolgálhatnak az általános véleményváltozásokról, mint amit egyszerű pontszám-összehasonlítások megkövetelnek.

A kutatók leragadása a papír-ceruza F-skálánál és annak valós és állítólagos szépséghibáinál ennek a kutatásnak a fokozatos abbamaradásához vezetett, eltekintve a főként más kontinenseken elszigetelten dolgozó egyéni kutatóktól. Arra viszont senki sem gondolt, hogy az eredeti elméleti – Berlinben és Frankfurtban fölvetett – problémát társadalmi-politikai dimenzióiban fölfrissítse, és előrelendítse egy hitelesebb megoldás felé. Ehelyett a szociálpszichológia főárama hagyta, hogy a probléma lassanként eltűnjön a látómezőből. Ahogy a társadalom változott, a túlsúlyban lévő liberalizmus utat engedett az általános engedményeket lehetővé tevő gyakorlatias alkalmazásokért való apolitikus tülekedésnek. A való világ összetettségéről és politikai labilitásáról kiderült, hogy nem tudnak vele megbirkózni a magukat legitimált tudósoknak hangoztató szakemberek. Az értékmentes empirizmus aratott győzelmet – de csak azáltal, hogy egy eredeti, fontos és összetett problémát jelentéktelen csecsebecsévé, „válaszkészletté” laposított, ami a módszertan szakértőin kívül mindenkinek az érdeklődését hidegen hagyta. A feladat történetesen a tömegkommunikációra maradt, ami ügyesen és sikeresen megszemélyesítette a bigott, de

alapvetően ártalmatlan Archie Bunker⁸ figurájában – ami a fiatal Georg Grosz metsző és prófétikus vázlatainak teljesen eltérő, amerikai változata. Időközben a „neokonzervatívok”, akik az 1950-es években ragaszkodtak a jobb- és baloldali tekintélyelvűség hasonlóságához, hangsúlyozni kezdték különbséget a tekintélyelvű jobboldal – akikkel szövetségre lehet lépni – és a totalitáriánus marxista-leninisták – akikkel az ember nem alkuszik – között. A pszichológiai érvelés polémiaiba fordult, a címke pedig díszítő jelzővé vált.

Epilógus: a tekintélyelvűség és a történelem dialektikája

Tanultunk-e valamit az elgondolás változásainak történetéből? Többet tudunk-e ma az összes tudományos munka ismeretében, mint amit Georg Grosz, a művész látott, amikor Berlin Weimar-korszakában érzekelte a lejátszódó jelenetet?

Amin leginkább megütközöm, az a probléma átalakulása a különböző korokra és körülményekre válaszoló különböző szerzőknél és változtatás sorsuk ezek között a keretek között. Ami történt, az egy kommunista-freudista aktivista által forradalmian és „szélsőségesen” megfogalmazott alapvető elgondolásnak a politikai spektrumon keresztül történt elmozdulása a távoli baltól Fromm és az *Institut* jámborabb marxista-szocialista és kezdetlegesen empirikus változataiig, majd tovább a Berkeley liberális amerikai tudósaihoz és követőikhez, hogy végül az 1950-es évek végének értékmentes, empirikus adatrágcsálásába torkolljon, történetesen nyomokat hagyva a médián és a konzervatív táboron. A kutatási érdeklődés a nagy ívű elmélettől visszavonulva és mindegyre betokosodva a külvilág történéseitől a laboratórium-általánosított problémák felé fordult, s ezt a folyamatot az igazi tudomány útjaként legitimálták. Sőt, ámbár a törekvés fokozatosan mind kevésbé vált politikailag „elkötelezetté” – s lett közben egyre „empirikusabbá” –, nehéz volna amellet érvelni, hogy a módszerek és kvantitatív adatok objektivitásának ez a „javulása” sikeresen megoldotta a problémát. Ehelyett, a probléma félredefiníálásával a törekvés kifulladásra jutott. Ha ez az egész folyamat bármit is megtanított nekünk, az, úgy tűnik, megerősíti a kritikai teoretikusok állítását a pozitivista-empirista

⁸ A hetvenes évek amerikai tévékomédiáinak egyik jellegzetes figurája (A szerk.)

kutatás szerepéről: vegyünk valós és összetett politikai kérdéseket és zsugorítsuk őket jelentéstől megfosztott apró töredékekké.

A konceptuális és empirikus feladat roppant összetettsége mögé bújó a teoretikusok valamiféle naivitással saját maguk számára is homályba burkolták a politikai konnotációk és következmények elkerülésének látszólagos lehetetlenségét. Még egy kifejezetten apolitikus beállítottság is csak ideológiai feltevéseket áraszthat. Minden szerző hitt saját objektivitásában, visszatekintve lényegében mégis láthatjuk munkájukban a beletördelt sajátos történelmi kereteket. Ez nem egyszerű „történelmi relativizmus”, ami a megközelítésekben éppúgy kimutatja a különbséget, mint az értékelés kritériumait a különböző kontextusokban. Azoknak a történelmi változásoknak dinamikájáról is kapunk egy futó képet, amelyek magukban a jelenségekben és azoknak a kutatóknak a perspektíváiban játszódtak le, akik belegabalyodtak a változásokba, és azon erőlködtek, hogy felfogják azokat.

Effajta összetettséggel találva magunkat szemben, vajon elvethetünk-e mindenestül olyan kérdéseket, mint a tekintélyelvű személyiség – cserébe apróbb, biztonságosabb és eladhatóbb témákért, ahogyan, úgy tűnik, a szociálpszichológia mindent összevéve tette? Végül is, az előrejelzések és félelmek, amelyek *A tekintélyelvű személyiségben* hallgatólagosan benne foglaltatnak, első pillantásra indokolatlannak mutatkoztak: az automatikus engedelmesség „a tekintély válságává” porlott; a szexuális elfojtás átfordult mindenütt jelenlévő pornográfiába; az antiszemitizmus a militáns Izrael feltétel nélküli támogatásába; a beszűkült etnocentrizmus engedett a nemzeti konyhák hízelgésének; lágyultak a merev szexuális szerepek, és a homoszexuálisoknak megengedik, hogy kijöjjenek a vécéből. A magas szintű korrupció napi hírlapi sztorivá lett, a személyes botrányok kukkolása pedig jövedelmező üzletté; 1950-től kezdődően csaknem minden F-skála kijelentés, legalábbis egy időre, elveszíteni látszik eredeti jelentését. De köddé vált-e velük együtt az alapjukul szolgáló kérdésfeltevés? A Reich, Horkheimer és Fromm által meglátott probléma nem csupán a megszűnt zsarnokság pszichológiai támaszainak még mindig talányos kérdésére vonatkozik – olyan emlékre, amely siboletté haloványult. Mögötte a humán tudományok egyik alapvető problémája áll: miként értsük meg az egyedi életek és társadalmak – társadalmaink – egymásrautaltságát, és hogyan kezeljük ezt, miután tetten értük azokban a konkrét történelmi fejleményekben, amelyekkel, igaz, eltérő módon, de nemcsak „alanyaink” kerülnek érintkezésbe, hanem mindannyian,

beleértve a kutatókat is.

Miközben ezt írom, nagy jelentőségű események rázzák meg drámai módon Kelet-Európát. Ledöntötték a berlini falat és mindent, amit jelképezett, anélkül, hogy egy lövés dördült volna. Úgy tűnik, nincs még Nyugaton olyan társadalomtudós, politikus vagy katonai stratégia, aki ezt a kimenetelt megjósolta volna. Miként magyarázza az ember az előrelátásnak ezt a tökéletes kudarcát a szakértők és – hasonlóképpen – mi többiek részéről? Talán mindannyian, különféle politikai meggyőződéseink dacára, alapvetően elfogadtuk a tekintélyelvűek rögzült képeként „a gonosz birodalmát”: egységes, könyörtelen, engesztelhetetlen és megváltoztathatatlan, hacsak nem a fegyverek erejével. Ehelyett kiderült, hogy a Kremlből nem Darth Vader⁹ kormányoz többé, hanem egy meglehetősen tehetetlen Óz, a nagy varázsló – bár búsan, fegyvertárában nukleáris bombákkal. Nyilvánvalóan elmulasztottuk megtanulni a központi tananyagot a frankfurti teoretikusoktól, akik hittek a változásban és a történelem dialektikus átalakulásaiban. Hasonlóképpen, a tekintélyelvűség jelenségével úgy bánni, mintha megfagyott volna az időben, ide értve az F-skálát is és szerkesztői változatait, ellentmondani látszik ennek a történelmi felfogásnak. Tudásunk transzhistorikus érvényessége (Schlenker, 1974) ezzel szemben lehet nemes eszme; a való világban lehet indokolatlan feltételezés, a figyelem elterelése a történelmi folyamatokról éppúgy, mint a kritikus önvizsgálatról.¹⁰ A tekintélyelvűségnek és megnyilvánulásának természete tehát valószínűleg megváltozott. Noha az F-skála az idő tájt elmés bevilágítás volt a sötétségbe, valószínűleg nem érdemli meg az újraélesztést. Új látásmódot kíván, hogy a kérdést megint életre keltjük. Időközben a tekintélyelvű személyiség történetéből többet tanulhatunk magukról a teoretikusokról és kutatókról, mint kutatásuk céljairól.

*

Köszönetnyilvánítás. Ennek a fejezetnek egy rövidített változata elhangzott az International Society for the History of Behavioral and Social Sciences (Cheiron) éves konferenciáján a torontói York

⁹ A fő Gonosz *A csillagok háborúja* című filmsorozatban (*A szerk.*)

¹⁰ Másrészt, az a fölfedezés, hogy a szociálpszichológia „történelem” volt (Gergen, 1973), nem produkált többet egy szlogennél.

Egyetemen Kanadában, 1983. júniusában, és azután (1986) megjelent a *Journal of Social Issues*, 42(1) számában. Meg szeretném köszönni az NSF Grant SOC78/12165, Program for History and Philosophy of Science támogatását a levéltári kutatás szakaszában, és nagyrabecsülésemet fejezem ki az American Jewish Committee szolgálatkészségéért, hogy biztosította a hozzáférést az eredeti archív anyagokhoz. Szintén köszönettel tartozom Ben Harrisnek számos segítő tanácsáért, az Archives of the History of American Psychology-nak az Ohio állambeli Akronban, a Menninger Foundation könyvtárának a Kansas állambeli Topekában, csakúgy, mint a Max Horkheimer-Archivnak Frankfurt am Mainban.

*

IRODALOM

- ADORNO, T. W.** (1969): *Stichworte*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- ADORNO, T. W., FRENKEL-BRUNSWIK, E., LEVISSON, D. J. & SANFORD, R. N.** (1950): *The Authoritarian Personality*. Harper and Row, New York.
- ALLPORT, G. W.** (1958): *The nature of prejudice* (rövidített kiadás). Doubleday Anchor, Garden City NY. (Eredeti megjelenés: Addison-Wesley, 1954). Magyarul: *Az előítélet*. Gondolat, Bp. 1977.
- ALMOND, G. A.** (1952): *The appeals of communism*. Princeton University Press, Princeton NJ.
- ALTEMEYER, B.** (1981): *Right-wing authoritarianism*. University of Manitoba Press, Winnipeg.
- ALTEMEYER, B.** (1988): *Enemies of freedom: Understanding right-wing authoritarianism*. Jossey-Bass, San Francisco.
- AMERICAN JEWISH COMMITTEE ARCHIVES** (1939-1955): Unpublished archival material, "Institute of Social Research" és "Records of the Scientific Research Department" file-ok. AJC Centralized Files, New York.
- ARENDT, H.** (1951): *The origins of totalitarianism*. Harcourt, Brace, New York. Magyarul: *A totalitarizmus gyökerei*. Európa. Bp. 1992.
- BASS, B. M.** (1955): Authoritarianism or acquiescence? *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 51, 616-623.
- BONNS, W.** (1983): Kritische Theorie und empirische Sozialforschung: Anmerkungen zu einem Fallbeispiel. In: E. Fromm (Ed.), *Arbeiter und Angestellte am Vorabend des Dritten Reiches*. Deutscher Taschenbuch Verlag, Munich.
- BREHM, S. S. & KASSIN, S. M.** (1990): *Social psychology*. Houghton Mifflin, Boston.

- BUCK-MORSS, S.** (1977): *The origin of negative dialectics*. Free Press, New York.
- CHRISTIE, R.** (1954): Authoritarianism re-examined. In: R. Christie & M. Jahoda (Eds.), *Studies in the scope and method of "The Authoritarian Personality"* (123-196). Free Press, Glencoe, IL.
- CHRISTIE, R., HAVEL, J. & SEIDENBERG, B.** (1958): Is the F Scale irreversible? *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 56, 143-159.
- COHN, T. S.** (1953): The relation of the F Scale to a response set to answer positively. (Abstract). *American Psychologist*, 8, 335.
- COOK, S. W.** (1986): Research on anticipatory ideological compliance. *Journal of Social Issues*, 42(1), 69-73.
- DITTBERNER, J. L.** (1979): *The end of ideology and American social thought: 1930-1960*. UMI Research Press, Ann Arbor, MI.
- DUBIEL, H.** (1985): *Theory and politics*. (B. Gregg, Trans.). MIT Press, Cambridge. (Eredeti megjelenés: *Wissenschaftsorganisation und politische Erfahrung*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1978.)
- EDWARDS, A. L.** (1941): Unlabeled fascist attitudes. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 36, 575-582.
- EX-U.S. AGENTS** (1983, July 6.) Ex-U.S. agents tell of efforts to help Barbie. *New York Times*, A3.
- EYSENCK, H. J.** (1954): *The psychology of politics*. Routledge and Kegan Paul, London.
- FENICHEL, O.** (1931): Review of W. Reich. Geschlechtsreife, Enthaltensamkeit, Ehemoral. *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, 17, 404-408.
- FINISON, L. J.** (1983): The Society for the Psychological Study of Social Issues, peace action, and theories of conflict 1936-1950. *American Psychologist*, 38, 1250-1252.
- FRENKEL-BRUNSWIK, E.** (1954): Further explorations by a contributor to *The Authoritarian Personality*. In: R. Christie and M. Jahoda (Eds.), *Studies in the scope and method of "The Authoritarian Personality"* (226-275). Free Press, Glencoe, IL.
- FRENKEL-BRUNSWIK, E., & SANFORD, R. N.** (1945): Some personality factors in anti-Semitism. *Journal of Psychology*, 20, 271-291.
- FROMM, E.** (1929): Psychoanalyse und Soziologie. *Zeitschrift für Psychoanalytische Pädagogik*, 3, 268-270.
- FROMM, E.** (1930): Die Entwicklung des Christusdogmas. *Imago*, 16, 305-375.
- FROMM, E.** (1932a): Über Methode und Aufgabe einer analytischen Sozialpsychologie. *Zeitschrift für Sozialforschung*, 1, 28-54.
- FROMM, E.** (1932b): Die psychoanalytische Charakterologie und ihre Bedeutung für die Sozialpsychologie. *Zeitschrift für Sozialforschung*, 1, 253-277.
- FROMM, E.** (1933): [Recenzió W. Reich *Der Einbruch der Sexualmoral* című könyvéről]. *Zeitschrift für Sozialforschung*, 2, 119-124.
- FROMM, E.** (1936): Sozialpsychologischer Teil. In: M. Horkheimer (Ed.), *Studien über Autorität und Familie* (77-135). Alcan, Paris.
- FROMM, E.** (1941/1965): *Escape from Freedom*. Avon Books, New York. (Eredeti megjelenés: Rinehart, New York, 1941.) Magyarul: *Menekülés a szabadság elől*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1993.
- FROMM, E.** (1963): The revolutionary character. In: E. Fromm, *The Dogma of Christ* (147-166). Holt, New York.

- FROMM, E.** (1980): *Gesamtausgabe. Bd. 1. Analytische Sozialpsychologie*. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart.
- FROMM, E.** (1983): *Arbeiter und Angestellte am Vorabend des Dritten Reiches*. (ford. és szerk. W. Bonns.) Deutscher Taschenbuch Verlag, München (Posztumusz fordítás Fromm befejezetlen angol kéziratából)
- FROMM, E. – & MACCOBY, M.** (1970): *Social character in a Mexican village*. Prentice Hall, Englewood Cliffs, NJ.
- GIESER, M. T.** (1980): “The Authoritarian Personality” revisited. Meg nem jelent doktori disszertáció, Wright Institute. University Microfilms International, No. 8024942., Ann Arbor.
- GINNEKEN, J. VAN** (June, 1984): *Reich’s “Mass psychology of fascism” in Marxist perspective*. Előadás – Annual Cheiron Meeting, Vassar College, Poughkeepsie, NY.
- GORDON, S.** (1984): *Hitler, Germans, and the “Jewish question”*. Princeton University Press, Princeton, NJ.
- GUNDLACH, R. H., & RIESS, B. F.** (1954): A criticism of Melby and Smith’s “Academic freedom in a climate of insecurity”. *Journal of Social Issues*, 10, No. 1, 45-47.
- HAUSDORFF, D.** (1972): *Erich Fromm*. Twayne, New York.
- HORKHEIMER, M.** (Ed.) (1936): *Studien über Autorität und Familie*. Félix Alcan, Paris. (Reprint, Junius-Drucke)
- HORKHEIMER, M.** (1972): Die gegenwärtige Lage der Sozialphilosophie und die Aufgaben eines Instituts für Sozialforschung. In: M. Horkheimer (Ed.), *Sozialphilosophische Studien* (33-46). Fischer, Frankfurt. (Az eredeti mű 1931-ben jelent meg.) Magyarul: A társadalomfilozófia jelenlegi helyzete és a társadalomkutatási intézet hatáskörébe tartozó feladatok. In: Felkai Gábor és mások (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Új Mandátum, Bp. 2000, I. köt. 488-497.
- HOYAS, L. DE** (1985): *Klaus Barbie* (N. Coutin, Trans.). Allen, London.
- HYMAN, H. H., & SHEATSLEY, P. B.** (1954): “The Authoritarian Personality”: A methodological critique. In: R. Christie & M. Jahoda (Eds.), *Studies in the scope and method of “The Authoritarian Personality”* (50-122). Free Press, Glencoe, IL.
- INSTITUTE FOR SOCIAL RESEARCH.** (1941): Research project on anti-Semitism. *Studies in Philosophy and Social Science*, 9, 124-143.
- INTERNATIONAL INSTITUTE FOR SOCIAL RESEARCH.** (1939): Research Project on anti-Semitism. Meg nem jelent kézirat, 6-29-1939. jelzettel. AJC Archives, New York.
- JAHODA, M.** (1954): Introduction. In: R. Christie & M. Jahoda (Eds.), *Studies in the scope and method of “The Authoritarian Personality”* (11-23). Free Press, Glencoe, IL.
- JAY, M.** (1973): *The dialectical imagination: A history of the Frankfurt School and the Institute of Social Research, 1923-1950*. Little, Brown, Boston.
- JAY, M.** (1980): The Jews and the Frankfurt School: Critical theory’s analysis of anti-Semitism. *New German Critique*, 7(1), 137-149.
- KATZ, D.** (1958): Organizational effectiveness and change: an evaluation of SPSSI by members and former members. *Journal of Social Issues* (Suppl. 11), 1-33.
- KECSKEMETI, P.** (1951): Prejudice in the catastrophic perspective. *Commentary*, 11, 286-292.
- KIRSCHT, J. P., & DILLEHAY, R. C.** (1967): *Dimensions of authoritarianism: A review of research and theory*. University of Kentucky Press, Lexington, KY.

- KORRESPONDENZBLATT DER INTERNATIONALE PSYCHOANALYTISCHEN VEREINIGUNG (1931): *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, 17, 292-293.
- KORRESPONDENZBLATT DER INTERNATIONALE PSYCHOANALYTISCHEN VEREINIGUNG (1932): *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, 18, 559-560.
- KRAMER, H. (1990): "Die Autoritarianismus-Theorien des Instituts für Sozialforschung". Meg nem jelent kézirat.
- LANDAUER, K. (1934): [Review of W. Reich: Massenpsychologie des Faschismus]. *Zeitschrift für Sozialforschung*, 3, 106-107.
- LAZARSFELD, P., & THIELENS, W. (1958): *The academic mind: Social scientists in a time of crisis*. Free Press, Glencoe, IL.
- LEVINSON, D. J., & SANFORD, R. N. (1944): A scale for the measurement of anti-Semitism. *Journal of Psychology*, 17, 339-370.
- LOFTUS, J. (1982): *The Belarus secret*. Knopf, New York.
- LOWENTHAL, L. (1980): *Mitmachen wollte ich nie*. Suhrkamp, Frankfurt.
- LOWENTHAL, L. (1989): *Critical Theory and Frankfurt theorists*. Transaction, New Brunswick, NJ.
- MASLOW, A. H. (1943): The authoritarian character structure. *Journal of Social Psychology*, 18, 401-411.
- McFARLAND, S., AGEYEV, V., & ABALAKINA, M. (1990. July): "The Authoritarian Personality" in the U.S.A. and U.S.S.R.: Comparative studies. Előadás, Meeting of the International Society for Political Psychology. Washington, DC.
- MELBY, E. O. (1953): Cultural freedom and creativity. In: M. B. Smith (Ed.), Academic freedom in a climate of insecurity [special issue]. *Journal of Social Issues*, 9(3), 2-5.
- MELOEN, J. D. (1983): De autoritaire reakte in tijden van welvaart en crisis. [The authoritarian response in times of prosperity and crisis]. Meg nem jelent doktori értekezés, University of Amsterdam. (angol nyelvű abstract)
- MIGDAL, U. (1981): *Die Frühgeschichte des Frankfurter Instituts für Sozialforschung*. Campus, Frankfurt am Main.
- MITGLIEDERVERZEICHNIS [TAGNYILVÁNTARTÁS] (1930): Deutsche Psychoanalytische Gesellschaft. *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, 16.
- PEABODY, D. (1961): Attitude content and agreement set in scales of authoritarianism, dogmatism, anti-Semitism, and economic conservatism. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 63, 1-11.
- PSYCHOANALYTISCHE KURSE (1930): *Psychoanalytische Bewegung*, 2, 303., 305.
- REICH, I. O. (1969): *Wilhelm Reich: A personal biography*. Avon Books, New York.
- REICH, W. (1929): Dialektischer Materialismus und Psychoanalyse. *Unter dem Banner des Marxismus*, 3(5).
- REICH, W. (1930): *Geschlechtsreife, Enthaltsamkeit, Ehemoral*. Muenster, Vienna.
- REICH, W. (1933): *Massenpsychologie des Faschismus*. Verlag für Sexualpolitik, Copenhagen. [The Mass Psychology of Fascism. T. P. Wolfe (Trans.). Farrar, Strauss, & Giroux, New York.]
- REICH, W. (1976): *People in Trouble*. (P. Smith, Trans.). Farrar, Strauss, & Giroux, New York.
- RIGAUDIAS-WEISS, H. (1936): *Les enquêtes ouvrières en France entre 1830 et 1849*. Alcan, Paris.
- ROKEACH, M. (1960): *The open and the closed mind*. Basic Books, New York.

- ROKEACH, M., & HANLEY, C. (1956): Eysenck's tendermindedness dimension: A critique. *Psychological Bulletin*, 53, 169-176.
- SAMELSON, F. (1964): Agreement set and anticontent attitudes in the F scale: A reinterpretation. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 68, 338-342.
- SAMELSON, F. (1974): History, origin myth, and ideology: Comte's discovery of social psychology. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 4, 217-231.
- SAMELSON, F., & YATES, J. F. (1967): Acquiescence and the F scale: Old assumptions and new data. *Psychological Bulletin*, 68, 91-103.
- SARGENT, S.S., & BRAMELD, T. (Eds.). (1955): Anti-intellectualism in the United States. *Journal of Social Issues*, 11(3), 54-56.
- SARGENT, S.S., & HARRIS, B. (1986): Academic freedom, civil liberties, and SPSSI. *Journal of Social Issues*, 42(1), 43-67.
- SCHIVELBUSCH, W. (1983): *Intellektuellendämmerung*. Inselverlag, Frankfurt am Main. Magyarul: *Írástudók alkonya. A frankfurti értelmiség a húszas években*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1994.
- SCHLENKER, B. R. (1974): Social psychology and science. *Journal of Personality and Social Psychology*, 29, 1-15.
- SEEMAN, M. (1983): Alienation motifs in contemporary theorizing: The hidden continuity of the classic themes. *Social Psychology Quarterly*, 46, 171-184.
- SHILS, E. A. (1948): *The present state of American Sociology*. Free Press, Glencoe, IL.
- SHILS, E. A. (1954): Authoritarianism: "Right" and "Left". In: R. Christie & M. Jahoda (Eds.), *Studies in the scope and method of "The Authoritarian Personality"*. Free Press, Glencoe, IL.
- SHILS, E. A. (1980): *The calling of sociology*. University of Chicago Press, Chicago.
- SMITH, M. B. (1950): [Review of *The Authoritarian Personality*]. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 45, 775-779.
- SMITH, M. B. (1953): Academic freedom in a climate of insecurity. *Journal of Social Issues*, 9(3), 2-55.
- SMITH, M. B. (1983): The shaping of American Social Psychology. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 9, 165-180.
- SMITH, M. B. (1986): McCarthyism: A personal account. *Journal of Social Issues*, 42(4), 71-80.
- SMITH, M. B., BRUNER, J. S., & WHITE, R. W. (1956): *Opinions and personality*. Wiley, New York.
- STAGNER, R. (1936): Fascist attitudes: An exploratory study. *Journal of Social Psychology*, 7, 309-319.
- STONE, W. F. (1980): The myth of left-wing authoritarianism. *Political Psychology*, 2(3-4), 3-19.
- STOUFFER, S. A. (1955): *Communism, conformity, and civil liberties*. Doubleday, New York.
- TEDESCHI, J. I., LINDSKOLD, S., & ROSENFELD, P. (1985): *Introduction to social psychology*. West, St. Paul, MN.

MŰHELY

**KORRESPONDENCIÁK:
WALTER BENJAMIN ÉS FERENCZI SÁNDOR***Hárs György Péter*¹

„A hasonlóság látásának adománya, melyet birtoklunk, nem egyéb, mint gyenge maradványa az egykor hatalmas erejű kényszernek, hogy hasonlóvá váljunk és viszonyuljunk.”

Walter Benjamin

Az idézett mondatot Benjamin több helyen, többféle kontextusban is leírja (pl. Benjamin: 2001a, 63.; 2001b, 64.; 2001c, 68.; 2001d, 174.). Ez azt jelzi, hogy kiemelt jelentőséget tulajdonított neki. Jelen dolgozat tárgya két szerző, Ferenczi Sándor és Walter Benjamin viszonyulásainak és – kiemelten – a hasonlóságról szóló gondolatainak hasonlósága. Erre a hasonlóságra Mitrano hívta föl a figyelmet², írásának tárgya viszont nem ez. Ő az összehasonlítást evidenciának veszi, szerintem indoklást és kifejtést kíván. Dolgozatom elején a Ferenczi és Benjamin közötti kapcsolódási pontok meghatározására teszek kísérletet.

*

„Valójában kiváltképp esténként érzem fájdalmasnak ezt az elhagyatottságot.”³ Ferenczi (1873-1933) és Benjamin (1892-1940) életét egyaránt a kívül-lét jellemzi. Mindkettejük megdöbbentő és elgondolkodtató halálát – Ferenczi vészes vérszegénységben halt meg, Benjamin egy nappal azelőtt lett öngyilkos,

¹ Ez a tanulmány az OTKA T46600 sz. kutatási projektjének keretében készült. Ahol külön nem jelzem, kiemelések az eredetiben.

² Lásd a *Thalassa* jelen számában, G. F. Mitrano: „A filozófia első csókja: Ferenczi Sándor” c. írását. Kettejük szimbólum-felfogásának hasonlóságairól tudtommal én írtam először (Hárs: 2000).

³ Freud – Ferenczi: 2000, 259.

mielőtt megmenekült volna⁴ – az „enfant terrible“ pályája és sorsa előzi meg. Ferenczi belülről állt kívül a pszichoanalitikus mozgalmon az ortodoxokétól eltérő elméleteivel és eszméivel; a frankfurti iskola – és mai kutatóinak jó része is – a szellemileg hozzájuk közele, de mégiscsak kívülálló Benjaminszert szeretne volna köreiben belül tudni.⁵ Ferenczit az 1920-as évek végétől a freudisták és maga Freud is egyre gyanúsabb szemmel nézik, Benjamin viszont – ellenkezőleg – 1935-ben az *Institut für Sozialforschung* tagja lesz. Másik identitásválasztása, a kommunista párt, nem kevésbé problematikus.⁶ Gershom Sholemnek így ír 1926 májusában: „A pártban való megmaradásom lehetőségét akkor is egyszerűen kísérletileg kell rögzíteni, és ami érdekes és kérdéses, az nem annyira az igen és a nem, mint inkább a mennyi ideig.” (Benjamin: 2001, 270.) Számára ezek éppoly logikus lépések, mint Ferenczinek a Freudékhöz való makacs ragaszkodás, ebbe az irányba mozdítja gondolkodásának marxizmusa és pszichoanalitikus elemei. Írásai közül egyértelműen a pszichoanalízis ismeretét és hatását mutatja például az *Álomgiccs*, *A fényképezés rövid története*, *A Játékszer és játékok* (A halálösztrón és az életösztönök), *A mimetikus képességről* (Adalékok a telepátia problémájához) és *A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korszakában* (A mindennapi élet pszichopatológiája).

Nem mellékes, hogy az *Institut für Sozialforschung* tagja 1932-től az az Erich Fromm⁷ is, aki Benjamin munkatársaként nemcsak Freudhoz, hanem közvetlenül Ferenczihez is kapocs.⁸ A másik oldalon, Ferenczi, mindig is azok közé az analitikusok közé tartozott, akiket egyben „radikális társadalomkritikai megfontolások” (Erős: 2001, 59.) vezettek, s aki a Tanácsköztársaság idején a világon elsőként a pszichoanalízis egyetemi professzora lehetett. Mindamelllett éppúgy kívülről szimpatizált a baloldal törekvéseivel, mint Benjamin a pszichoanalízis eszméivel.

Fromm: Benjamin és Ferenczi közt. Benjaminszert és Fromm-ot nemcsak az *Institut* kapcsolja össze. Közös a szellemi szülőszoba is – az ortodox zsidó

⁴ A Ferenczi halála körüli vitáról lásd: Erős: 2001, 207-212; Benjaminszerről lásd pl: Papp Zsolt: Utószó. In.: Benjamin: 1980, 1111-1144.

⁵ Sokan még ma is a frankfurtiak közé sorolják, és ott tárgyalják munkásságát.

⁶ Lásd Sontag: 1985, 33.

⁷ Fromm, Erich: 1900-1980.

⁸ „Ebben az időszakban Frankfurt a pszichoanalízisnek is fontos centruma lett. 1926-ban Karl Landauer Fromm-mal, Frieda Fromm-Reichmannal és másokkal pszichoanalitikus munkaközösséget hozott létre, 1929-ben pedig itt nyílt meg Németország (a berlini után) második pszichoanalitikus intézete, Karl Landauer vezetésével. A pszichoanalitikus intézet személyes és intézményes szálakon is összekapcsolódott a másik, vagyis a Társadalomkutatási Intézettel. A két intézet közös épületben működött – míg azután 1933-ban mindkettőt felszámolta a hatalomra jutott náci rendszer.” (Erős, 2001, 195.) 1933 Fromm számára a kettős gyász éve volt: ekkor halt meg Ferenczi, és ekkor szűnt meg kettős identitásának két szomszédbojcsója.

család és a judaizmust jellemző humanizmus, miszticizmus és messianizmus⁹ – amelyben többek közt Gershom Sholem¹⁰ bábáskodott. Sholem és Benjamin szoros barátságának írásos emléke levélváltásuk¹¹ és Sholem számos Benjaminsnak szentelt írása és könyve¹². Benjamin 1915-ben ismerkedik össze Sholemme, aki a Szabad Zsidó Tanház munkatársa – a Tanház munkájában aktívan részt vett a fiatal Fromm. Benjamin 1938-ban az *Institut* eredményeit összegezve beszámol Fromm munkájáról¹³ is.

A korabeli frankfurti zsidó értelmiség közös gondolkodói és személyiségbeli vonásai alapvetően határozzák meg Benjamin történetfilozófiáját, s meglepően hasonló jegyek jellemzik Ferenczi analitikus beállítódását. Részben ez lehet az egyik oka Fromm Ferenczihez való vonzódásának. A másik ok személyes természetű: Fromm feleségét, egyben analitikusát, Frieda Fromm-Reichmannt Ferenczi is analizálta¹⁴. Ferenczi Fromm számára örök minta és példa lesz. Már 1935-ben, *A pszichoanalitikus terápia társadalmi feltételeessége* című írásában szembehelyezi Freuddal Ferenczinek a gyengédséggel és szenvedéllyel, az anyai szeretettel, orvos-páciens kölcsönösséggel¹⁵ kapcsolatos beállítódását és elgondolásait. „Freuddal való ellentéte elvi jelentőségű: egy humánus, emberszerető, a páciens boldogságát minden körülmények között szem előtt tartó attitűd és egy apaközpontú-autoriter, legbelül emberellenes »tolerancia« ellentéte.” (idézi Erős: 2001, 207.). Fromm később Amerikában feleségével, Friedával, Clara Thompsonnal¹⁶ – aki 1928 és 1933 között Ferenczi páciense volt –, Harry Sullivannel¹⁷ és másokkal létrehozta a *William Alanson White Intitutot*, a *Washington School of Psychiatryt* és a *Mexikói Pszichoanalitikus Intézetet*. Ugyancsak Fromm volt az, aki 1957-ben kezdeményezte Ferenczi rehabilitációját Jones vádaskodásával¹⁸ szemben. Ennek a munkának az eredménye a *Pszichoanalízis: tudomány vagy párthűség?* című tanulmánya.

⁹ Vö. Erős, 2001, 194.

¹⁰ Scholem, Gershom (Gerhardt): 1897-1982, német származású hebraista, a zsidó misztika kutatója.

¹¹ Benjamin: 1966., magyarul a Sholemnek írt levelek közül: Benjamin, 2001, 255-259, 270-274.

¹² Sholem: 1981.

¹³ Fromm: Die sozialpsychologische Bedeutung der Mutterrechtstheorie. (Az anyajogelmélet társadalomlélektani jelentősége) lásd, in. Benjamin, W.: 1980d.

¹⁴ Lásd Freud – Ferenczi: 2005, 171., Frieda Fromm-Reichmann (1889-1957), német pszichiáter és pszichoanalitikus.

¹⁵ Lásd Hárs, 2005, 35-44.

¹⁶ Thompson, Clara Mabel (1893-1958), amerikai pszichoanalitikus, Karen Horney munkatársa, főműve: *Psychoanalysis Today...*

¹⁷ Sullivan, Harry Stack (1892-1949), amerikai pszichiáter.

¹⁸ Jones: 1973, 630-632 és Erős: 2001, 207-212.

Korrespondenciák. Az életrajzi kapcsolódási pontoknál azonban jóval érdekesebb és mélyebb az a párhuzam, ami Ferenczi és Benjamin érdeklődési körében, az általuk feltett kérdésekben és az azokra adott válaszokban mutatkozik. Eredetiségük és hasonló gondolkodásmódjuk egyaránt belejátszott abba, hogy külön-külön mindkettejüket újra fölfedezte magának elődjeként a posztmodern. Közös volt kettejükben az érdeklődés az „okkult” iránt: a clairvoyance, a gondolatátvitel, a mágneses erők, a médiumok, az elsüllyedt intellektuális világ megértő föltárására irányuló igyekezet. E világ meglétét mindketten tényként kezelik, Benjamin a társas múltba veszett történeti valóság, Ferenczi az egyén múltjába, a gyermekkorba veszett pszichikus valóság tényeként. Mindketten hiszik, hogy ez a világ nyomaiban a mában is létezik és hat, s mindketten hiszik, hogy racionálisan megérthető. E realitás nyomai Benjamin számára a gyermeki és a tárgyi világ legkülönbözőbb területein, Ferenczi számára a megváltozott tudatállapotokban érhetőek tetten.

Racionalitásuk mellett ugyanakkor mindketten hisznek egy metafizikai igazságban: ez Benjamin számára elsősorban a nyelvben és az attól elválaszthatatlan történelemben, Ferenczinél az Éntől független és egyénefeletti, mégis éntörténetet író intelligenciában nyilvánkozik meg. Ez az igazság-felfogás visszatérő motívuma Ferenczi *Klinikai naplójának*, és Benjamin olyan alapvető műveinek, mint *Az eljövendő filozófia programjáról*, *A műfordító feladata* vagy *A német szomorújáték eredete*. Igazságtartalom és valóságtartalom ket-tőssége az, ami Ferenczinek és Benjaminnak egyaránt lehetővé teszi az örűlt-ség fogalmának visszájára fordítását. Ferenczinél az örűlet pozitív tartalommal telítődik meg a „normalitással” szemben, Benjaminnál az „empirikus tudat” minősűl örűltségnek az igazsággal szemben. Ennek alapján Ferenczi új pszichológiát, Benjamin új filozófiát hirdet meg – olyat, amelyben világosan elkűlönűl a dolgok igazságtartalma a valóságtartalmától (Benjamin: 1980c). „Lehetséges, hogy itt egy negyedik »narcisztikus sérűléssel« állunk szemben, nevezetesen, hogy az intelligencia – amire mint analitikusok is olyan büszkék vagyunk – sem a mi tulajdonunk, hanem olyasvalami, aminek az Én ritmikus kiáramlásával az univerzumba – amely egyedűl mindentudó és ennélfogva egyedűl intelligens – meg kell újhodnia és regenerálódnia kell.” (Ferenczi: 1996, 60.) Ezzel az intelligenciával a gyermekek és az örűltek állanak bensőséges kapcsolatban Ferenczi szerint. „Lehet, hogy az, ami az elmebetegeknél nagyzásos tévelyként imponál nekűnk, az tartalmazza a reális és jogos lényegét. Az elmebeteg élesen látja az emberiség örűltégeit.” (Ferenczi: 1996, 48.) Benjamin ugyanezt az alapvetően karteziánus problémát¹⁹ feszegeti, a másik irányból. „A tapasztalat, amennyiben a testestől-lelkestől létezű indi-viduális emberre és annak tudatára vonatkoztatjuk, és nem a megismerés

¹⁹ Vö. Hárs: 2003.

rendszeres specifikációjának tekintjük, maga is, bármelyik fajtájáról legyen szó, pusztán *tárgya* csak a valóságos megismerésnek, közelebbről e megismerés pszichológiai ágazatának. Ez, rendszertanilag, az örület különböző fajtáira tagolja az empirikus tudatot. A megismerő ember, a megismerő empirikus tudat az örült tudat egyik fajtája. Amivel azt akarjuk mondani, hogy az empirikus tudaton belül és fajtái között csupán fokozati különbségek vannak. Ezek egyben értékbeli különbségek, de kritériumuk nem lehet az ismeretek helyessége, mert az soha nem merül föl az empirikus, pszichológiai szférában; a tudat fajtái közti értékbeli különbségek igazi kritériumát megállapítani, ez az eljövendő filozófiának lesz egyik legfőbb feladata. Az empirikus tudat valamennyi fajtájának megfelel ugyanis a tapasztalat egy-egy fajtája, s ezek az empirikus tudatra való vonatkozásukban, ami igazságukat illeti, csupán a fantázia vagy hallucináció értékével bírnak.” (Benjamin: 1980a, 12. sk.) Ezzel szemben az igazság szférája, legalábbis Ferenczi szerint, az örületek számára megnyílásra kész lehet: „Az mindenki számára nyitott kérdés, hogy vajon az embernek még tovább kell-e mennie, és az elmebetegségek formájában és tartalmában szupramateriális, metafizikus (anyag- és érzékfeletti) intenciók után is kell-e kutatnia (hasznlóan a fizikusokhoz, akik végül is a szubsztanciákat teljes egészükben energiává bomlasztják).” (Ferenczi: 1996, 56.).

A tiszta nyelvnek vagy az intelligenciának ez az ideaszzerű, monadikus igazsága az a háttérháló, amin a nagy közös témák, az utánzás és szimbólum kirajzolódnak.

A végtelen spulni és a cserépszilánkok. Benjamin és Ferenczi a gondos háziasszony mozdulatával bizonyítják be, hogy bármikor és bárhol is tépik el a cérnavastagságú fonalat, képesek azt befűzni a valóság szűkítő tűfokába. Ez a cérna Benjaminsznál a tiszta nyelv, Ferenczinél az intelligencia. Semmi esetre sem a történelem vörös fonala, és nem is a párkák orsójáról csendes determináltságában lecsorduló személyre szabott selyemzsinór. Ehelyett olyan végtelen spulni, amely nem rövidül meg evilágba szakadt darabjaival, s amelynek minden darabkája magában hordozza az egész természetét. Éppúgy nem megjelenési módja a történelemnek, mint ahogy a történelem sem megjelenési módja neki. Viszonyuk ennél sokkalta bensőségesebb.

Mint ahogy a cérna és a tű egymás nélkül elképzelhetetlenek, úgy a köznapi realitásba befűződő tiszta nyelv vagy intelligencia is csak együttesen képesek történelemmé fércelni össze a véletlenszerű egymásutánba került egyéni vagy kollektív életdarabkákat, történésfoszlányokat. S ahogy a jó szabó kezéből kikerülő munkán lehetőleg az nem látszik meg, ami összetartja, a leszakított cérna két végének összeillesztésével keletkezett csomó és a cérna felhasznált része, úgy marad rejtve a tiszta nyelv és az intelligencia a hétköznapi normalitásában. Akkor bukkan elő, ha „felfeslik a törvény szövődéke”, és írni kezd a történelem. Ilyenkor a pszichoanalitikus és a történész egyaránt olykor

foltozni kénytelen. Mindkét szaknyelv az interpoláció kifejezést használja erre a műveletre. „A krónika az alapvetően interpolált történelem. A krónikákban való filológiai interpoláció egyszerűen a tartalom intencióját engedi megjeleníteni a formán, hiszen a krónika tartalma történelmet interpolál.” (Benjamin: 2001, 258.)

Ezek a pillanatok azok, ahol értelmet nyer az idő, s amelyeket Benjamin és Ferenczi traumának, katasztrófának, veszélynek, felvillanásnak nevez. A történésznek és a terapeutának ilyenkor azonos a feladata: miután „tigrisugrással veti magát a múltba” (Benjamin: 1980i, 966.), egy sokkal aprólékosabb és nőiesebb tevékenység várja. Ezt a munkát, a történet újravarrását Ferenczi „az építés és rombolás [...] pénelopéi ismétlődésének” nevezi (Ferenczi: 1996, 42.). Éppen attól pénelopéi ez az operáció, mert az igazság lehelete érintette meg a túlról, a tiszta nyelv és az intelligencia birodalmából. „Az embernek néha az a benyomása, hogy az efféle folyamatok realitása bennünk, materialistákban erős érzelmi ellenállásba ütközik; s bár bepillantást nyerünk e folyamatba, mégis úgy érezzük, olyasmi ez, mint Pénelopé vászna vagy álmaink szertefoszló szövete.” (Ferenczi: 1996, 60.)

A másik oldalról, a véges realitás oldaláról Benjamin örök szépségű vázahaszonlatában világítja meg az igazság (jelen)létének csakis negatív beíródásában tetten érhető jeleit. „Ahogy tudniillik egy edény cserepeinek ahhoz, hogy összeilleszthetők legyenek, a legparányibb peremvonal-részletükkel is illeszkedniük kell egymás vonalához, ám azonosnak lenniük korántsem szükséges, így kell a fordításnak, az eredeti mű értelméhez való mindenképpen hasonulás helyett, szeretettel s az eredeti elgondolás-módot saját nyelvi közegében a legapróbb részletekig kidolgozva, olyképp alakulnia, hogy a kettő együtt, mint egyetlen edény töredéke, töredéke egyetlen nagyobb nyelvnek, jelenjék meg.” (Benjamin: 1980b, 82.) Ez a „nagyobb nyelv”, a „tiszta nyelv”, az igazság hordozója. Az igazsága, ami csak áttételesen és (a) töredékekben ragadható meg számunkra, a cserepek törésvonalain. Hasonló struktúrát és megismeréslehetőséget mutat a szubjektum is, aki az igazsággal kapcsolatba léphet a kegyelem pillanataiban. A szubjektumról is csak széttöredezettsége fotonegatívja hívhat pozitív fogalmat elő, csak a történet tragédiája képes mesélni az eredet harmóniájáról. „Ahol a kórtan törést vagy hasadást mutat, ott normális viszonyok között tagozódást találhatunk. Ha egy kristályt leejtünk, hasadási síkjainak megfelelően törik szét szabályos darabokra, melyeknek elhatárolódásai, ha láthatatlanul is, a kristály szerkezete által előre meg voltak határozva.” (Freud: 1993, 67.) Persze, a kristályszerű szubjektum már maga is produktum, mely az őt létrehozó, kristályossá szilárdító és megkeményítő folyamatokat őrzi potenciális törésvonalszerkezetében. Ez a szubjektum Ferenczi szerint kezdetben folyékony szerkezetű volt – míg nem hevítette a külvilágból ráirányuló szenvedély, nem szennyezte és katalizálta idegen anyag, nem merítették bele a kicsapódásának gerincét alkotni hivatott Mások fonalát.

„Az az ötlet, hogy a gyermeki személyiség még félig »oldott állapotú« (konzisztenciájú), arra a fantáziálásra csábít, hogy feltételezzük: a gyermeki személyiség érintkezése a világegyetemmel – és ezzel együtt az érzékenysége – sokkal nagyobb, mint a már kikristályosodott felnőtté” (Ferenczi: 1996, 100.) A folyékony személyiség még együtt ring az igazsággal, mintegy belül van annak tengerén.

A kristályosodás viszont azt is jelenti, hogy nincs egyszemélyes történet: minden történet óhatatlanul magán hordja mások történeteit.

Az onomatopoetikus nyelv és beszéd. „Mármost ha a nyelv, amint a belátók számára kézenfekvő, nem valamiféle egyezményes jelrendszer, akkor – kísérletet téve megközelítésére – újra és újra vissza kell majd nyúlni olyan gondolatokhoz, amelyek a maguk legnyersebb, leprimitívebb formájában az onomatopoetikus magyarázatomokban vannak jelen.” (Benjamin: 2001a, 60. sk.) Ez a mélyen Saussure-ellenes kiindulópont, ami talán leginkább a fregei igazságfelfogáshoz illeszkedik, ugyanakkor számol nyelv és beszéd éles elkülönítésével. A beszéd a történettel érintett nyelv, ami így egyszerre hordja magán a történeten felülálló, de abban megjelenő idea-természetű igazság és a történetiségben való másodlagos megfelelés, a megtörténés jegyeit. A platóni „utánzás utánzása” Ferenczi számára nem annyira elméleti kérdés, mint inkább klinikai realitás. „A beszéd nem más mint utánzás. A taglejtés és a beszéd (hang) a környezet tárgyait utánozza. A »ma-ma« utánzás varázslat. (Anyamell.) Az első »ma-ma«: mikor az anyamellet megvonják. [...] A traumatikus *mimikri-benyomásokat* az Én számára hasznos emléknymokként használják fel: »kutya« = yau-vau. A kutyától megrémülve kutyává válok. Egy ilyen tapasztalat után az Én a (meg nem zavart) szubjektumból és a traumabehatás által objektummá vált részből áll = emléknymok = állandó utánzás; (a beszéd nem más, mint a trauma elbeszélése).” (Ferenczi: 1996, 127.) A szavak onomatopoetikus természete teszi lehetővé, önmagunk és a világ egymástól elválaszthatatlan birtokba vételét. „Hiszen a képesség, hogy hasonlóságokat ismerünk fel, nem más, mint a régi kényszer gyenge maradványa, hogy hasonlóakká váljunk és viszonyuljunk. Ezt a kényszert azonban szavak gyakorolták rám. De nem olyanok, amelyek viselkedésmintákhoz, hanem amelyek lakásokhoz, bútorokhoz, ruhákhoz tettek hasonlóvá.” (Benjamin: 2001d, 174.) Ahol a beszédnek ez az utánzó jellege bizonyíthatóan tetten érhető a filo- és ontogenetikus jelenben, az a szimbólum – ami egyszerre eleme a nyelvnek és a létnek. Ontológiai státusza teszi lehetővé, hogy egyidejűleg kezeljük a megismerés eszközeként és a tapasztalat létmódjaként.

Új monadológia. A szimbólum eminensen monadikus létmódja vele ekvivalens létmóddal bíró megértést feltételez. Hasonlóan ahhoz, ahogyan Freud szerint szimbólumra ott kell gyanakodnunk az álomban, ahol a szabad asszociáció

elakad, lévén, hogy a szimbólum egyén-feletti természetű (Freud: 1985), úgy a szimbólum megértéséhez is termékeny fölfüggesztődésre van szükség. „A gondolkodást nemcsak a gondolatok mozgása teszi, hanem megakadásuk is. Ha valahol a gondolkodás egy feszültséggel teli konstellációban hirtelen leáll, ez olyan sokkot vált ki ott, hogy a gondolat ezáltal monáddá kristályosodik.” (Benjamin: 1980i, 972.) A monádoknak *önmaguknak* tehát nincs elő és utótörténetük, ugyanakkor egyszer s mindenkorra rögzítik minden mozanatában a történetést, amelyben létrejönnek. Leibniz teremtésről és megsemmisülésről beszél, s ha a mi profán nyelvünkre lefordítjuk az ő terminológiáját, azt jelenti, hogy a monász mindig egy háromszereplős játék tétje: kialakulásához nélkülözhetetlen egy „teremtő”, valaki, aki kívülről lép be valóság és igazság játékába. „Azt mondhatjuk tehát, hogy a monaszok csak egy csapásra kezdődhetnek és végződhetnek, vagyis csak teremtés által keletkezhetnek, és csak megsemmisülés által pusztulhatnak el; míg az összetett dolog részeként jön létre és pusztul el.” (Leibniz: 1986, 307.) Ez a történet, a lét és a létezés egymásba szakadása, Benjamin számára azt jelenti, hogy egyetlen kimerevített képpontba sűrűsödik bele a tér és az idő esetleges linearitása. „Az idea monász – ez röviden azt jelenti: minden idea tartalmazza a világ képét. Ami az idea ábrázolását illeti, nem kisebb feladat jut osztályrészéül, mint hogy rövidített alakjában rajzolja meg a világnak ezt a képét.” (Benjamin: 1980c, 221.) Mint-hogy az esetlegest a monászban a törvényszerű váltja föl, minthogy minden monász az igazság, a történelem által még nem elfertőzött igazság hordozója is, ezért végső soron minden egyes monász egylényegűségük révén az összes többi homályos tükre. „A lét, mely elő- és utótörténetével bevonul az ideába, önnönmagáéban rejtetten adja a fennmaradó idea-világ rövidített és elhomályosult alakját, úgy, ahogy az 1686. évi *Metafizikai értekezés* monászainál egyetlen monászban minden alkalommal az összes többi gyenge világossággal adva van.” (Benjamin: 1980c, 221.) A monaszok vagy ideák a hozzájuk képest ideiglenes külsődleges pozícióba kerülő, így feszültségteremtő értelmező pillantás vakufényénél válnak szimbólumokká. Benjamin Creuzert idézi: „Olyan, mint valami váratlanul megjelenő szellem vagy villámcsapás, mely egyszerre világítja meg a sötét éjszakát. E pillanat egész lényünket igénybe veszi” (idézi Benjamin, 1980c, 363.)

Ez a teljes bevonódottság az, aminek személyfeletti aspektusait ugyan a filozófia, személyes aspektusait viszont az analízis hivatott föltárni. Ezért is van az, hogy az előbbi elsősorban a szimbólumok filogenezeise, az utóbbi pedig azok ontogenezeise felé fordul. Ugyanakkor, mind Ferenczi, mind pedig Benjamin szerint vezet út a filogenezistől az ontogenezishez, és fordítva is. „Ha feltevé-sünk valamikor bebizonyosodik, úgy ez megvilágítaná a *szimbólumok* keletkezését is. Az igazi szimbólum *történeti emlék* értékével bírna, *történelmi rudimentuma* egykor aktuális cselekvési módoknak, *emlékmaradvány* tehát, melyre lelkileg és testileg hajlamosak vagyunk visszatérni.” (Ferenczi: 1997, 62.)

Ezek a visszatérések, megértésük aktusában, nem csupán maguknak a szimbólumoknak a filo- és ontogenezisének rejtett dokumentációját őrzik, hanem a szimbólumon át, a monások természetének megfelelően tükrözik az egyéni és az egyénefeletti létezés genezisét és elmúlását, s mindezt egyetlen egymásra fotográfált képen, mint a régi bazári kacsintós csecsebecsék, amelyeknek nyíló mosolya pillanatokra (f)elfedi a pillák mögé zárt valóság sötétjét és vizsont. „A szimbólum megtapasztalásának időmértéke az a misztikus pillanat, amelyben a szimbólum befogadja az értelmet a maga rejtett és, ha szabad így mondanunk, erdős belsejébe. [... A] szimbólumban a hanyatlás megdicsőülésével pillanatokra megmutatkozik a természetnek a megváltás fényében átszellemült arca.” (Benjamin, 1980c, 366.) Amit Benjamin a létezés megmutatkozásáról általában állít, azt Ferenczi észrevétele az egyén „misztikus pillanataiban” is: „mintha a halálküzdelem tüneteiben regresszív vonásokat is lehetne felfedezni, melyek a meghalást a születés képére akarnák formálni, s amelyek által kevésbé kínzóvá válna.” (Ferenczi: 1997, 127).

Kacsintás, grimasz és tükör. „A hasonlóság látásának adománya, melyet birtoklunk, nem egyéb, mint gyenge maradványa annak az egykor hatalmas erejű kényszernek, hogy hasonlónak váljunk és viszonyuljunk. És a hasonlónak-válás elkallódott képessége messze túlnyúlt azon a keskeny jelzészvilágon, amelyben még képesek vagyunk hasonlóságot észrevenni.” (Benjamin: 2001a, 63.) A világ létezőinek hasonlóságát és a hasonlóság észlelésének képességét a hasonlónak-válás (Benjamin) vagy mimikrizálódás (Ferenczi) képessége kapcsolja össze. Ez a képesség a bevonódás képessége, ami talán a tükörben visszaverődő kacsintó grimasz emblémájába foglalható össze. Nem szabad elsiklani a fölött a tény fölött, hogy képességről van szó, vagyis olyasvalamiről, ami bár benne rejlik a szubjektumban, de aktiválódása elválaszthatatlan a környezeti konstellációtól, s aminek megléte a környezettel való kölcsönhatásba lépésben nyilvánul meg tettként és/vagy produktumként. Kettős feltételrendszert állítunk tehát: egyet a szubjektum és egyet a környezet részéről.

Meglátni és megérteni a szimbólumot azt jelenti: részesévé válni az arra irányuló emlékező gesztus által, hogy valaha valóban részesei voltunk. Ezt jelentené az azonosulás, amely mindig egy hármas azonosságrendszer tükörlapjáról törli le a történelem porát. Ferenczi tömör képletében: „Understanding is eo ipso *identification*. One cannot really *understand* without identifying with the subject.”* (Ferenczi: 1996, 189.).

A tükörben visszaverődő kacsintó grimasz fenomenológiája a következő, Benjaminsnál és Ferenczinél egyaránt meglévő rétegeket tárja föl. A kacsintás

* Az eredetiben is angolul: „A megértés magától értetődően azonosulás. Az ember nem képes igazán megérteni anélkül, hogy ne azonosulna a tárggyal.” (A szerk.)

háromszereplős aktus, akár a vice²⁰. A kacsintás forgatókönyve tartalmazza a kacsintót, azt akire kacsint és a kacsintás tárgyát. E tárggyal szemben a kacsintás cinkossá tesz. A tárggyhoz való viszony cinkos viszony, rokon a bűnnel, a titokkal, a nevetéssel és a gyásszal. A kacsintás e cinkossága a visszakacsintás grimaszában válik nyilvánvalóvá és legitimmé. A kacsintás kettős reflexió: értékelő reflektálás a tárgyra, ebben áll grimasz jellege és megértésre váró reflektálás a másakra. A grimaszban a kacsintás a tárgy minőségét jelzi a hasonulással, ugyanakkor jelzi a kacsintó és a másik hasonlóságának feltételezését. A grimasz folytonosan vibráló szerepváltásában a szubjektum folytonosan a megkettőződés és a tárggyal és a Másikkal való összeolvadás és elkülönülés játékában áll. A hasonulás eleve torzulás. A tükör a torzulás kontrollja. Tükrözöm a tükröt, s miközben belekacsintok, visszakacsint. Torz tükörbe nézve a tükrökép ontológiai másodlagossága megkérdőjeleződik. Minden grimasz a torzulás korrekciójának számít. A torzulás orvoslása torzulást kíván. A torzulás előhívja a gyógyító torzítást. Ebből a szempontból tökéletesen mindegy, hogy a tükör szó szerinti-e, vagy a Másik vagy valami más jelenik meg az En torz tükröképeként. A torz a lelkiismeretet, a Felettes-Ént vagy az annak kialakulását megelőző homogén primer cseppfolyós szubsztanciát mozditja meg. Ebben az értelemben a tükörrel való effajta játék a jóvátétel játéka is. Én-feladással járó, mégis irányító helyreigazítása a világban feltételezett rendnek. Abba a tágabb rendszerbe illeszkedik, amit Freud ír le a játék és a kellemetlen élmények ismétlése kapcsán. Tükrörsituációba kerülhetnek történések és a tárgyi világ elemei is.

Elfogadva a játékosztön meglétét és a gyermekkorban jelentkező első megnyilvánulását, és függőben hagyva azt a kérdést, hogy az utánzás vajon ösztönös tevékenység-e²¹, érdemes újra elővenni Freudnak a *fort-da* játékról szóló leírását.²² Freud, miközben több értelmezési lehetőséget is felvillant és cáfol, tesz néhány olyan megállapítást, amelyek bármelyik kiindulópont alapján megállják a helyüket. A játék leírása után Freud arra a következtetésre jut, hogy „a gyermek minden játékszerét csak arra használja, hogy »eltávoztós-dit« játszson velük” (Freud: 1991, 23.). A megfigyelt játék lényege „eltűnés és visszatérés, amiből többnyire csak az első részt lehetett megfigyelni, és azt egymagában ismételtette [...], bár kétségtelen, hogy a nagyobb öröm a játék második részéhez kapcsolódott” (Freud: 1991, 23. sk.). „Az élmény közben ő volt a passzív fél, az élmény őt sújtotta, és most az aktív szerepet szerzi meg magának, amikor ugyanazt, noha kínos volt, játékosan megismétli.” (Freud: 1991, 25.) Freud később általánosítva hozzáfűzi: „egy kívánság befolyásolja

²⁰ Vö. Freud: 1982.

²¹ Hermann Imre például hajlik arra, hogy az utánzást ösztönszerű vagy ösztön-alapú megnyilvánulásnak tekintse. (Hermann: 1984, 420-424)

²² Freud: 1991, 22-28.

összes játékkukat, mely ezt a kort uralja, a vágy: bárcsak felnőtt lennék, és úgy cselekedhetnék, mint a felnőttek.” (Freud: 1991, 26. sk.) „Amidőn a gyermek az átélés passzivitását a játék aktivitásával cseréli fel, akkor azt a kellemetlenséget, ami őt érte, játszótársával érezteti, és ily módon ezen a helyettesítő személyen tölti ki bosszúját.” (Freud: 1991, 27.) Freud szerint ebből a gondolatmenetből az is adódik, „hogyan felesleges a játék motívumánál különleges utánzóösztön feltételezése” (Freud: 1991, 27).

Mindezek után szinte érthetetlen, hogy miért nem merül föl Freudban az a kézenfekvő kérdés, hogy az „eltávozott és visszatérő” játék vajon az anya vagy a gyermek-e? Vajon nem anyját utánozza-e a gyermek a játékon keresztül? A játék, értelmezésem szerint, az az átmeneti tárgy, amellyel a gyermek azonosítja az anyát, s amellyel azonosulva maga is képes azonosulni az anyával. Ha ez így van, akkor éppúgy megvalósul a passzivitás aktivitásba fordulásának gestusa, azaz a szituáció fölötti uralom gyakorlása; a gyermek valóban úgy cselekszik, mint a felnőttek; és a távozás eljátszásával (mely, ne feledjük, gyakoribb a visszatérésénél) kielégülést nyer a tudattalan bosszúvágy, a visszatérés pedig magában foglalja a jóvátétel mechanizmusát. Így magyarázatot kapunk arra is, miért éppen az eltávozást ismétli gyakrabban és szívesebben a gyermek.

Kétségtelen, hogy ebben a fölfogásban ez a játék szimbolikus, mégpedig a szimbólum említett, Ferenczi-féle fogalma értelmében. „Csodálatos-e, ha a világban is azok a dolgok és folyamatok kötik le elsősorban a [gyermek – H. Gy. P.] figyelmét, melyek, ha mégoly távoli hasonlóságukkal is, legkedvesebb élményeire emlékeztetik? Így születnek meg azok a benső, egész életünkön végigkísérő kapcsolatok az emberi test és a tárgyak világa között, amelyeket *szimbolikuskoknak* hívunk.” (Ferenczi: 1982, 137.) Ugyanakkor – „túl az örömelel” – nyilvánvalóan magában foglalja azokat a mozzanatokat is, amelyek a kellemetlen élmények kontrolljára és megelőzésére vonatkoznak, s amelyek meglétét a pszichológiai ismeretek mellett megerősíti az etológia is. „A törzsfajlódás szempontjából és gyakorta ontogenetikailag is a legalapvetőbb és legegyszerűbb olyan mozgásformák, melyeket a képzetlen megfigyelő »játékként« hajlamos értékelni, üresjáratú aktivitások. Ilyenek mindenekelőtt a helyváltoztatás efféle aktivitásai, amelyek [...] magasabb intenzitású alakjaikban könnyen átmehetnek a menekülés vagy az ellenséggel szembeni védekezés mozgásaiba.” (Lorenz: 1985, 332.)

Veszély, trauma és villanás. A veszély, a fenyegetettség érthetlenséget vált ki, ha ok nélkül és/vagy váratlanul éri az Ént. A fenyegetettség ismétlése ekkor a fenyegetettség sokkszerűségének, az arra való felkészületlenségnek korrekciója. A traumatikusság fogalmához a váratlanság és érthetlenség szervesen hozzátartozik. „*Traumatikus az,* ami előre nem látott, kikutathatatlan, kiszámíthatatlan. [...] A nem várt külső fenyegetés, aminek értelmét az ember nem tudja felfogni, elviselhetetlen. [...] A tárgy veszélyessége szintén

megértést követel.” (Ferenczi: 1996, 212). Ahogyan a megértés, a traumatikusnak és a trauma okozójának megértése is, Ferenczinél elsődlegesen azonosulás kérdése, ha nem maga az azonosulás, úgy Benjaminsnál is összefügg azonosulás és a rémület megszelídítése. „A felnőtt úgy szabadul meg a rémülettől, úgy duplázza meg a boldogságot, hogy elmeséli. A gyerek az egészet újból megteremti magának, még egyszer elkezd előlről. A játék szó kettős értelmének (a gyermek játéka, s valaminek a kilengése, játéka) a legmélyén talán ez rejlik: ugyanazt ismételni – ez lehet bennük a közös. Nem holmi »úgy tenni mintha«, hanem az »újra meg újra megtenni«, a megrázó tapasztalatot szokássá tenni – ez a játék lényege.” (Benjamin: 1980f, 574.) A veszély, a fenyegetettség túlélése érdekében bekövetkező azonosulás szükségképpen az Én ideiglenes visszahúzódásával, felfüggesztődésével jár: „a legnagyobb veszély pillanataiban az értelem képes leválni az Énről, sőt valamennyi addigi affektus (félelem, szorongás, stb.), amely a saját Én megtartásának szolgálatában állt, az affektusok hasznavehetetlensége miatt felfüggesztetik, és átváltozik olyan, affektusok nélküli intelligenciává, amely sokkal nagyobb körökben hat. Azt mondhatjuk tehát, hogy a legnagyobb bajban egy belső őrangyal támad fel bennünk, aki sokkal nagyobb mértékben rendelkezik testi erőink felett, mint ahogyan arra mi átlagos körülmények között képesek vagyunk.” (Ferenczi: 1996, 120). Amit le kell reagálni, az a villámcsapás, amely maradandó nyomokat hagy a felkészületlen Énen. „Ha azonban a támadás figyelmeztetés nélkül következik be akár a villámcsapás, lövés vagy más megrázkódtatás az alvás vagy álmok kellős közepén, akkor, amikor az érzékszervek nincsenek ellene felvértezve, a traumatikus hatás ellenhatás nélkül behatol a pszichés szervezetbe, és ott tartós poszthipnotikus szuggesztió módjára fennmarad.” (Ferenczi: 1996, 70).

A trauma villámcsapásszerű természetének megfelel a megértés villámtermészete. Az első hasonulás vagy azonosulás megértésünk formai hozzá hasonulása a megértendőhöz. Ez egyaránt specifikuma a történelmi és az éntörténeti megismerésnek, a történész és az analitikus (vagy önanalitikus) munkájának is. Benjamin megfogalmazásában: „Történelmileg artikulálni a múltat, ez nem ugyanaz, mint megállapítani, »hogyan is történt valójában«. Inkább azt jelenti, hogy hatalmunkba kerítünk egy emléket, mely valami veszélyes pillanatban föl villan bennünk. [...] Csak *olyan* történetíró képes fölszítani a remény szikráját, akit egészen áthat az, hogy még a halottak sem lesznek biztonságban, ha győz az ellenség.” (Benjamin: 1980i, 964). Hogy az „ellenség” ne győzhessen, sem a történelemben, sem az egyéni életben, ahhoz tudni kell elkülönülten kezelni a múltbeli hasonlóságokat és hasonulásokat. A múlt jelenbeli ismétlődésében, a két tartalom hasonlósága mögött az értelem a formai hozzá hasonulás felkészítő mozzanata után tárulkozik föl az azt visszatükröző szemnek. A felépülő triádszerű struktúra képes befogadni az igazság pillanatát. „A hasonlóság érzékelése minden esetben egy felvillanáshoz kötött.

Érzékelése tovasuhan, talán visszanyerhető, de tulajdonképpen nem őrizhető meg úgy, mint más érzékelések. A hasonlóság a szemnek éppoly tűnékenyen, éppoly tovairamlóan tárul föl, mint egy csillagkonstelláció. Hasonlóságok érzékelése tehát időmoccanathoz kötötnék látszik. Olyan ez, mint a harmadik, az asztrológus társulása két csillag konjunkciójához, amit abban a pillanatban kell megragadni.” (Benjamin: 2001a, 60). Ilymódon, e feltételrendszer mellett, az igazságnak a történész és a terapeuta számára számtalan pillanata lehetséges, de az mégis mindig *ugyanaz* a pillanat. „A múlt igazi képe *elsuhan* előttünk. Egy felvillanó képben lehet csupán a múltat megragadni; abban a soha vissza nem térő pillanatban, amelyben éppen megismerhető. [...] Mert a múlt képe pótolhatatlan; minden jelennek, amely nem ismeri föl benne, hogy rá utal, tartania kell tőle, hogy elveszíti.” (Benjamin: 1980i, 963). A múlt mindig potenciális: fenyegetett múltként jelenik meg, az eltűnés fenyegeti, s eltűnve sohasem realizálódhat múltként a jelenben. Ugyanez vonatkozik természetesen a múltbéli fenyegetettségre is, amely traumatikussá éppen a megértés előli tovatűnésében válik. A trauma: kettős fenyegetettség és kettős felvillanás. Villanásszerű genezisében és villanásszerű megértésének kegyelmében is. Az értelem jelenbeli azonosító felvillanása teszi a múltat múlttá, helyezi el megnyugtatóan az idő linearitásában. „A történelem olyan konstrukció tárgya, mely nem a homogén és üres, hanem a Most-tal kitöltött időben megy végbe.” (Benjamin: 1980i, 970). Benjamin azt írja, a történész „Azt a konstellációt ragadja meg, amelybe saját korszaka kerül egy meghatározott korábbival. Így olyan fogalmát alapozza meg a múltnak, amelyben a múlt Most lesz, s e Most-ba a messiási Most szilánkjai fűrődnak bele.” (Benjamin: 1980i, 973). Átfordítva mindezt az éntörténet nyelvére, a terápia katarziséban is egy konstelláció megismétlő megragadása ami értelmet, vagy ami ebben az esetben csaknem ugyanaz, időindexet rendelhet egy lebegő eseményhez.

Az igazságnak ez a földhöz kötése, az események figyelő sorozattá fűzése az, ami történelmi folyamatosságot (haladást) vagy élettörténetet épít. A hamis lánc szakadékonynak bizonyul; a tartósság válik az igazság szakítópróbájává. A külső tekintet – ilyenkor még saját tekintetünknek is külsővé kell lennie – sorsszerűséget ismer föl az eseményekben, azaz képes egyetlen nagyobb egység tükörszilánkjainak látni a múltat. A traumatikus ontológiai státuszra emelkedik.

„Van Kleenek egy *Angelus Novus* című képe. Angyalt ábrázol, aki mintha rámeredne valamire és el akarna hátrálni tőle. Szeme tágra nyílik, szája nyitva, szárnyai kifeszülnek. Ilyen lehet a történelem angyala. Arcát a múlt felé fordítja. Ahol *mi* események láncolatát látjuk, ott *ő* egyetlen katasztrófát lát, mely szüntelen romot romra halmoz, s mindet a lába elé sodorja. Időzne még, hogy feltámassza a holtakat és összeilleszse, ami széttörött. De vihar kél a Paradicsom felől, belekap az angyal szárnyaiba, és oly erővel, hogy nem tudja többé összezární őket. E vihar feltartóztathatatlanul űzi a jövő felé, amelynek

hátat fordít, miközben égig nő előtte a romhalmaz. Ezt a vihart nevezzük haladásnak.” (Benjamin: 1980i, 966).

Az optikai tudattalan és a tudattalan optika. Mint korábban oly sokan, Ferenczi és Benjamin sem siklottak át szenvtelenül a képek technikai rögzítésének varázsa felett. A fotografikus rögzítés mindkettejük számára allegóriává vált: a történetek lenyomatának allegóriájává. Benjamin külön esszét szentel *A fényképezés rövid történetének*, és elmélyült elemzést ad a fényképezés és a film történeti, történetfilozófiai és pszichológiai jelentőségéről *A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korszakában* című írásában. Ferenczi a *Naplóban* a benyomások rögzülésének magyarázatakor talál szemléletes illusztrációra a fotografikus eljárásokban.²³

Ahogy más esetekben már láthattuk, Benjamin és Ferenczi, beállítódásukból adódóan, itt is ellentétes irányból teszi föl kérdéseit. A tudattalan és a foto hasonlóságai Benjaminget az optikai tudattalan, Ferenczit a tudattalan optika vizsgálatához vezeti el. A kétfajta válaszadás metszéspontjai visszasugároznak magukra a kiindulópontokra is. Benjamin, anélkül, hogy bővebben kibontaná a kijelentései mögötti előfeltevéseket, illetve az implikációkat, a következőket állapítja meg: „A film ismeretvilágunkat valóban olyan módszerekkel gazdagította, amelyek a freudi elmélet módszereivel világíthatók meg. [...] A film az érzékelés hasonló elmélyülését vonta maga után a szemmel látható – s most már hallható – ismeretvilág egész terjedelmében.” (Benjamin: 1969b, 325). És pár oldallal arrébb: „Az optikai tudattalanról csak általa szerünk tudomást, mint ahogy az ösztönösen-öntudatlanról a pszichoanalízis által.” (Benjamin: 1969b, 327). Mindez azt jelenti, hogy akárcsak a pszichoanalízis esetében, ahol az álommunka specifikumaira az analízis lépéseit visszafelé megtérve következtethetünk (Freud: 1985), úgy az optikai tudattalan elemzéséből is visszakövetkeztethetünk az azt létrehozó folyamatok jellegére.

A fotografálás és az elme eseménymegőrző mechanizmusainak hasonlósága így abban állana, hogy 1) bizonyos esetekben – az Én szempontjából ezek az erős érzelmi töltéssel bíró esetek – leképezés helyett a tároló anyagban változásokat okozó *lenyomatképző rögzítés* zajlik, 2) a lenyomat negatívként *elfojtás* alá esik, 3) pozitívként külső beavatkozások révén *előhívható*. Emellett: 4) a rögzítés mindkét esetben őrizi a „fotografáló” helyzetét és nézőpontját, a perspektívát, és 5) mindkét esetben szükséges a folyamat létrejöttéhez a *bevonódó elidegenedetség*, tárgyilagosság vagy Ferenczi szavaival „énföladás”, amit az objektív szó kettős értelme is jelez. Éppen ezek a jellegzetességek azok, amelyekhez Ferenczi a másik oldalról közelít. „Valójában ehhez

²³ Hogy sokak számára mennyire nyilvánvaló volt a fotografikusan kép- és történetalkotás és a tudattalan működésmódjának párhuzama, azzal kapcsolatban elég pl. Babits *Filmnovella* című versére utalnunk.

[a külvilág rögzítéséhez – H. Gy. P.] talán nincs is szükség reprodukcióra – a retina fotokémiája képszerűen imitálja a külvilágot (vagy a külvilág keríti hatalmába a retina különösen traumatofil anyagát).” (Ferenczi: 1996, 127. sk.). Ferenczi a bevéssző kép változatlan szilárdságával a befogadó anyag képlékenységét állítja szembe. „Az egyedüllettől való félelem okozza a traumás »fotohiperesztéziát« (fény- és zajérzékenységet); kemotrofikus szerkezetmódosulás, amely mellett részint (talán csak ideiglenesen) feladja az önérvényesítést, és a külvilág az Ént plasztikusan formálhatja.” (Ferenczi: 1996, 127).

A félelem vagy rémület villanása vakuként működik: annyira bevilágítja a képet, hogy az élesen képes beleégni az Énbe, a külső kép, amelybe a rémült Én is beletartozik, belső képpé válik, s ezzel a kettőződéssel megosztja, hasítja az Ént. „De miért tűnik fel bennem a külső testnek mintegy a fényképe, mihelyt gyengeségemet belátva visszavonulok és eltűnök? [...] A rémület az Én ellenállását olyan tökéletesen feloldja, hogy az Én anyaga mintegy a külső inger által fotokémiailag formálhatóvá válik, sőt folyvást formálódik is általa.” (Ferenczi: 1996, 126.) A rögzített kép hasonló funkcióra tesz szert a történelem és az éntörténet szempontjából is: „A fényképfelvételek [...] kezdenek bizonyítékokká válni a történelmi folyamatban.” (Benjamin: 1969b, 313). Ferenczi „fotós” elgondolásai nem véletlenül akkor bukkannak föl, amikor visszatér a csábításelmélethez, szemben Freud második, képzeletbeli erőszakos eseményekre építő elméletével. Bár Benjamin nem mondja ki festészet és fotográfálás szembeállításakor ezt az evidenciát, az utóbbi olyan hármas struktúra hordozója, amivel az előbbi nem szükségképpen rendelkezik. A fotográfáláshoz ugyanis mindenképpen szükség van tárgyra; a festéssel ellentétben képzeletből fotózni nem lehet.

A tudattalan optika kulcs a hasonlóságok és azonosulások megértéséhez is. A fotoszenzibilitás a mimikri allegóriája, a kiszolgáltatott gyermeki formálhatóságért, ami éppen a formálhatóság miatt képes önmagát megszüntetni. „A természetben a fotoszenzibilis »mimikri-reakció« ősi, mint az önfenntartás és az érvényesülés reakciója. A látszólag egyáltalán nem létező és a tudomány által is figyelmen kívül hagyott második elv (a lecsillapítás reakciója) az ősi (gyermekesebb). A helytelen (irritáló) nevelés következményeként látszólag elveszett.” (Ferenczi: 1996, 159. sk.). Vagy Benjamin megfogalmazásában: „A hasonlóság látásának adománya, melyet birtoklunk, nem egyéb, mint csupán gyenge maradványa az egykor hatalmas erejű kényszernek, hogy hasonlóvá váljunk és viszonyuljunk. Még szüleink is ezt a kényszert gyakorolták rajtunk.” (Benjamin: 2001c, 70).

A gyermek és a szélmalom. „A »hasonló« területeire való betekintés alapvető jelentőségű az okkult tudás több nagy területének megvilágítására nézve. Efféle betekintést azonban nem elsősorban úgy nyerhetünk, hogy megtalált hasonlóságokat mutatunk föl, hanem inkább úgy, hogy visszaadjuk azokat a

folyamatokat, amelyek ilyen hasonlóságokat teremtenek. A természet hasonlóságokat teremt; elegendő a mimikrire gondolnunk. Hasonlóságok produkálására azonban legfőképp az ember képes. Sőt, az embernek talán nincs is olyan magasabb szintű funkciója, amelyet ne határozná meg döntően a mimetikus képesség. Ám e képességnek megvan a maga története, mégpedig filogenetikus és ontogenetikus értelemben egyaránt. Ami az utóbbit illeti, iskolája sok vonatkozásban a játék. Először is, a gyermek játékát át- meg átszövik a különféle mimetikus viszonyulásmódok, és ezek semmi esetre sem korlátozódnak arra, ahogyan az egyik ember utánozza a másikat. A gyermek nemcsak kereskedőt vagy tanárt játszik, hanem szélmalmot és vasutat is.” (Benjamin: 2001a, 58).

Benjamin ebben a hosszan idézett szövegrészben mintegy mellékesen, lehet, hogy akaratán kívül, elejt egy kulcskifejezést. Ez pedig a szélmalom. A szélmalom, ami a mi európai kultúránkban elválaszthatatlanul összekapcsolódott egy gyermeklelkű, elmagányosodott tragikus hős figurájával és a hozzá fűződő életérzéssel (Unamuno: 1989). A Don Quijote szélmalomjelenete csupasz struktúrájában arról szól, hogy valaki valamit valaminek látva hozzá hasonul a szituációhoz, amit éppen az ő valamivel való azonosulása idézett elő. Valamit valaminek lát s látásába a látó belesimul. „Feltételezhetjük-e, hogy a pillantás volt a mimetikus képesség első mentora? hogy az első hasonulás a pillantáshoz hasonul hozzá?” (Benjamin, id. Szabó Csaba: 2001, 295). Ha Don Quijote gyermek volna, azt mondanánk, játszik. Lovagot játszik, s e lovag-létet igazolják a külvilágban fölsejlő hasonlóságai. Ahogyan Benjamin máshol fogalmaz: „Mert nem a dolgok lépnek ki az oldalakból a kép-csodáló gyerek elébe – hanem ő maga hatol be oda, nézés közben, ő lesz az a népség, mely a világ színpompájával töltekezik. [...] Festékekkel borítva, olvasás és nézegetés során magára szedett megannyi színével ott áll a maskarásé kellős közepén, és együtt-cselekszik. Olvasást mondtunk; mert szavak is belopakodtak ebbe a maszkabálba, és együtt kavarognak a forgataggal, zengő hópihékként, vad összevisszaságban.” (Benjamin: 1980d, 531). Az ontogenezisben a gyermeknek jutott az az áldás és/vagy átok, hogy azonosulni tudjon és a hasonlóságokat észrevegye. Talán ugyanazért tragikusak Don Quijote gesztusai is, mint a gyermeké, mert a mimetikus képesség mélyén mágneses erő munkál, amely mindig a halál felé mozdítja ki az Én iránytűjét. Ezt az összefüggést *Naplójában* Ferenczi nyilvánvalóvá teszi: „az egészen kicsi gyermekek hajlamosak az elmúlásra (megbetegedés, halál), és hogy náluk túlsúlyban van a halálösztön; talán a benyomásokkal szembeni különleges érzékenység (mimikri) is csak az élet- és érvényesülési ösztön gyengeségének a jele, sőt talán már egy kezdődő, de valahogyan feltartóztatott halál. De ha ez igaz, és ez a fajta mimikri, az önvédelem nélküli befolyásoltság az élet eredeti formája, akkor merészség, sőt igazságtalanság volt ráfogni erre a csaknem motilitás nélküli szakaszra, amely természetesen valószínűleg intellektuálisan is inaktív, az általunk ismert és

megszokott önvédelmi és hallucinációs mechanizmusokat (vágyrezdüléseket).” (Ferenczi: 1996, 158).

Nem véletlen, hogy míg Ferenczi a gyermeknél is a végre, az elmúlásra figyel, a mimetikus képesség eredetének magyarázatakor Benjamin viszont a kezdetekre, a születésre helyezi a hangsúlyt. „Nem lehet-e, hogy a gyerekkor a legtávolabbinál veszi kezdetét? Először, a születés pillanatában, a legtávolabbihoz hasonul saját ittlétének legmélyebb tudattalan rétegében, hogy később környezetének dolgaihoz hasonlítsa magát rétegről rétegre, úgyhogy az, amit a nevelés és az emberi befolyás tesz, csak az egyik erő a sokféle hatóerő mezején; e hatóerőkre a gyermek azzal a mimézis-adománnyal válaszol, amely az emberiségnek sajátja volt a korai időkben, és ma már csak a gyermekben működik töretlenül.” (Benjamin: 2001c, 68). Ferenczi hozzátenné, működik a betegben is, de éppen törtségében, az Én töredezettségében. A felnőttben és az emberiség „felnőttkorában” a mimetikus képesség, akárcsak a szimbólumok, rudimentum²⁴. „A hasonlóságok érzékelése tehát kései, levezetett viszonyulásmód. Eredetileg a hasonlóságok megragadása adott, ami a hasonlóná válás aktusában megy végbe. A két tárgy közötti hasonlóságokat mindig az a hasonlóság közvetíti, amelyet az ember lel fel magában mindkettővel, vagy amelyet felvesz velük. Ez egészen bizonyosan nem zárja ki azt, hogy az ilyen viszonyulásmódra vonatkozó utalások objektíve megvannak. Sőt az ilyen utalások objektív megléte definiálja a hasonlóság igazi érzékét.” (Benjamin, id. Szabó Csaba: 2001, 295).

A mimetikus képességnek akárcsak a gyermekkorban, aktiválódásához később is mimikrizáló környezettel kell összetalálkoznia. Mimikrizáló erővel az a környezet rendelkezik, amelynek kitéve az Én reakcióképtelen. Szélsőséges esetben ezt példázza az autokatalepszia, az állatok holtnak tetetése. „Jól kivehető, hogy hasonlóan a ráerőltetett szeretethez, a legkülönbözőbb nem ellenállhatatlan és nem leküzdendő ingerek (gyűlölet, rémület stb.) közül nemcsak a szexuális, hanem másfajta ingerek is kiválthatnak mimikrizáló hatást.” (Ferenczi: 1996, 183). Míg a mimikri adott pillanatban a túlélés eszköze lehet, magatartásmódként rögzülve, az ismétlésben, gátat vet az eredeti trauma feldolgozásának. „Az analízisnek képesnek kell lennie arra, hogy megteremtse az Én felépítéséhez szükséges, annak idején nélkülözött kedvező környezetet, és ily módon véget vessen a mimikriállapotnak, ami, mint egy kondicionált reflex, csak ismétlésekre készített.” (Ferenczi: 1996, 212).

A törpék és a telihold. „Következésképpen minden test megérez mindent, ami a világegyetemben történik, olyannyira, hogy aki mindent lát, az bármelyikből kiolvashatná, hogy mi történik mindenütt, sőt még azt is, hogy mi történt és mi

²⁴ Ferenczi: 1997, 62.: „*rudimentuma* egykor aktuális cselekvési módoknak, *emlékmaradvány* tehát, melyre lelkileg és testileg hajlamosak vagyunk visszatérni.”

fog történni, mivel a jelenlevőben meglátja azt, ami távol van akár idő, akár hely szerint [...] de határozottabban jeleníti meg azt a testet, amely különleges módon hozzátartozik, és amelynek ő az entelekhieája [...] ,ugyanígy a lélek is megjeleníti az egész világegyetemet, amikor ezt a különleges módon hozzátartozó testet megjeleníti.” (Leibniz: 1986, 319. sk.). Aki mindent lát, az Ferenczi hiperérzékeny „wise baby”-je – Benjamin elgondolásában születésekor minden ember „wise baby”. „Ismeretes, mily átfogó volt az az életkör, melyet – úgy tűnt föl – keresztül-kasul áthat a hasonlóság törvénye; ez irányította a mikrokozmoszt és a makrokozmoszt egyaránt. [...] Ha azonban a mimetikus géniuszt valóban ily erőteljesen határozta meg az elődök életét, akkor nem nehéz elképzelni, hogy úgy gondolták, az újszülött van ezen adomány teljes birtokában, különösen a kozmikus létalakzathoz való tökéletes hozzáidomulásban.” (Benjamin: 2001b, 64. sk.). Láttuk, ez a képesség a fölnövekvéssel elenyészik, s az egyéni életben csak hétköznapiakból kibillent világ pillanataiban, a művészetben, a vallásban, a traumában, az örületben és a terápiában térhet vissza. „Így számolnunk kell azzal, hogy akik korábban éltek, az égen zajló folyamatokat is utánozhatták. Ennek árnya érinti meg a mai embert, amikor maszkon keresztül néz, éppúgy délen is a telihold éjszakáján, amikor mozdulni érzi bensőjében egy mimézis elhalt erőit, miközben, ezen erők teljes birtokában, a természet a szeme előtt hasonul hozzá a holdhoz. De éppen ebbe az erőterbe vezeti vissza a gyerekkorra való emlékezés.” (Benjamin: 2001c, 69.) Mert ezek a kegyelmi pillanatok struktúrájukban és funkciójukban az egyszeri és megismételhetetlen születést ismétlik – amikor, először az egység hasonlóká bomlásával, létrejön az elkülönülés. „A születés pillanata – az asztrológiailag döntő pillanat – azonban szempillantásnyi. Ez a hasonlóság területén belül egy másik sajátosságra tereli a figyelmünket. A hasonlóság érzése minden esetben egy felvillanáshoz kötött. A hasonlóság elillan, tovasuhan, talán vissza is nyerhető, de úgy aligha vonható be az emlékezetbe, mereven, fixálva, mint másféle érzékelések.” (Benjamin, id. Szabó Csaba: 2001, 294.)

A hasonlóság ideje pillanatnyi és örök jelen. Ezért kevés őrzéséhez és előhívásához az emlékezet. Ezért kívánja meg teljes odaadó jelenlétünket. Ferenczi ezt ismerte föl, amikor a szimbólumok értelméről gondolkodva így írt: „Mint ahogy egy pontnak a térben való meghatározásához legalább is három koordináta- tengely szükséges, úgy a pszichikus és mint ezek után feltehetjük, a természettudományi tény magyarázata sincs eléggé determinálva akkor, ha egy vonalszerű *lánccolatba* vagy egy felületi *hálózatba* sorozzák be, s ha egy *harmadik dimenzióhoz* való tartozása nincs pontosan meghatározva. Különös és eddig csupán a lelki működésben megfigyelt tény, hogy ugyanaz az elem egyidejűleg besorozható és analitikusan lokalizálható *egy aktuális és egy emléksorozatba*, ami egyben a tudattalan emléknymok »időtlenységét« is jelenti.” (Ferenczi: 1997, 115).

Ha „a megértés eo ipso azonosulás”, ez azt is jelenti, hogy az Én a megértésben fényt vet az általa tükrözöttre. Talán helyénvaló itt a Heidegger „világítás” fogalmát fölemlíteni, hiszen, ha igaz, hogy „A mű szimbólum”²⁵, éppígy belátható, hogy a világítás a szimbólum-volt differentia specificája. Az értelméskor mindig egy gyermek játszik a tűzzel, önfeledten, s azzal a biztonsággal, hogy beleolvad a hegybe, amit létnek hívnak, s amelynek hátát nekiveti, s amelyből majd kiolvad az értelem. „A hegyek ölében hegedülő, fuvolázó törpék. Az ég alján pedig lebukik a nap. Így festette meg valamikor Lyser a tájat, melynek tarkálló tűzében a könyvek fölé hajoló gyerekek tekintetének s orcájának izzása vet visszfényt.” (Benjamin: 1980d, 538).

A mélység bányászai kollektív tudatunkban a törpék, s „a normális és organikus élet manifeszt tüneteinek *értelme* egy idáig nem sejtett mélységdimenzióban van elrejtve” (Ferenczi: 1997, 114).

²⁵ Heidegger: 1988, 37.

*

IRODALOM

BENJAMIN, WALTER (1966): *Briefe*. Frankfurt.

BENJAMIN, WALTER (1969a): Motívumok Baudelaire költészetében. In: *Kommentár és prófécia*. Gondolat Kiadó, Bp., 228-275.

BENJAMIN, WALTER (1969b): A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korszakában. In: *Kommentár és prófécia*. Gondolat Kiadó, Bp., 301-334.

BENJAMIN, WALTER (1980): *Angelus Novus*. Magyar Helikon, Bp.

BENJAMIN, WALTER (1980a): Az eljövendő filozófia programjáról. In: Benjamin, 1980, 5-24.

BENJAMIN, WALTER (1980b): A műfordító feladata. In: Benjamin, 1980, 69-86.

BENJAMIN, WALTER (1980c): A német szomorújáték eredete. In: Benjamin, 1980, 191-482.

BENJAMIN, WALTER (1980d): Kitekintés a gyerekkönyvbe. In: Benjamin, 1980, 529-538.

BENJAMIN, WALTER (1980e): Álomgiccs. In: Benjamin, 1980, 545-549.

BENJAMIN, WALTER (1980f): Játékszer és játékok. In: Benjamin, 1980, 567-574.

BENJAMIN, WALTER (1980g): A fényképezés rövid története. In: Benjamin, 1980, 687-709.

BENJAMIN, WALTER (1980h): Német intézet a szabad kutatás szolgálatában. In: Benjamin, 1980, 933-944.

BENJAMIN, WALTER (1980i): A történelem fogalmáról. In: Benjamin, 1980, 959-974.

BENJAMIN, WALTER (2001): *A szirének hallgatása*. Osiris Kiadó, Bp.

BENJAMIN, WALTER (2001a): A hasonlóról szóló tanítás. In: Benjamin, 2001, 58-64.

BENJAMIN, WALTER (2001b): A mimetikus képességről. In: Benjamin, 1980, 64-67.

BENJAMIN, WALTER (2001c): A „lámpá”-hoz. In: Benjamin, 1980, 68-70.

- BENJAMIN, WALTER** (2001d): Berlini gyerekkor ezerkilencszáz táján. In: Benjamin, 1980, 174-178.
- ERŐS FERENC** (szerk.) (2000): *Ferenczi Sándor*. Új Mandátum Könyvkiadó, Bp.
- ERŐS FERENC** (2001): *Analitikus szociálpszichológia*. Új Mandátum Könyvkiadó, Bp.
- FERENCZI SÁNDOR** (1919): A rémlés („débà vu”) egy esete. *Ideges tünetek keletkezése és eltűnése és egyéb értekezések a pszichoanalízis köréből*. Dick Manó, Bp., 83-85.
- FERENCZI SÁNDOR** (1982): A valóságérzék fejlődésfokai és patológikus visszatérésük. In: *Lelkí problémák a pszichoanalízis tükrében*. Magvető Kiadó, Bp., 124-146.
- FERENCZI SÁNDOR** (1996): *Klinikai napló 1932*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- FERENCZI SÁNDOR** (1997): *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében*. Filum, Bp.
- FERENCZI SÁNDOR** (1999): *A pszichoanalízis felé. Fiatalkori írások*. (Szerk. Mészáros Judit) Osiris, Bp., 27-30.
- FERENCZI SÁNDOR** (1999a): Spiritizmus. In: Ferenczi, 1999, 27-30.
- FERENCZI SÁNDOR** (1999b): Wajdits A., „Tanulmányok a szellemtan köréből (Spiritizmus)”. In: Ferenczi, 1999, 53.
- FERENCZI SÁNDOR** (1999c): L. Löwenfeld, „Somnambulismus und Spiritismus”. In: Ferenczi, 1999, 68.
- FREGE, G.** (1980): *Logika, szemantika, matematika*. Gondolat, Bp.
- FREUD, SIGMUND** (é.n.): *A mindennapi élet pszichopatológiája*. Cserépfalvi, Bp.
- FREUD, SIGMUND** (1982): A vicc és viszonya a tudattalanhoz. In: *Esszék*, Gondolat, Bp., 23-251.
- FREUD, SIGMUND** (1985): *Álomfejtés*. Helikon Kiadó, Bp.
- FREUD, SIGMUND** (1991): *A halálöszton és az életösztonök*. Múzsák, Bp.
- FREUD, SIGMUND** (1993): *A lélekelemzés legújabb eredményei*. Könyvjelző Kiadó, Nyíregyháza.
- FREUD, SIGMUND – FERENCZI SÁNDOR** (2000): *Levelezés I/I.*, Thalassa Alapítvány – Pólya Kiadó, Bp.
- FREUD, SIGMUND – FERENCZI SÁNDOR** (2005): *Levelezés III/2.*, Thalassa Alapítvány – Pólya Kiadó, Bp.
- FROMM, ERICH** (2000): Pszichoanalízis: tudomány vagy párthűség? In: Erős Ferenc (szerk.): *Ferenczi Sándor*. Új Mandátum, Bp., 224-230.
- HÁRS GYÖRGY PÉTER** (1999): Oszipov poétikája. *Szép literatúrai ajándék „Déjà vu – presque vu”* c. különszáma, 77-81.
- HÁRS GYÖRGY PÉTER** (2000): Thalassa – avagy a szimbólum regressziója. *Thalassa*, (11) 2000, 2-3: 35-56.
- HÁRS GYÖRGY PÉTER** (2003): Descartes és a pszichoanalízis. *Thalassa*, (14) 2003, 1: 25-67.
- HÁRS GYÖRGY PÉTER** (2005): *Pszicho Ana Logosz*. Dialog Campus, Bp.
- HEIDEGGER, M.** (1988): *A műalkotás eredete*. Európa Könyvkiadó, Bp.
- HERMANN IMRE** (1984): *Az ember ősi ösztönei*. Magvető Kiadó, Bp.
- JONES, ERNEST** (1973): *Sigmund Freud élete és munkássága*. Európa Könyvkiadó, Bp.
- LEIBNIZ, G. W.** (1986): *Válogatott filozófiai írásai*. Európa Könyvkiadó, Bp.
- LORENZ, K.** (1985): *Összehasonlító magatartás-kutatás*. Gondolat, Bp.
- PLATÓN** (1984): *Összes művei*. I-III. Európa Könyvkiadó, Bp.
- SAUSSURE, F. DE** (1967): *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Gondolat, Bp.
- SHOLEM, G.** (1981): *Walter Benjamin: The Story of a Friendship*. Jewish Publication Society of America.
- SONTAG, S.** (1985): Introduction. In.: Walter Benjamin: *One Way Street and Other Writings*. Verso, London, 7-28.
- SZABÓ CSABA** (2001): Jegyzetek. In.: Walter Benjamin: Benjamin, 2001, 291-308.
- UNAMUNO, M. DE** (1989): *A tragikus életérzés*. Európa Könyvkiadó, Bp.

A FILOZÓFIA ELSŐ CSÓKJA: FERENCZI SÁNDOR

G. F. (Mena) Mitrano^a

Az ember sohasem vallhatja be, ha valakit szeret. E vallomás titka az egyetlen igaz és örökkévaló szeretet életelve. Az első csók ebben az értelemben filozófiai alapelv – új világ eredete – abszolút kronológia kezdete – az énhez fűző szüntelen erősödő kötelék megfonódása. Ki ne szeretné a filozófiát, amelynek csírája az első csók?

Novalis, *Filozófiai írások*

Engem egy érzelmi állapotnak a társas világ egy alakzatával való összekapcsolásának feladata foglalkoztat.

John Forrester, „Irigység, igazságosság és pszichoanalízis”

Mit csinálsz tehát a filozófiával? Hová fogsz fordulni, ha ezeket a kérdéseket nem lehet eldönteni? ... mielőtt kellő gyakorlatra tettél volna szert, Szókratész – próbálsz meghatározni a Szépet, az Igazságot, a Jót és az ideák mindegyikét.

Platón, *Parmenidész*^b

Bevezetés

Klinikai naplója elején Ferenczi Sándor magyar pszichoanalitikus feleleveníti azt az incidenst, ami kiváltotta Freudnak a „csóktechnikáról” szóló dühös levelét.^c Miután Ferenczi bevezette a relaxációs technikát (az analitikus passzivitását), egyik betege, akire Dm.-ként utal és aki Clara Thompsonnal azonos, mint írja, „passzivitásomnak »engedelmeskedve« egyre több szabadságot engedélyezett magának, alkalmanként még meg is csókolt”.^d A beteg azután ter-

^a Az írást a szerző kéziratban bocsátotta rendelkezésünkre (A szerk.)

^b Kövendi Dénes fordítása (*Platón II.*, Európa Könyvkiadó, Bp., 1984, 826.) (A ford.)

^c A teljes levelet magyarul lásd *Freud/Ferenczi Levelezés* III/2. köt., 290-292. (A ford.)

^d Ferenczi S. (1996): *Klinikai napló 1932* továbbiakban KN. 34. A szerző jegyzeteit lásd a tanulmány végén (A szerk.).

jeszteni kezdte az újságot az analitikus közösségben: „Annyiszor csókolhatom meg Ferenczi papát, ahányszor csak akarom” (KN 34.). Freud a csókot a zendülés jelének vette: egy önálló pszichoanalitikus avantgárd káprázata jelent meg szemei előtt, legragyogóbb tanítványával az élen. Következésképpen figyelmeztetett az efféle vezetők végzetére: „Nincs olyan forradalmár, akit egy még radikálisabb el nem tüntetne a színről.” (Freud Ferenczihez 1931. december 13.). Mégis, a naplóban, a csók Ferenczi mint analitikus kudarcának mutatkozik. Minthogy a beteget, akitől kapta, gyermekként „féktelen apja szexuálisan zaklatta” (KN 34.), az apa érzéketlenségét nyilvánvalóan az analitikus hamis és erőltetett passzivitásával párosítva (*Fühllóságait*) a csábítási jelenetet játszotta el.

Abbéli törekvésében, hogy megoldja a komoly megértés nélkül dolgozó analitikus problémáját, amerikai betegével, Elizabeth Severnnel Ferenczi 1932-ben eljutott a kölcsönös analízis radikális kísérletéig, következésképpen a pszichoanalitikus közösség kegyeiből való kihullásig.¹ Tanítványa bánásmódját a technikával Freud egyre inkább regresszív ön-száműzésnek látta „az álomsziget[re], ahol a fantáziája gyermekeivel él” (idézi Dupont 13.). Végül reménytelenül lemondott róla: „Többé már nem hiszek abban, hogy helyesbíti önmagát, amint én egy nemzedékkel korábban helyesbítettem magam” (idézi Dupont 14.).

1896-ban Freud a csábításelmélet feladásával helyesbítette önmagát, mert az a pszichoanalízis akkor bimbózó diszciplínájának idő előtti hervadásával fenyegett. A kezdeti időszakban az apa-lánya páros példázta társas kötelék alapján egy agresszor, egy perverz apa feltételezése a pszichoanalízist önállótlanabbá tette, és alárendelte az erőszak diskurzusának. Elméleti megalapozásként egy nyomaszó apa feltételezése nagy valószínűséggel a meg-nem-különböztetés tudománytalan örvényébe sodorta volna a diszciplínát, beszipantva az egybe a sokféleséget. Freud egy levelében megdöbbenve jegyzi meg, hogy a csábítási elméletnek azt kellene megerősítenie, hogy minden apa perverz, beleértve a sajátját is. Hasonló dilemmával találta magát szemben, mint a fiatal Szókratész a *Parmenidészben*: egy módszerben megszerzett gyakorlat nélkül – a Parmenidészben ez a dialektikus módszer – következtetéseket levonni az alakok elhamarkodott definiálásában azt eredményezi, hogy megszűnik az Ideák közvetítőképesége a dolgok osztályozására, elhatárolásukra őket alakjuktól, és ami még fontosabb, tanításukra és továbbadásukra. Freud helyesbítette önmagát; a pszichoanalízist más diszciplínáktól, különösen a társadalomelmélettől elkülönítve kezelte azáltal, hogy elvetette a csábításelméletet és kidolgozta a képzelet elméletét.

Ferenczi kísérlete, éppúgy, mint ahogy egy generációval korábban a csábításelmélet, veszélyeztette, hogy a diszciplína megálljon a maga lábán. Ezt az elgondolást visszhangozzák Ferenczi kritikussai, amikor „jelentős határsértéseit” emlegetik (Maroda 117.). Tény, hogy a magyar pszichoanalitikus áttörte a határokat, és új, bizonytalan területre merészkedett abbéli törekvésében, hogy újrarajzolja az emberi szubjektumot, amit sajnálatos módon két szélsőség

– egyrészt az úr és a szolga közti hegeli nyelvzavar, másrészt a halálöszön csalfa horizontja – között ragadott meg.

Ahogy maga Ferenczi megjegyzi *Naplójában*, rábukkanva valami „metafizikai”-ra, elmozdult a tisztán pszichológiától a „szubsztanciális” felé. A kölcsönös analízis lényege az analitikus analizált feletti hatalmának dekonstruálása volt, hogy az analitikus is megtapasztalhassa a szorult helyzetben lévő szubjektum pozícióját, és így jobban legyen képes segíteni. A kölcsönös analízissel való kísérletezés vezette el Ferenczit analitikus folyamatban zajló emlékezeti munka újradefiniálásához az analitikustól a beteghez vezető intellektuális erő passzázsaként. A gyógyítás a létezés meggyengült hitelességének főljavítását jelenti azáltal, hogy visszaadja a betegnek elorzott intellektusát. Az analitikus folyamat célja tehát kettős: miközben biztosítani kell a beteg hozzáférését az elsődleges traumatikus eseményhez (emlékezés), helyre kell igazítani az elsovdadt ön-hitelesítést, egy hűvös és távoli szimulákrumra redukált vagyok-ot. Az analitikus folyamat diszciplínákat keresztül metsző munkává változik azáltal, hogy meglehetősen túllépi a pszichoanalízis határait, átgűrűzve abba, amit Novalis filozófiának nevezett: „egy mindent átható eszmébe – amely minden irányban taszít bennünket belül” (Novalis 48.).

Előbb-utóbb Ferenczi kommentátorai rákényszerültek arra, hogy hangot adjanak zavarodottságuknak „a szeretetkúrában vetett naiv hite” miatt (Maroda 127.). Amint azt Lewis Aron megjegyzi, némely analitikus számára „Ferenczi még ma sem annyira a hiteles kölcsönösség kiterjesztett eszméjének kiötlője, hanem inkább egy túlzott, naiv és különc elképzelése a szereteten keresztüli gyógyításról, ami saját infantilis szükséglete, és tagadja az agresszió egyetemes motívumának erejét” (Aron 1998, 17.). A megújulás, amelyben Ferenczinek az utóbbi években része volt, cikkek egész sorát termelte ki, amelyek munkásságának klinikai aspektusát hasznosnak értékelik.² Az alábbi olvasatban más szögből szándékozom Ferenczit láttatni, és körvonalazni hozzájárulását a modernista kultúrához. Ebből a látószögből a freudi technikai kifejezések elhagyása bizonytalanabb, zavarba ejtő változataikért – mint a libidóé és a vágyé a szeretetért és a szükségletért – azt jelzi, hogy a pszichoanalízisben való hitét nem rángathatjuk elő a pszichoanalízis hatalmától való lenyűgözöttségből; a társadalmi igazságtalanság problémáját a nyelvben és a gondolkodásban helyezzük el.

Ferenczi hátországa és az amerikai beteg

1932. január 17-én Ferenczi naplójába R. N.-nel végzett analízisének kudarcát jegyezte be. Ezekkel a kezdőbetűkkel Ferenczi az amerikai Elizabeth Severn nevét kódolta, aki Leota Brownként látta meg a napvilágot 1879-ben, egy középnyugati kisvárosban. Christopher Fortune „korai amerikai laikus analitikusnak” tartotta őt (106, 6. jegyzet). Viharos élete epizódjai: a gyermekkorát

végigkísérő gyakori idegösszeroppanások, egy korai házasság, amit hamarosan összeomlás követ, menekülés Texasba lányával, Margarettel, és a válás. Válás után törvényesen nevet változtatott és, miközben enciklopédiákkal házalt, azzal szembesült, hogy az emberek személyes problémáikra kéri a tanácsát (Fortune 104.). Laikus pszichológiai tanácsadóként kiépítette praxisát. 1912-ben Londonba költözött, ahol „pszichoterápiát” folytatott, az első világháború kitörése után praxisát New Yorkban folytatta egy szállodai lakosztályban, a Fifth Avenue-n. „Krónikus, gyakran legyengítő pszichológiai és fizikai tünetei [miatt] – amelyek zavarodottságból, hallucinációkból, rémálmokból és súlyos depresszióból álltak, ami gyakran szuicid állapothoz vezetett” (Fortune 104.), – orvostól orvosig botladozott a zarándoklata, mígnem Otto Rank javaslatára, 1924 közepén a végére ért Budapesten, Ferenczi kűszöbén. Analízise nyolc évig tartott, közben elkísérte analitikusát a The New School for Social Research szervezte 1926-os USA béli előadókörútjára, és visszahajózott vele és feleségével, Gizellával.³

Jeffrey Masson szerint, „Mrs. Severn volt az első, aki föllobbantotta Ferenczi érdeklődését a valódi traumák iránt” (idézi Fortune 116.). Következésképpen ő felel azért, hogy Ferenczi újraélesztette Freud csábítási vagy trauma elméletét. A *Napló*ban R. N.-t elsősorban apja ismételt szexuális visszaéléseinek áldozataként jellemzi, amelyekhez drogok és szuggerálás is járult (KN 39.), és „schizophrenia progressiva” esetként diagnosztizálja, akinek a „hipnózis és a szexuális erőszak elsenvedése életformává vált” (KN 40.). Valójában Ferenczi elméleti apparátusa – beleértve a hasadt én, az erkölcsi érzés, a beszéd és a gondolkodás mint utánzás, és természetesen a szükséglet kulcsfontosságú fogalmait – a trauma elbeszélésétől függött. Ez az apparátus, mindamellett, csak az analízis utolsó szakaszában, körülbelül egy évvel Ferenczi halála előtt állhatott össze. Az analízis hosszú időre elakadt, minthogy a beteg folyamatosan provokálta az analitikust, akit a szabad asszociáció „ad absurdum-érzés”-hez vezetett (KN 41.). Miután mind az aktív terápiát, mind pedig a relaxációs technikát kipróbálta⁴, Ferenczi beismerte viselkedése „mesterségességét” és nyitottá vált érzéseire, amelyek közé beletartozott a beteggel szembeni ellen-szenve is. R. N. úgy reagált, hogy fellépett az analitikus „hajlam[a] ellen, hogy a betegeket megöljem vagy megkínózzam” és, óvintézkedésként „módszeresen keresztülvitt analízist” követelt (KN 41.).

Ferenczi először nyomatékosan tiltakozott: „önmaga helyett engem analizál” (KN 41.). Később beadta a derekát, mivel az első kölcsönös analízist követő „valódi” ülésen őszintesége arra indította a beteget, hogy a viszontát-tétellel inkább előzékenyen, mintsem érzelmi viharokkal szembesüljön. R. N. az analízisbe oly nagy kívánságot hozott be, ami az analízis és a valóság dimenzióinak összezavarodását okozta. Egy bizonyos ponton meg akarta szakítani az analízist, máskor egy rokonánál akart „szeretetet és gyengédséget” keresni (KN 55.). „A szerelmesekre jellemző módon” Ferenczi iránti érdeklődését mélyen a

múltba vezette vissza (KN 68.). A beteg „terveket szőtt élethosszan tartó együttműködésünkről Schiller és Goethe mintájára” (KN 71.). Ferenczi úgy látta, hogy őszintesége és az ezzel összefüggő „valódi, a hivatásbélit meghaladó viszontátvitel minden reményének lerombolása” (KN 41.) megerősítette a beteget abban, hogy figyelmét a valóságra fordítsa. A kölcsönösségen keresztül és „személyes és fizikai ellenszenvem, továbbá korábban eltúlzott barátságosságom beismerése” révén (KN 41.), ezért azt remélte, el tudja érni, hogy az analizált „lemondjon rendkívüli vágyai teljesüléséről” (KN 89.), intellektualizálja a múltbéli traumát – „sikerült őt a mélybe és a múltba visszavinni” (KN 72.), – és jelenleg „azt részesítse előnyben, ami az ő számára lehetséges” (KN 89.).

A bejegyzés a *Napló*ban a meggyőzés és a tökéletes elbátortalanodás között oszcilláló érdekfeszítő mese. Egy bizonyos ponton Ferenczi határozottan megjegyzi, hogy ha „önfeláldozást tanúsítunk” (KN 89.) és „minden önkéntelenül fellépő szándékkal felhagytunk” (KN 89.), az még a legerőszakosabban traumatizált beteget is segítheti, hogy „lemondjon rendkívüli vágyai teljesüléséről, és azt részesítse előnyben, ami az ő számára lehetséges...” (KN 89.). Más alkalmakkor a csalódottság fullánkját érzi: „Nem kerülhetjük el, én legalábbis nem tudom elkerülni, hogy ne érezzem magam sértve, amikor évekig tartó, gyakran megfeszített munka után azt mondják rám, hogy tehetetlen vagyok és nem tudok segíteni, csak azért, mert az ember nem tud mindent olyan tökéletesen megadni, ahogy azt a szenvedő személy megérdemelné a kínos helyzetében.” (KN 78.) Időnként megmámorosodik attól, „hogyan szellemi, erkölcsi és intellektuális téren valami még soha nem voltat dolgozzunk ki”. (KN 75.) Máskor éppúgy valószínűtlennek tűnt számára a kölcsönös analízis, mint a pszichoanalízissel való első találkozásokor Freud csábításelmélete: „az ember nem analizáltathatja magát minden betegével” (KN 54.).⁵ A hangulatoknak ez az oszcillálása lényegében egyszerre közvetítette Ferenczi magányosság-érzését és elszántságát, hogy ezt az egészet keresztülvigye. Végül is annak döntő szerepnek a megerősítésére szolgált, amit R. N. játszott abban, hogy Ferenczi képes volt árnyaltan érzékelni a pszichoanalízis összetett, de meghitt kapcsolatát a társadalmi igazságossággal.

Elizabeth Severn nem csupán egy beteg volt, akivel Ferenczi a kölcsönösséggel kísérletezett. Hanem bizonyára ő volt az egyetlen beteg, aki pótolni tudta azt a szellemi közösséget, ami Ferenczinek a világháborúk közötti időkben még a kulturálisan élénk és gazdag Budapest szívében is hiányzott (Fortune 105.). Életrajzírói egyetértenek abban, hogy Ferenczi 1920 után elszigetelődött a nemzetközi pszichoanalitikus mozgalomtól (Nemes 241.). Miközben a társak elismerő köre számára jövőbe helyezett remény maradt („Talán nincs messze az idő, amikor nem lesz többé szükségem erre a segítségre, amit a saját teremtményeimtől [Kreaturen] kapok” (KN 84.), addig Ferenczi mint „kollégára” és „tanítóra” R. N.-re volt utalva (Fortune 102.). Ferenczi a Freud trauma-elméletéhez való visszatérésben

társra lelt benne – tehát egy eredeti elméleti apparátus kifejlesztéséért ő is felelős.

Mindamellettnél nagyon valószínű, hogy Severn közreműködése a trauma-elmélet újraelemzésében, időben egybeesett azzal, hogy a magyar pszichoanalitikus újragondolta mentorával való kapcsolatát. Az őszinteség, amit R. N. a kölcsönösségben megkövetelt, ugyanaz volt, mint amit Ferenczi követelt Freudtól a híres palermói incidens során. Abban az időben Ferenczi nyíltságot és tiszteséget kért, a felnőtt kapcsolat magasabb formáját (Aron 1998), összhangban saját eszméjével egy igazság-központú pszichoanalízisről, amely „a lelki sebet nem bebugyolálni, hanem hogy kitakarni, tudatosítani igyekszik” (Ferenczi 1950, 29.). Freud, fiatalabb barátja követelését az infantilis vágyakozások közé sorolva, visszakozott (Freud Ferenczihez, 1910. október 2.). Severn, noha nő volt – tehát nem férfi mentor –, aktívan felelt Ferenczi igazság-központú pszichoanalízisére. Ám az amerikai analizált központi jelentőségének Ferenczi munkáságában úgy tűnik, másmilyen oka is volt, olyan, amit nem lehet a Freuddal való levelezésből kikövetkeztetni.

Ferenczit a marginalitástól való félelmetől egy fojtogató hátszországban a Freuddal való találkozás szabadította meg. Bár Ferenczi hálája mentora és barátja, Sächchter Miksa iránt bizonyítékokkal szolgál Budapest gazdag szellemi életére,⁶ Freudhoz írott leveleiben Ferenczi önmagát „szellemileg és kedélybelileg elszigeteltnek” írja le, eltekintve Pálos Gizellától, szeretőjétől és későbbi feleségétől (Ferenczi Freudhoz, 1910. április 5.). Ha Bécsbe utazik és Freudhoz való növekvő kötődése miatt – ami apró figyelmességektől, mint ajándékként egy üveg tokaji, olyan nagyobb eseményekig ívelt, mint a mindennél jobban várt közös nyaralás –, úgy érzi, kényeztetik. Budapestre való visszatérése súlyosbodó szomorúságot hozott. Levelezésük korábbi szakaszában Freud azzal a kegyes bölcsességgel szolgált vigasztól, hogy még Európa közepén is lehet úgy érezni, mintha ott lenne a periféria: „már csak »polgári« módon érzem magam nyomorúságosnak, számolom a napokat július 14-ig [a közös nyaralás ideje]” (Freud Ferenczihez, 1910. május 20.). A Freuddal való kapcsolat átalakította Ferenczi identitását: budapesti orvosból és a hipnózis helyi szakértőjéből⁷ világpolgár értelmiségivé vált. Ráadásul Freud pszichoanalízisének normaszegő szelleme – amely átszárnyalt mind a tömegek, mind pedig a polgári viktorianizmus hiszékenysége fölött – csábítóan hatott túlfűtött temperamentumára, szította vitalitását és túlrágadta a monoton életet, amelynek foglyának érezte magát. A „merészség és zabolátlan képzelőerő” (Jones 430.) volt az, amire híres „személyes vonzerejével” együtt nemzetközi kollégái fölfigyeltek; míg Ferenczi közösség iránti szükségletének közvetlen kifejeződése arról a szorongásáról is mesél, hogy ottfelejtik egy kulturális sivatagban.

Amint Otto Rankkal való együttműködésétől kezdve (1925 körül) a technika kérdései felé fordult, irányváltás történt. Visszatérése Freud histériával kapcsolatos elméleti gyökereihez, párhuzamosan számos személyes anyag

újébóli felkeresésével, ugyanannak a fojtogató háttérországnak az újraértékelését eredményezte. Érdekes, hogy amint mind jobban és jobban elragadta a Severnnel végzett munka és az analitikus/analizált határvonal dekonstruálása, gondolkodására visszahatott a tömegek illogikus készsége hinni „a csodátév lourdes-i Máriában és az óbudai javasasszonyban” (Ferenczi 1918a, 64.), ami az analitikus anyai és jó szándékú türelmében való hitként bukkant újra felszínre. Híres buzgalma, hogy gyógyítson bármi áron is, ikonoklaszta minőséget öltött: úgy tűnt, inkább a populáris kultúra és az óbudai javasasszony, mintsem a pszichoanalitikus kollégái által osztott tan oldalára helyezkedett. Severn föltehetően segítette Ferenczit megbékélni a lokalitás érzésével, és enyhítette az európai szellemi központoktól való elszakítottság okozta szorongását, s mégsem azon az áron, hogy áldozatul essen a freudi iskola kisajátító sugárzásának.

Amikor R. N. befolyása rányomta bélyegét Ferenczi visszavonulására a pszichoanalízis európai iskolájától a háttérországba, ahonnan indult, az egybeesik független elméleti törekvésének idejével is. R. N. tudja, miként lehet Ferenczit ebbe az irányba ösztökélni. Emlékezteti Ferenczit, hogy „közösén választott módszerünk képes behatolni a legmélyebb metafizikai rétegekbe” (KN 71.). Amikor a kölcsönös analízist más betegek is követelni kezdik, szerepének páratlansága mellett érvel. Amihez fellebbez, az Ferenczinek a – számára elsődleges fontosságú – kezelés és az elméleti ambíciók közötti megosztott lojalitása. Ferenczi képe az Énről közvetlen gyümölcse együttes leereszkedésüknek a mély metafizikai rétegekbe, ami a szubjektivitás színházává változtatta az analitikus szituációt.

Az erkölcsi érzés

R. N. Ferenczivel közösén alkotta meg az Én hasadásának felfogását. Ez az Én a külvilág imitatív ereje számára átjárható (KN 47.). Szélsőséges esetekben, mint R. N.-é, az Én a megerőszkolás helyszíne, amely elveszítette „kötőanyagát” (KN 42.) a külvilághoz (éppúgy, mint bármiféle reményt bármiféle külső segítségben). A külvilág imitatív mimikrije által erodált Én hozzáigazodik ennek a külvilágnak az érzéketlenségéhez. Az analízis a külső és belső szférák közti kierőszkolt folytonosságot enyhítheti azáltal, hogy segít a betegnek hozzáférni a strukturális traumatikus eseményhez, amelynek paradigmája az R. N. esetében kiemelkedő szerepet játszó apa-lánya vérfertőző jelenet. Az analízis a strukturális traumát elviselhetővé teszi; képes arra, hogy „életre keltse a halott Énrészt [...], azaz meggyógyuljon és emlékezzen” (KN 89.), de csak ha a szükséglet kölcsönös tapasztalatát előfeltételezi.

Analizáltak lenni, különösen az analizált egyoldalú analízisével – Ferenczi számára ennek először „depresszió és szégyenkezés” volt az ára. A gyermekké

redukálódás degradálást és megalázást jelentett neki. Kénytelen volt „az analizáltat [...] felsőbb hatalomnak elismerni, amely engem figyel” (KN 93.). A beteg által analizáltnak lenni függőséget jelentett, „ki vagyok neki szolgáltatva” (KN 93.), éppúgy, ahogyan neki voltak kiszolgáltatva a betegek. Önmaga megalázásával kielégíti a beteg rendkívüli igényeit, ugyanakkor ő maga előtérbe helyezi a saját szükségletét. Csak most történik meg, hogy az analitikus megérti az analizáltat, aki nem akar óvintézkedések nélkül „lemerülni a mélybe” (KN 93.). Röviden, a kétértelműség nélküli kölcsönösség lecsupaszította mindkét cselekvő teljes egymástól függését. Ez a forgatókönyv eddig még nem mutat jelentős eltérést a két cselekvő hegeli kölcsönös implikációjától a szubjektivitás jelenetében, ahol ez a kölcsönös felismerésért folyó küzdelem a létezés hitelesítését hozhatja csak. Ám, miként ezt sugallni igyekszem, a szükségletre helyezett hangsúly más húrokon rezeg.

Érthető, hogy kommentátorai méltán összpontosítottak Ferenczi szótárában a „szeretet” fontosságára: a legfogékonyabbak azért, hogy föltárják munkásságának hatását a pszichoanalízis történetében (deForest; Stanton) és a hagyományosaknál sokkal komplexebb írásokat célozzanak meg (Aron 1998), mások azért, hogy egyszerűen Ferenczi naivitását bizonyítsák (Maroda). Ám a szeretet csupán logikai következménye egy, a freudi vágy és szükséglet útjáról letért pszichoanalízisnek. Nevet ad a gyújtópont átcsúszásának az értelmezésről a létezésre, a hermeneutikáról a két cselekvő közelsége által meghatározott kommunikációra.

Ferenczi *Naplójában* azt írta, „[betegeim] azt kérik tőlem, ne gondolkodjak annyit, csak *legyek ott*” (KN 42.). És egy Izette deForesthez, egyik amerikai analizáltjához és kiképző analitikushoz írott levelében ez áll:

„A pszichoanalitikus »kúra« közvetlenül arányos a dédelgető szeretettel, amit a pszichoanalitikus betegének nyújt; azzal a szeretettel, amire a pszichoneurotikus betegnek szüksége van, nem pedig szükségszerűen azzal a szeretettel, amit szükségesnek gondol és ezért követel.” (idézi Stanton 139.).

A szeretet nevesíti az analitikus beavatkozását ott, ahol egy alapvető erőt ragadtak el („a szeretet[et], amire a pszichoneurotikus betegnek szüksége van”). Technikai fegyverzetükből kivetkőztetve a szeretet-és-szükséglet ikerfogalmai visszacsatlakozni látszanak a mindennapi nyelv és a banalitás világába. Az embernek Bataille jut eszébe, aki a *L'Expérience intérieure*-ben szembeállította kora pusztaságát – „azzal a kevés kivétellel, amit magam körül látok, sem intellektuális tudatosság, sem bátorság, sem vágy, sem erő” (256.) – azzal a mindenre kiterjedő kommunikációval, amelynek kezdetei két ember közelsége, akik találkozni, és nevet adnak egymásnak. Két szomszéd között korlátozott számú szó is elegendő ahhoz, hogy rögtön kapcsolatot építsenek ki, banálisat és tartósat, mert a nyelv szomszédos létüket egymás számára részben

átjárhatóvá tette (140.). Bataille a létezők közötti kommunikáció – amit „a létezés labirintusrendszerének” nevez – tágabb vidékén atomi részként különíti el a közelség terét (140.), ahol a nyelv a létezők sokaságával sűrítetten jut eszébe minden egyednek (130-140.), helyére téve azt a tényt, hogy minden magánélet csupán a sokasággal való kapcsolatban létezik. Ám ha a felfogás, hogy a szelf a nyelven keresztül egyforma a sokasággal, oda vezette Bataille-t, hogy a szelf szélsőséges feláldozása kedvéért elutasítsa a megismerés bármiféle logikáját,⁸ ugyanez az intuíció árnyékolja be Ferenczi tudatosságát, hogy a pszichoanalízist az igazsággal összekösse. A pszichoanalitikus enteriőr, a két szomszéd közelsége, ami, miként Bataille-nál, tűnékeny, banális és mégis mély, a pszichoanalízis törekvésének legfőbb bizonyítéka lesz egy másfajta emberi szubjektum tételezésére, amely a megismerés dialektikájából, azaz a tudatból a közelség felé történő elmozdulásban gyökerezik. Ferenczit, Bataille-tól eltérően, elmékedése a közelség elméleti lehetőségéről egy etikai érzés meglétének állításához vezette el.

A *halálösztön és az életösztönök* című művében Freud olyan ösztönökre érzett rá, amelyeknek létezését nem tudta bizonyítani: „Úgy sejtjük, az énben egyebek is működnek, mint a libidinózus önfenntartási ösztönök, csak aztán képesek legyünk arra, hogy kimutassuk őket. Sajnálatos, hogy az én analízise még oly kevésbé haladt előre, hogy ez a kimutatás nagy nehézségeket okoz nekünk.” (94). Közvetlenül mesterének válaszolva a magyar tanítvány beazonosította „a kölcsönös jó szándéknak [...] egy második, ősi, természetes és nem neurotikus forrását”-t (KN 161.) a vágyteljesülés előtt. Az életnek ez az eredeti formája megelőzi az ödipális szakaszt, ahol feladódnak az önös impulzusok és tendenciák, és ahol az egyén „az önvédelem nélküli befolyásoltság” (KN 158.) állapotában van. Ferenczi még tovább lép, és a vágykésztetésektől megfosztott Énnak ezt a „tisztán mimetikus periódus”-át „erkölcsi”-nek minősíti (KN 158.).

Ferenczi erkölcsi érzése nem keverendő össze az igazságosságként értett erkölccsel. Nem nemezis vagy kikövetelt büntetés. Ferenczi pontos meghatározásában: „Ebben a látszólag fölöttébb etikus viselkedésben és érzésben azonban semmi sincs a jót akaró felnőttek önhittségéből, ez csupán saját akadálytalan testi és szellemi gyarapodásának pszichés megfelelője” (KN 161.). Noha Freud énszöveivel azonos státuszt élvez, így óslakos az Énben, Ferenczi erkölcsi érzése valami felszabadítóbbat sugall – egy el nem nyomott folyékonytárgyat szemben a redukálással vagy legyengüléssel. Úgy tűnik, Freud halálösztönét átirányítja a szelf és a külvilág, és így a szelf és a másik közötti kérdés-felelethez.⁹

Ferenczi „tisztán mimetikus periódusa” megközelíthető egy fiatalabb kortársától, Benjamtól származó hasonló fogalmon keresztül. Egy rövid, de fontos esszében Benjamin a „mimetikus képességről” beszélt. Ősi emberi képességként határozta meg, amelynek legközelebbi állapota a gyermekek játé-

ka: „A gyermek nemcsak kereskedőt vagy tanárt játszik, hanem szélmalmot és vasutat is” (Benjamin 64.). Minthogy egyaránt tud utánozni embert vagy ember alkotta tárgyat, Benjamin gyermeke Ferenczi Énjét illusztrálja a mimetikus periódusban, ahol átjárható az „önvédelem nélküli befolyásoltság” állapotában. Benjamins viszont a „mimetikus képesség filogenetikus jelentősége” (uo.) érdekli jobban, és azt olyan törvényként fogja fel (a „hasonlóság törvénye”), amit kikezdett a történelem: „Hiszen nyilvánvalónak tűnik föl, hogy a modern ember jelzészvilága már csak kevés maradványát tartalmazza azoknak a mágikus korrespondenciáknak és analógiáknak, melyek a régi népek számára közkeletűek voltak” (Benjamin 65.).¹⁰ Benjamin kritikusként beszél, aki a modern világ középpontjában egyensúlyozva, nekigyürkőzik, hogy összegyűjtse az asztrológia és grafológia ősi művészeiből ama törvény néhány töredékét, amelyet mára erodáltak az idő támadásai, de amely „irányította a mikrokozmoszt és a makrokozmoszt egyaránt.”

Pszichoanalitikusként Ferenczi Benjamin „nem-érzéki hasonlóságát” (Benjamin 65.) átviszi az Énre, és nem neurotikus kölcsönösségként utal rá. Benjamin példáját visszahangozva egy gyermekről beszél, aki, optimális környezetben „a) megosztja saját élvezetét a környezetével, b) még irigységtől mentesen örömet lel a környezetben tapasztalható fejlődésben és jólétben” (KN 161.). Benjamin és Ferenczi, egyikük a történelem közvetítésén, a másik a szenvedélyeken (elsősorban az irigységen) keresztül, mindketten egy visszahúzó törvényre figyelnek – amit mimetikus képességnek és mimetikus periódusnak neveznek –, s ami döntően formálja a nyelvről való elméleteinket.

Benjamin szerint a hasonlóság törvénye keresztülmetszi a nyelvet, különösen az írott szavakat. Az írás „a nem-érzéki hasonlóságok, nem-érzéki korrespondenciák archívuma” (Benjamin 66.), könnyedén hív elő egy inkább fogalmi – mintsem érzéki – hasonlóságot és ezzel egy ellenállhatatlan felszólítást. „»Azt olvasni, amit sohasem írtak.« Ez az olvasás a legősbibbi: a minden nyelv előtti olvasás, a zsigerekből, a csillagokból, a táncokból” (Benjamin 67.). A nyelv szellemi aspektusa magában hordja a „szemiotikai” vagy mimetikus képességet: „a szavak vagy mondatok értelem-összefüggése az a hordozó, melyen először lép, villámszerűen, a hasonlóság a megjelenőbe” (Benjamin 66.).

Hasonlóan Benjamin képességéhez, Ferenczi nem neurotikus kölcsönössége a nyelv páncélatából előbújva a beszédre és a gondolkodásra keresztül jelenik meg. A képet Ferenczinél némileg komplikálja a tény, hogy a beszéd és a gondolkodás a trauma termékei. Ha „a beszéd nem más, mint a trauma elbeszélése” (KN 127.), akkor a gondolkodás, ami magában foglalja az érzéki ingerek felismerését és kapcsolatba hozását „szubjektív tanúságom nélkül is” (KN 126.), egyszersmind megköveteli „az Éntől való elvonatkoztatást, azaz az önérdek [...] megsemmisítését” (KN 127.). Ez a megsemmisülés Ferenczinél nem úgy értendő, mint Bataille szent áldozata; ehelyett ez a kölcsönösség vagy

az erkölcsi érzés eredeti állapota, aminek felhangja az erőforrások becsületes, mindenki számára történő elosztásának társadalmi igazságossága iránti érdeklődés.

Minthogy a külvilág formálja az Ént, a nyelv a trauma által visszamaradt emléknymok „állandó utánzás”-a, mivel az önértékesítés feladódik (KN 127.). De az Én soha nem pusztul el teljesen. Megmarad, összekapcsolódva az imitatív támadásokkal; mint Benjamin értelmetlen összefüggései, felvillanásokban izzva föl. Ferenczi képlete: „Én = Én-maradvány + emléknymok” (KN 127.). A beszéd és a gondolkodás azt reprezentálják, hogy „a belső tapasztalat [egy] része [...] elkülönül a saját Éntől” (KN 127.). Amikor a hasadás végbemege, „[u]gyanakkor öntudatos leszek: tudatára ébredek annak, hogy létezik külvilág” (KN 127.). Az én lehasad a tudatról. Fel nőni a beszédhez, a gondolkodáshoz és a szubjektivitáshoz, azt mondani, vagyok, ez az imitáció, a külvilág érvényesítését jelenti. A gondolkodás és a beszéd tehát mindig magában foglal egy adag hasbeszélést. Ebből következik, hogy a felnövekvés érdekében a szubjektivitás egy mondás előtti helyzetet kíván, egy hátrahagyott, el nem foglalt vagyok-ot, aminek állítása beszédként utóhatás.

Ferenczi erkölcsi érzése egy árnyékszerű enunciatív pozíciót fesz fel, ami a nyelv csomagolása révén és azon keresztül született. Hogy a beszédhez felemelkedjen, a szubjektumnak mindkét pozíciót el kell foglalnia, a poszt-traumatikus és a mondás előtti is. Ez fontos, máskülönben a szubjektum feltételezése tökéletlen, és meggyengül a létezés hitelesítése.

A pszichoanalitikus kezelés célja kétségkívül a társadalmi beilleszkedés marad. Ennek sikerét Ferenczi viszont egy kétlépcsős szubjektum pozíció újbóli felállításához köti, amit ő nem neurotikus Ennek nevez, ahhoz, hogy legyen egy „jóindulatú, szenvedély nélküli légkör, mint amilyen a trauma előtt állt fenn” (KN 27.). A traumatizáltat kivetkőztették ebből a pozícióból, mert a trauma ismétlésre rendeltetett érzelmi tudásként megszagatta azt. A kölcsönös analízis és a szükségletre tett hangsúly közeli kapcsolatot alapoz meg a nem neurotikus Én és a nem neurotikus cogito között – egészen modern műszaként lebeg a beszéd, a gondolkodás és a társadalmi kötelék fölött. Az elmozdulás a szeretet és a szükséglet felé, amit Freud traumaelmélete tett lehetővé, fogalmat ad nekünk arról, miként fonta össze Ferenczi szenvedélyesen a pszichoanalízist és a társadalmi köteléket, ahogy ő mondja, „tudatosság nélkül”, anélkül, hogy a gonosz túlzásaiba esnénk.

A kölcsönös analízis színterén a két cselekvő az egyenrangúság megfoghatatlan eszméjének ikerjelévé vált. Amikor a beteg „felébredt” a kölcsönösség időszakából, hogy szembesüljön a viszontáttétellel, olyan társadalomba jutott, ami legalábbis nem „vég nélküli borzalom” (KN 83.). Míg ezek a szavak megerősítik, hogy az elsőrendű célkitűzés a társadalmi alkalmazkodás és a túlélés fenntartása egy megosztott szimbolikus rendben, Ferenczi nyilvánvalóan azt hiszi, hogy a pszichoanalízis többet tehet ennél.

Saját beismerése szerint nem volt társadalmi reformer. A pszichoanalízist mégis éppen a társadalmi kötelék keresésébe gabalyította bele. Mint azt naplójának egy bejegyzése mutatja, aggasztotta kísérlete „őrülsége” és a lehetőség, hogy emberek nagyobb csoportjára terjessze ki, de hitte azt is, hogy egy *ordine nuovo*t alapozhat meg, „egy új társadalmi rendet, amelyből hiányzik az effajta képmutatás”:

„Így szembe kell néznem azzal a lehetőséggel, hogy számomra teljesen ismeretlen személyek a legintimebb, legszemélyesebb érzelmeim, bűneim stb. birtokába juthatnak. Következésképpen vagy meg kell barátkoznom azzal a gondolattal, hogy ez az egész ötlet és technika lehetetlen dolog, sőt őrütség, vagy még merészebbnek kell lennem, és meg kell szoknom a gondolatot, hogy valójában nem számít, ha kialakul egy kis csoport, amelynek tagjai mindent tudnak egymásról; az ilyen csoporttal – a manapság divatos titkolódzáshoz, gyanúsítgatáshoz, elővigyázatossághoz, a minden területen, a beszélgetésekben, az érzelmeiben felbukkanó gátlásossághoz képest – talán egyszerűbbé, könnyebbé válna az érintkezés.” (KN 94-95.)

Máshol, majdhogynem a szürrealista és futurista kulturális avantgárd hangvételében, azt reméli, hogy a pszichoanalízis „végét fogja jelenteni az emberiség egy korszakának, melyet a hipokrizis [képmutatás], a dogmák és tekintélyek vak imádása és az önkritika hiánya jellemez.” (Ferenczi 1918b, 14.).

Intellektus és szeretet

Az intellektus önmagában időtől és tértől független, tehát szupraindividuális.

Ferenczi Sándor: *Klinikai napló*

Ferenczi pretraumatikus erkölcsi érzése hangot ad a pszichoanalízis felelősségének a társadalmi kötelékben. Ám a mondás előtti pozíció, amit a traumaelmélet mutatott föl, tovább megy, hogy helyére illessze az intellektus és az igazság közti kényes láncszemet.

A kezelés a beteg felé áramló szeretetmennyiségtől függ: „A trauma által elemeire széthullott lélek érzi a feléje áramló és őt mintegy kötőanyagként beborító, minden ambivalenciától megtisztult szeretetet.” (KN 42.). Ahogyan R. N. esetében láttuk, ez a szeretet döntően egymásba fonódik azzal, hogy a beteg hozzájut az intellektushoz, egy lélekhez, amelyből kivetkeztetett. Ahogy az analitikus „korábbi hűvös érzelmei” utat engednek „»erőtlen« érzelmi kitörések[nek] (gyász, megrendülés, részvét, teljes összeomlás)” (KN 54.), az analitikus korlátozott segítőképességének felismerése megerősíti a beteg meggyőződését a trauma valóságában. Végül azt érzi, hogy „megértettem (azaz meg-

éreztem) szenvedését” (KN 54.). Az analitikus csökkent tekintélye, a kölcsönösség hatásaként, segít a betegnek intellektualizálni az érzelmi tudást. A kölcsönös analízis visszaadja a betegnek az elragadott intellektust.

Bár az analitikus folyamat a traumatikus eseményt emlékké fordíthatja át, Ferenczi elismeri, hogy az esemény általában élettelen képekbe merevedett marad. Képtelen a beteget visszaemlékeztetni a traumatikus folyamatra „tünetfantázia, álomba merülés és katarzis segítségével” (KN 89.). A kölcsönös analízis, ehelyett, ott érhet el sikert, ahol ez az emlékké fordítás kudarcot vall: „az analitikus ötletei összekapcsolódnak az analizált ötleteivel” és vice versa; „ily módon a különben élettelen képek eseményekké válnak, a tartalom nélküli érzelmi zűrzavar pedig megtelik képzettartalommal” (KN 43.). Ez a fajta, az analitikusból áramló szeretettől függő intellektuális hozzáférhetőség tehát mindenekelőtt a két cselekvő közelsége által megalapozott térben szőtt kötelék terméke.¹¹

Ferenczi meséje az intellektuálisról különbözik Freudétól. „A tagadás” című esszéjében (1925) Freud a fogalmi képességet a szubjektum nyelvhez való alapvető hozzáférhetőségéhez való kötöttségében magyarázza, kétszakaszos folyamatként: a *Bejahung* vagy állítás és a *Verneigung* vagy tagadás folyamataiként. E nélkül a későbbi szakasz nélkül az ítélet aktusa és a nyelv fellépése súlyos kompromisszumot köt. A *Verneigung* szükséges az ítélet aktusához, mert ez az aktus az objektumtól való távolságon nyugszik, vagy, saussure-i fogalmakkal, a jelentő/jelentett határvonal elsajátításán. Az intellektuális ítélet a legkorábbi szakaszok kifinomult változata, amikor az eredeti öröm-én introjektálja a jót és elveti a rosszat: „Most már nemcsak arról van szó, hogy valamilyen észlelt dolgot (egy tárgyat), az énbe föl kell-e venni vagy sem, hanem arról is, hogy valami, ami az énben mint képzet rendelkezésre áll, vajon újra megtalálható-e az észlelésben is (a valóságban)” (Freud 1997, 149.). Gondolkodni azt jelenti, hogy bensőnkől újra felfedezünk egy, a külvilágból lemetezett észlelést: „a gondolkodás megszerzi azt a képességet, hogy valamely észlelt dolgot reprodukció útján a képzetben újra jelenlévővé tud tenni, miközben a tárgynak kívül már nem kell ott lennie” (Freud 1997, 149.). Ha Freud számára a fogalmi képesség az objektum tagadása, akkor Ferenczi az ellenkező irányt követi.

Miután éppen a tudattalan lehetőségéből adódik, hogy az embert mindig gyötri a tárgyhoz kapcsolódás tartóssága, az intellektus problémája nem az, hogy összességében rendezze a tárgyat, hanem hogy a kapocs tartósságát biztosítsa. A analitikus hamis tekintélyének dekonstruálása a kölcsönös analízis kísérletében pontosan ennek az állandóságnak szól. Az analitikus elveszíti „függetlenségét” és keresztül megy azon a megaláztatáson, hogy az analízisben „az analizáltat [...] felsőbb hatalomként” ismeri el (KN 93.). Látjuk, amint megadja magát az analizált növekvő követeléseinek (beleértve a naponkénti üléseket a beteg házában, a beteg anyagi segítségét ingyenórák formájában).

Végignézzük, ahogy helyet cserél az analizálttal/analitikussal, akire épp annyira szüksége van, mint annak Őrá, és mint ő, gyengédséget és megértést kér, mígnem végül a szubjektum-objektum pozíciók cseréje az analízis *sine qua non*-jává válik, és a hagyományos pszichoanalízis íztelennek és érdektelennek tűnik. Ha Freud a traumaelmélet feladásával az intellektus olyan fogalmát fejlesztette ki, amely a tárgy „ott”-jához kötő szigorú kapcsan alapul, Ferenczi analitikusa/analizáltja azt kérdezi, miként őrizheti meg a gondolat fogalmi erejét, miközben még a tárggyal foglalkozva a maga „ott”-ja szorításának a foglya.

Ferenczi Freud tagadását „imitáció-varázslat”-nak fordítja (KN 126.). Egyetért azzal, hogy a nyelv és a gondolkodás a tárgytól való elkülönüléssel kezdődik (akárcsak Freud példájában, a „ma-ma” szó az anyamell helyett keletkezik), de azt állítja, hogy az első tárgy, amelyről az alany leszakad, a vagyok, az önHITELESÍTÉS, amit a nyelv és a gondolkodás fellépésekor (az én) átenged a külvilág agressziójának/imitációjának (KN 127.). Ha a beszéd a trauma újraelmesélése, akkor a gondolkodás az Én maradékaira redukálása. Ferenczi nézőpontjából a vagyok vagy az alanyi pozíció a nyelvben és a beszédben annyiban formális és hamis, amennyiben másodlagos. Ezzel a megelőzőtt cogitóval, ezzel a halovány szimulákrummal kezdődik a tudat.¹²

Ferenczi a belefogalás és kizárás dinamikáját regresszióknak tartotta a gondolkodás serdülőkorához. De a gondolkodás felnőtt formájának keresése során olyan talajba fúrt, ahol a pszichoanalízis elkeveredik valami rajta túlmenővel.

A *Napló* telve van ennek az elegynek a mozzanataival. Ezeknek a bekezdéseknek az egyikét érdemes hosszabban idézni. A „kölcsonös békéről” vagy kölcsonös „megnyugvásról” beszélve, ami a gyógyító és a gyógyított között áramlik a kölcsonös analízisben, beszámol a beteg kívánságáról, hogy

„...ne gondolkodjak annyit [...], ne erőltessem magam, akár alhatok is. A két tudattalan ily módon kölcsonös segítséghez jut: a »healer« maga is átvesz valamiféle megnyugvást a gyógyított-tól és viszont. Mindketten fontosnak tartják, hogy ezt az összeolvadást szubsztanciális értelemben vegyük, és ne pusztán pszichológiai magyarázattal illessük. Mindkettejüknek tökéletesen azonos képzeik vannak afelől, hogy a gyűlölet és az ellenségesség (különösen kora gyermekkorban) kiűzi és teljesen meg is semmisítheti a személyiség életerejét (megrázkódtatás, szorongás és bénító hatásaik). Végül, de nem utolsó sorban, az ilyen megterhelések és csapások megzavarhatják vagy felfüggeszthetik a gondolkodási képességet.” (KN 42.)

A tudattalanok párbeszéde, ez az interszubjektív keringés, amelyen keresztül egy eleven vagyok pislákol, jóval túlterjed a pszichológia birodalmán; ez a kölcsonösség „metafizikai” aspektusa. Ám Ferenczi fájjalja, hogy az ülés végén ennek az áramlásnak a nem-pszichológiai hatása lerombolódik: „Az építés és rombolás e penélopéi ismétlődésében nem az a baj, hogy az óra lejártával egy-

szerűen elküldjük a beteget?” (KN 42.). Amint az analitikus-gyógyító magára veszi az elviselhetetlen felelősséget a tudatos gondolkodás egy lényegi – pl. strukturális – hibájáért, szempillantás alatt feloldódnak a pszichoanalízis határai. A kölcsönös analízisen kívül az én éppen az intellektus felfüggesztése, egy elszegényített én lehet.

Következtetés

Ferenczit a kölcsönös analízissel való kísérletezéshez a filozófiai eredetű igazság utáni éhség vezette el. Nem véletlen, hogy Ferenczi, aki a filozófiát „veszélyes fegyvernek” (Ferenczi 1926; 10.) tartotta, mindazonáltal előírányozta az analitikus számára Schopenhauer „filozófiai bátorságát” (Ferenczi 2000a, 52.), mint a „kutatás megbízhatóságát s becsületességét”, ami „nem származik elmékedésből, nem kényszerül ki feltett szándékból, hanem az ember lelkének veleszületett hajlandósága...” (Ferenczi 2000a, 52.). „A szimbolizmus”-ról szóló írásában hosszan idézi Schopenhauert e tárgyban: „Nem találták meg az igazságot s csakis azért nem, mert nem keresték, hanem valami előre eltökélt véleményt kívántak helyette megtalálni, vagy legalább is nem akarták megbánni valami kedves gondolatukat s ezért mesterkedéssel kellett élniök másokkal s magukkal szemben is.” (Ferenczi 2000a, 52.). Elsősorban ez az igazságínség vezette Ferenczit Freudhoz és az ő alapvető elfojtás törvényéhez – amit kezdetben visszautasított (Ferenczi 1991, 53.) –, később ugyanez a szomjúság okozta, hogy elsodródott a pszichoanalízis klinikai aspektusától, mint a neurózis és a pszichózis kezelésére kidolgozott gyakorlattól.

Amint dekonstruálta a hatalmat a kölcsönösség kísérletében, értelmüket veszítették a pszichoanalízis alapelvei. Az áttétel, a diszciplína meghatározó terepe, számára most az analitikus káprázatának tűnt (KN 113.), egyoldalú kotyvaléknak, ami meg fogja mutatni a betegen uralkodó analitikus helyzet problémáját (KN 113.). Végül a pszichoanalízis csupasz lényegiségére meztelenedett. Ahogy az orvos feladja „őrszolgálatos” szerepét és az analizált átveszi az analitikusét, kialakul egy – Ferenczi tudatában van ennek – „meglehetősen értelmetlen” módosulás (KN 103.): „mindkettőjüknek egyszerre kell relaxálnia” (KN 103.). Ez a tudattalanok párbeszéde, ami mellett Freud kiállt *A laikus analízis kérdéseiben*. Ferenczi esetében viszont, egyrészt a beszélgetések szubsztrátuma, másrészt a rokonszenv – „Rokonszenv nélkül nincs gyógyulás” (KN 204.) –, biztosítják a pszichoanalízis megmaradt támaszait. Elég sajátlagosak-e ezek? Mi is a pszichoanalízis? Vagy, ahogyan Ferenczi megfogalmazta, „Szerethetünk-e minden embert?”¹³

Hárs György Péter fordítása

JEGYZETEK

¹ Emanuel Berman azt állítja, hogy Ferenczi érdeklődése a kölcsönösség iránt a kísérletnél 20 évvel korábban kezdődött, analitikusként első éveiben, és hogy „akkoriban Freud szembenállása ezzel nyilvánvaló volt”. Berman 1995, 1045.

² Lásd Lewis Aron és Adrienne Harris által 1993-ban szerkesztett, *The Legacy of Sandor Ferenczi* című kötetét, és Peter L. Rudnysky, Antal Bokay és Patriazia Giampieri-Deutsch szerkesztésében 1998-ban megjelent, *The American Journal of Psychoanalysis* „Ferenczi’s Turn in Psychoanalysis” című számát – teljesen Ferenczinek szentelve –, továbbá *Psychanalytic Inquiry* 1997-ben megjelent 4. számát, szintén Ferenczinek szentelve.

³ R.N. háttérével kapcsolatban Christopher Fortune, „The Case of ‘RN’: Sándor Ferenczi’s Radical Experiment in Psychoanalysis,” *The Legacy of Sandor Ferenczi* című művére támaszkodtam, in: Aron, Lewis és Harris, Adrienne: 1993, 101-120.

Fortune beszélgetéseket folytatott Severn lányával, Margarettel, és hozzáfért a Margaret Severn Gyűjteményhez. Severn szerepének további pozitív értékeléséhez lásd: Benjamin Wolfstein, „Resistance Interlocked with Countertransference: R.N. and Ferenczi, and American Interpersonal Relations” *Contemporary Psychoanalysis* 28.1 (January 1992) 172-190; Ian S. Miller, „Ferenczi, RN, and the Struggle for equal Ground,” *The Journal of the American Academy of Psychoanalysis* 21.1 (Summer 1993) 291-302; Jeffrey Masson’s Ferencziről szóló fejezete *The Assault on Truth* című művében.

⁴ Ehhez a kérdéshez lásd „Ferenczi’s Relaxation Method,” *Interpersonal Psychoanalysis: The Selected Papers of Clara Thompson*, eds. Maurice R. Green and Erich Fromm (New York: Basic Books, 1964) 67-71.

⁵ Ferenczinek erős fenntartásai voltak a kölcsönös analízissel szemben. Mégha folytatta is a kísérletet, kinyilvánította szándékát, hogy helyesbíti önmagát: „Abbéli igyekezetemben, hogy a betegeknek segítek, olyan messzire mentem, hogy érdeklődésem és időm nagy részét anyagi ellenszolgáltatás nélkül a betegeknek szenteltem. Egy ideje mindazonáltal arra kényszerültem, hogy csökkentsem a nekik szentelt időt” (KN 68.).

⁶ Schächter, a *Gyógyászatnak*, az akadémiikusabb *Orvosi Hetilap* riválisának szerkesztője, megjelentette Ferenczi cikkét az automatikus írással való kísérletezéséről, és felkérte, hogy a folyóirat rendszeres közreműködője legyen. Rövid visszaemlékezéséből az idősebb emberrel való „évtizedes, benső baráti viszony”-ra kiténik, hogy Ferenczi Schächternél „baráti meleget, mindig nyílt, vendégszerető családot [talált], a melyben otthon érezhettem magam és – főképp – példányképet, melynek elérhetetlenségét beláttam ugyan, de amelyhez máltónak lenni éveken át legfőbb törekvésem volt.” Így folytatja: „Emlékezem, hogy akkoriban egy nem-orvos barátomnak órákon át tudtam rajongva beszélni a Schächter imponáló jellemi és szellemi tehetségeiről, főleg puritánságáról, mely önmagát nem méri enyhébb mértékkel, mint embertársait; egy darabból faragott márvány benyomását tette rám az ő egyénisége, melyen sehol törtés, sehol egy makulányi folt.” Ferenczi 1992, 141.

A Schächterben csodált vonások magában Ferencziben is megfigyelhetők későbbi időszakában: ő is a foltatlan és hibátlan márvány minőségét vette fel, ahogy önfejlően belevetette magát a felnőtt gondolkodásra való rátalálásba, ami nem köt kompromisszumokat a tekintély és az alávetettség fogalmaival.

⁷ Ernest Jones a hipnózis korábbi gyakorlójaként utal Ferenczire, míg Ferenczit magát a gondolatátvitel, a hipnózis és a szuggesztió helyi tekintélyének tartották, amint ez az 1913-ban megjelent „Vad ló megszelídítése” című írásából kitűnik (Ferenczi 2000b).

⁸ A lehetséges határain túli kísérletezés Bataille számára magában foglalta az én eltörlését, a magány elszenvadását, a megismerésvágy feladását (*L'Expérince intérieure* 240).

⁹ Alessandro Portelli ellene veti, hogy a kérdés-és-felelet az afrikai amerikai kultúrában csupán a földművesek között kapott helyet, az egyenrangúak között; a kérdés és válasz lehetetlen volt a gazdával.

¹⁰ Peter Demetz a *Reflectionshöz* írott bevezetőjében helyesen veszi észre Benjamin érveinek „meglepi sorát” és a „mimetikus képességről” szóló esszé „megvilágító javaslatait”, amelyek „energikusan igyekeznek összezárni a rést a dolgok és a jelek világa között, azt a rést, amelyet a nyelvészet kitágított” (xxi).

¹¹ A tér szerepe az szenvedély konstitúciójában – és az affektív téré az intellektuális erőben – elindítja az érdeklődésnek azt a lenyűgöző vonalát, ami Charles S. Peirce határtalan szemiozisz fogalmától Martin Heidegger egymással-létéig vezet.

¹² Ezen az alapon Ferenczi kiejtés előtti pozíciója a preszimbolikus Julia Kristeva által népszerűvé tett fogalmának előfutárának tekinthető. A preszimbolikus, szintűgy, lepecsételi a pszichoanalízis és az igazság közti köteléket. Az összeolvadás birodalma, ahol a szenvedélyek – különösen az irigység és az agresszió – eltörlődnek, a preszimbolikus egy, a társadalmi vagy szimbolikus rend előtti pokoli tornáchoz hasonlít. Sőt, berontása a szimbolikusba, az utóbbi elnyomó működését folyamatosan tönkretéve, a forradalommal válik szinonimmá. Mint köztudott, Mallarmé példáját fölhasználva Kristeva a modernista irodalom forradalmi karakterét ennek a preszimbolikus modalitásnak az erőszakos beözönlésével magyarázza a nyelvelsajátítás és a társadalmi normához való alkalmazkodás szimbolikus modalitásába. Ez az elméleti eljárás karizmatikus hatást váltott ki, minthogy erőteljesen meggyengítette a társadalmi rendet, újraosztva a szerepeket, Marianne Hirsch kifejezését használva, „a preszimbolikus „posztlemlekezeteként”. Az életrajzi adalékok itt lényegesek. Kristeva elutasítása a marxista dogmával szemben, mint emigráns tudósé Franciaországban, aki egy kommunista országból érkezett, a sűrítés egy alakzatát eredményezte: a szöveg forradalom. De meg kellett fizetni az árat a történelem és a textualitás közötti rés tetszetős átíveléséért, a bába szerepét játszó pszichoanalízissel. Az ára az volt, hogy a változás csak úgy jeleníthető meg, mint visszatérés a tornác-szerű szenvedélymentes légkörhöz, egyfajta halálöszönhöz, ami szocio-szimbolikus világunkat átszeli.

Kristeva számára nem a művészet vagy az irodalom a kérdés, hanem egy jelentő gyakorlat, ami egybeolvasztja az eredeti és másodlagos szövegeket a jelentések egyesített hálózatába. A szöveg alkalom a „jelentésre”, az „ösztönök szüntelen működése” (Kristeva 84). Paradox módon, mindamellett, miközben alakítja a szöveget, mint politikailag kíváncsi tárgyat, Kristeva jelentő gyakorlata kriptát épít a társadalmi változásnak. Miért van szüksége valakinek jelentésre, ha nem azért, hogy meggyászolja a társadalmi igazság elszalasztott alkalmát? Ebből a gyászolási folyamatból szövődtött a jelentő gyakorlat. Ez egyben forradalmi gyakorlat, és a társadalmi igazság síremléke, kihirdetve tisztességtudását mint a gondolkodás tárgyát, kinyilvánítva utópiává alakulását, valamivé, amiről csak idealisták és naiv emberek beszélnek.

Ferenczi kiejtés előtti pozíciójának látószögéből Kristeva preszimbolikusa egy, a halálösztön felé hajló anyai összeolvadás vagy szenvedélymentes légkör, majdnem olyan depolitizált diskurzusnak tűnik, mint amit Ferenczi szükségletnek nevezett. Ebben áll Ferenczi jelentősége. Ez nem illik össze azzal, hogy munkássága az 1980-as és 1990-es években élte reneszánszát, abban az időben, amikor úgy gondolkodtak a változásról, mint egy kényes folyamarról, ami többé nem épül látványos dichotómiákra és amikor a társadalmi igazságot nem lehetett nyilvános bíróságként elképzelni, ami jogokat mérlegel, hanem a szubjektivitás mechanizmusaként kellett felfogni. Ez az oka, hogy néhányan miért hirdették a filozófiai szubjektum újjáéledését (Butler 1997). A gyakorlat demokratizáló lendülete, – éppúgy, mint a jelentés, amely a nyelvészek spekulációja, lemetszve történetiségéről a beszélő szubjektum demokratikus törekvésében lelik föl gyökereiket –, véget ért a szubjektum legyengülésével, amint azt az elmélet absztrakt szubjektuma sugallja, és visszatérve Kristevára, ha a pszichoanalízis beavatkozását arra szánták, hogy igazságot tegyen a jórészt marxista dogma által redukált szubjektum összetettségéről, akkor nem az emberi szubjektum egy még absztraktabb fogalmát támogatta-e a szöveg és a forradalom összeomlásával? Mindig „élesen érzékeny lévén az élet megostromlására” (Emery 269), Ferenczi segít nekünk végiggondolni a problémát. Elébe helyezi a gondolatot a meggyengülés ezen aktusának, hogy az intellektussal előhívassa az érzelmi tudást, ami látszólag összeférhetetlen a reprezentációval.

¹³ Ferencziről kialakított nézeteimre hatott az „Imitation Magic: Sándor Ferenczi’s Conceptions of Psychic Trauma” című, Ruth Leys által tartott előadás a School of Criticism and Theory at Cornell Universityn, 1997 nyarán (July 11). Lásd: Ruth Leys, *Trauma: A Genealogy* (Chicago: The U of Chicago P, 2000). Szintén köszönettel tartozom beszélgetőtársaimnak, különösen Benjamin Meyernek és Ewa Badowskának.

*

IRODALOM

- ARON, LEWIS** (1998): “Yours, Thirsty for Honesty, Ferenczi”: Some Background to Sándor Ferenczi’s Pursuit of Mutuality.” *The American Journal of Psychoanalysis* 58.1, 1998, 5-20.
- ARON, LEWIS AND ADRIENNE HARRIS** (eds.) 1993: *The Legacy of Sándor Ferenczi*. Hillside, NJ: The Analytic Press.
- BATAILLE, GEORGES** (1978): *L’Esperienza Interiore*. Bari: Dedalo Libri. Franciául *L’Expérience intérieure*. 1973.
- BENJAMIN, WALTER** (2001): A mimetikus képességről. In: *A szirének hallgatása*. Osiris, Bp., 2001., 64-67.
- BERMAN, EMANUEL** (1995): “Confusion of Tongues. Letter to the Editor.” *International Journal of Psycho-Analysis* 76, 1995, 1045-1046.
- BUTLER, JUDITH** (1997): *The Psychic Life of Power*. Stanford: Stanford UP.
- DUPONT, JUDITH** (1996): „Előszó” In: Ferenczi Sándor: *Klinikai napló 1932*. Akadémiai Kiadó, Bp., 9-23.

- EMERY, EDWARD (1995): A Note on Sándor Ferenczi and the Dionysian Itinerary in Psychoanalysis. *The Psychoanalytic Review* 82.2 (April), 267-271.
- ERŐS FERENC (szerk.) (2000): *Ferenczi Sándor*. Új Mandátum, Budapest.
- FERENCZI SÁNDOR (1992 [1917]): Barátságom Schächter Miksával. *Thalassa*, (3) 1992, 2: 140–143.
- FERENCZI SÁNDOR (1996): *Klinikai napló 1932*. (Szerk. Judith Dupont) Akadémiai Kiadó, Bp., 1996.
- FERENCZI, SÁNDOR (1950): *Sex in Psychoanalysis*. New York: Basic Books.
- FERENCZI, SÁNDOR (1926): *Further Contributions*. London: Hogarth.
- FERENCZI, SÁNDOR (1955): *Final Contributions to the Problems and Methods of Psychoanalysis*. Ed. Michael Balint. New York: Basic Books; reprint, London: Hogarth, 1994
- FERENCZI SÁNDOR (1991 [1908]): A neurózisok Freud tanának világításában és a pszichoanalízis. In: *Lélekgyógyászat. Válogatott írások*. (Vál. Gulyás Katalin), Kossuth, Bp., 53-84.
- FERENCZI SÁNDOR (1992): Barátságom Schächter Miksával. *Thalassa*, (3) 1992, 2: 140-143. (*La mia amicizia con Miksa Schachter*. Torino: Bollati Boringhieri, 1992, 256.)
- FERENCZI SÁNDOR (2000a [1912]): Schopenhauernek Goethehez írt levele, pszichoanalitice nézve. A »kedvtelési« és a »valósági« elv jelképes ábrázolása az Oedipus-mitosban. In: Erős Ferenc (szerk.) 2000, 52–58.
- FERENCZI SÁNDOR (2000b [1913]): Vad ló megszelídítése. In: Erős Ferenc (szerk.) Erős Ferenc (szerk.) 2000, 141-144.
- FERENCZI, SÁNDOR (1918a [1911]): Szuggesztíó és pszichoanalízis. In: *Lelki problémák a pszichoanalízis megvilágításában*. Dick Manó, Budapest, második kiadás, 1918, 62–74.
- FERENCZI SÁNDOR (1918b [1911]): A tudattalan megismerése. In: *Lelki problémák...* Dick Manó, Budapest, második kiadás, 1918, 9-14.
- FOREST, IZETTE DE (1954): *The Leaven of Love: A development of the Psychoanalytic Theory and Technique of Sandor Ferenczi*. New York: Harper.
- FORTUNE, CHRISTOPHER (1993): Az „R. N.” eset: Ferenczi Sándor radikális kísérlete a pszichoanalízisben. *Thalassa* (4) 1993, 1: 173–187.
- FREUD, SIGMUND (1991): *A halálösztön és az életösztönök*. Múzsák, Bp.
- FREUD, SIGMUND. (1997 [1925]): A tagadás. In: Erős Ferenc (szerk.) *Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások*. Filum, Bp.
- FREUD, SIGMUND – FERENCZI SÁNDOR (2000-2005): *Levezetés (1908–1933) I/1–III/2*. kötetek. (Eds. E. Falzader, E. Brabant, P. Giampieri-Deutsch, A. Haynal; magyar kiadás szerk.: Erős Ferenc, Kovács Anna). Thalassa Alapítvány – Pólya Kiadó, Bp., 2000-2005.
- GALDI, GISELLE (ed.) (1998): *The American Journal of Psychoanalysis* 58.1 1998, Issue on Ferenczi.
- HIRSCH, MARIANNE (1997): *Family Frames: Photography, Narrative, and Postmemory*. Cambridge, Mass.: Harvard UP.
- JONES, ERNEST (1953): *Sigmund Freud: Life and Work*. London: Hogarth, 1953. Magyarul: *Sigmund Freud élete és munkássága*. Európa, Bp., 1973.
- KRISTEVA, JULIA (1984): *Revolution in Poetic Language*. New York: Columbia UP.

- LEYS, RUTH** (2000): „Imitation Magic: Sándor Ferenczi's Conceptions of Psychic Trauma.” In: *Trauma: A Genealogy*. Chicago: The U of Chicago P.
- MARODA, KAREN** (1998): „Why Mutual Analysis Failed.” *Contemporary Psychoanalysis* 34.1, 1998, 115-132.
- MASSON, JEFFREY** (1984): *The Assault on Truth*. New York: Farrar, Straus & Giroux.
- MILLER, IAN S.** (1993): „Ferenczi, RN, and the Struggle for Equal Ground.” *The Journal of the American Academy of Psychoanalysis* 21.2, Summer 1993, 291-303.
- NEMES, LIVIA** (1988): „Freud and Ferenczi: A Possible Interpretation of Their Relationships.” *Contemporary Psychoanalysis* 24.2, April 1988, 240-249.
- NOVALIS** (1997): *Frammenti* [Philosophical Writings]. Milano: Rizzoli.
- RACHMAN, ARNOLD**, ed. (1997): *Psychoanalytic Inquiry* 17.4, 1997, Issue on Ferenczi.
- RUDNYSKY, P. – BOKAY, A – GIAMPIERI-DEUTSCH, P.** (eds.) (1993): *Ferenczi's Turn in Psychoanalysis*. New York & London: New York UP.
- STANTON, MARTIN** (1991): *Sándor Ferenczi: Reconsidering Active Intervention*. Northvale, NJ: Jason Aronson Inc.
- THOMPSON, CLARA** (1964): „Ferenczi's Relaxation Method.” In: *Interpersonal Psychoanalysis: The Selected Papers of Clara Thompson*. Eds. Maurice R. Green and Erich Fromm. New York: Basic Books, 67-71.
- WOLFSTEIN, BENJAMIN** (1992): „Resistance Interlocked with Countertransference: R.N. and Ferenczi, and American Interpersonal Relations.” *Contemporary Psychoanalysis* 28.1, Jan 1992, 172-190.

E számunk szerzői

Bakó Tihamér, pszichoanalitikus, E-mail: bakotihamer@freemail.hu

Erős Ferenc, pszichológus, MTA Pszichológiai Kutató Intézet, 1132 Budapest, Victor Hugo u. 18–22. E-mail: erosf@mtapi.hu

Friedrich Melinda, PhD hallgató, PPKE BTK, Nyelv- és Irodalomtudományi Doktori Iskola (Germanisztika). E-mail: melinda_friedrich@yahoo.com

Hárs György Péter, irodalomtörténész, esztéta, E-mail: harsgyp@freemail.hu

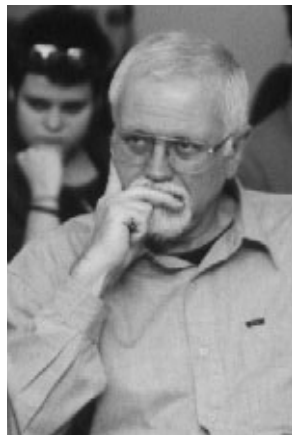
Mihalicz Csilla, újságíró, E-mail: cs.mihalicz@sanomabp.hu

G. F. Mitrano, irodalmár, Gaeta, Olaszország, E-mail: mena.mitrano@tin.it

IN MEMORIAM

LUST IVÁN EMLÉKÉRE

A fényképen, amely 2003-ban készült Pécssett, a PTE doktori iskolájának egyik műhelykonferenciáján, Iván *figyel*. Az elmélyült, szenvedélyes figyelemnek ez a gesztusa a páciensekkel, barátokkal, kollégákkal és tanítványokkal való találkozásait éppúgy jellemezte, mint az elméleti kérdések iránti érdeklődését. Az odafigyelésnek a szenvedélyessége és egyúttal gyengédsége – az analitikusnak ez a két vonása az, ami Ferenczi Sándor méltó követőjévé tette Lust Ivánt, mind klinikai munkájában, mind pedig teoretikus törekvéseiben. Ez az, ami lehetővé tette, hogy írásaiban, előadásában, szemináriumain megpróbáljon hidat képezni elmélet és empiria, „akadémikus” és „klinikai” pszichoanalízis között. 1997-ben indult a Pécsi Tudományegyetem doktori iskolájának *elméleti* pszichoanalízis programja, amelynek Lust Iván kezdettől fogva oktatója volt, és amelyen a *gyakorlatot* képviselte – persze azt a gyakorlatot, amely az ő felfogása szerint nem vonatkoztathat el sem a tágabb elméleti, sem pedig a történelmi, társadalmi, kulturális összefüggésektől.

Freud és Ferenczi óta természetesen sokat változott a világ. Lust Iván egyike volt azoknak a magyar pszichoanalitikusoknak, akik először figyeltek fel az új fejleményekre, a pszichoanalízis társadalmi és kulturális környezetének radikális megváltozására. Már a hetvenes-nyolcvanas években széles körű tájékozottságra tett szert a pszichoanalitikus szociálpszichológia (elsősorban német nyelvű) irodalmában, a frankfurti iskolához tartozó gondolkodók, és követőik, Jürgen Habermas, Alexander Mitscherlich, Klaus Horn, Emil Lorenzer munkáiban. A *Thalassa* legelső számában, 1990-ben jelent

meg „Az elfojtástól a primitív tárgykapcsolatok felé” című fontos tanulmánya, amelyben a szubjektum deformációit vizsgálja a diktatórikus rendszerekben és a „posztindusztriális”, fogyasztói társadalomban. Kilenc évvel később, 1999-ben jelent meg ugyanitt „Vágy és hatalom: a pszichoanalitikus kultúrakritika szükségességéről” címmel egy másik írása, amelyben összefoglalta és továbbgondolta korábbi klinikai és elméleti munkáinak eredményeit. Az elmúlt években is számos előadásában foglalkozott a pszichoanalitikus kultúrakritika témáival, így például az „identitásprotézis” kérdésével, vagy az internet által létrehozott virtuális valóság pszichés következményeinek problémájával.

Hosszú ideig tudtuk, hogy beteg, de mindvégig reménykedtünk felépülésében, s abban, hogy visszatér a doktori iskola oktatói és a *Thalassa* szerzői közé. Most, hogy immár Lust Iván hiányának fájdalmas tényével kell szembenéznünk, csak abban reménykedhetünk, hogy tanítványaiban és követőiben tovább él az általa képviselt szellemiség – a szenvedélyes igazságkeresés, a gyengéd megértés, minden öncélú hatalom és tekintély elutasítása. Ennek a reménynek a jegyében szenteljük a *Thalassa* jelen számát, amely a pszichoanalízis és a társadalomkritika kapcsolatával foglalkozik, Lust Iván emlékének.

Az alábbiakban teljes terjedelmében közöljük azt a Lust Ivánnal készült interjút, amelyet Mihalicz Csilla 2003 őszén készített a *BUKSZ* című folyóirat számára.

Erős Ferenc

INTERJÚ LUST IVÁNNAL*

Mihalicz Csilla ▶ A freudi elmélet egy évszázad elmúltával is indulatos támadásokat vált ki. Freud egyik leghevesebb bírálója – a marxizmussal egy kalap alá vonva – szellemi narkotikumnak nevezi. Miért az indulat?

Lust Iván ▶ Egy német szerző a hetvenes években azt a kérdést fogalmazta meg a könyvében, miért szúr még mindig a freudi tüske. A választ érdemes az előző századfordulónál kezdeni, amikor több szempontból is fölbomlás, fragmentálódás mutatkozott a világban – akár a képzőművészetet nézzük, akár a zenei irányzatokat, akár a regényt. A pszichoanalízis is ebben az időben jelenik meg. Freud a felvilágosodás harcos örököse, aki erősen szkeptikus volt, nagyon utált mindenfajta babonáságot, homályos gondolkodást és egyúttal a túlzott érzelmességet, talán a hisztériát is. Ahhoz, hogy megértsük, hogyan lett ebből fölforgató irányzat, két dolgot kell látni. Egyrészt a tárgyában, másrészt a módszerében van valami különös, ami máig irritálja a világot. Freud akkoriban olyan jelenségekkel kezdett el foglalkozni, amelyek marginálisnak számítottak.

MCS ▶ Az emberi elszólások, elvétések és az álmok magyarázatával?

LI ▶ Részben azokkal, másrészt pedig a hisztériás tünetekkel. A hisztériának egyáltalán a betegség voltát is tagadták. Csupa olyan jelenség foglalkoztatta, amit akkoriban babonáságnak, hülyeségnek, szimulálásnak bélyegeztek. A másik a szabad asszociáció néven ismertté vált módszer. Freud egy darabig próbálkozott – még Breuerrel közösen – azzal, hogy a pácienseket hipnózissal gyógyítsa. Illetve az úgynevezett katartikus módszerrel kísérleteztek, amelyben az orvos szerepe eléggé hagyományos volt: a páciensre nem is voltak olyan nagyon kíváncsiak. Volt egy feltevésük arról,

* Eredetileg megjelent: *BUKSZ* (15) 2003, 4: 366-375. Köszönet a *BUKSZ* szerkesztőségének a szöveg rendelkezésünkre bocsátásáért.

hogy mi okozza a páciens hisztériás tüneteit, és megpróbálták olyan tudatállapotba hozni – például hipnózissal –, hogy valamilyen módon fölszakadjanak és távozzanak a traumatikus emlékek, és a velük kapcsolatos érzelmi energiák is fölszabaduljanak. Csakhogy Freudot elkezdte egyre jobban érdekelni, mit mondanak a betegek. Aztán egyszer csak elhagyta a hipnózist, elhagyta a katartikus módszert, és arra koncentrált, amit a beteg mondott. Létrehozta tehát a pszichoanalitikus helyzetet – amely később éles körvonalakat kapott –, hogy a páciens minél szabadabban el tudja mondani, ami benne van. És itt jön a botrányos mozzanat, mert szabadon mondani valamit, azt jelenti – ez nagyon egyszerű dolognak tűnik, de nagyon nehéz –, hogy mondja el, ami az eszébe jut, ne válogasson, ne rangsoroljon, se fontosság, se jó ízlés, se más szempontok szerint. Az analitikus szabad önkifejezésre buzdítja a páciensét, amit az embernek a születésétől kezdve tiltanak különböző normák.

MCS ▶ Szokásos élethelyzetekben ezt nem is tudja megtenni, mert a kontroll folyamatosan működik.

LI ▶ Igen. Tehát Freud botrányos módszere – ha a mai fogalmainkkal próbáljuk meghatározni – dekonstrukció, a belső határok átmeneti felfüggesztése. Ez megy végbe akkor, amikor arra szólítom fel a páciens: hagyja, hogy önmagától lebomoljanak azok a struktúrák, amelyek szabályozzák a gondolatai áramlását, az érzelmeit, szabályozzák azt, hogy mit vesz észre, és mit nem, hogy mit tud átélni saját magából, és mit nem. Ez addig megengedett, amíg egy beteg embert gyógyítok, de ha arra gondolunk, hogy Freud szerint az egész civilizáció a tiltások rendszerére épül fel, akkor ez a dekonstrukció erőteljes társadalomkritikát tesz lehetővé.

MCS ▶ A mai napig a legvulgárisabb kritika a pszichoanalízissel szemben, hogy mindenütt csak a szexualitást látja.

LI ▶ Amibe Freud elsőként beleütközött a hisztéria vizsgálatakor, az éppen a szexualitás volt: azt látta, hogy a páciensei olyan dolgoktól szenvednek, amelyek vagy valódi szexuális visszaélések, vagy pedig a fantáziájukban történtek meg. Ebben aztán visszalépett, a feministák a mai napig ostromozzák is, amiért föladta azt a hipotézist, hogy a csábítás valódi csábítás. Ma már tudjuk, hogy az is elég, ha a csábítás fantáziája ott lebeg két ember között, akkor az már el tud indítani belső folyamatokat. Nem kell fizikailag elcsábítani egy gyereket ahhoz, hogy az valóban traumatikus hatású legyen, elég az érzelmi túlterhelés. Úgy találta: a tiszteletre méltó polgári világ tele van szexuális elfojtással, képmutatással, hazugságokkal. Lehullt a lepel sok jószágos nagybácsiról, családi barátról, tisztességtelen paktumokról, amelyek arról szóltak: én járok X úr feleségével, X úr viszont az én lányomat molesztálja, és kölcsönösen szemet hunyunk – erre a titokra bukkant Freud az egyik első, híressé vált, azóta is sokat emlegetett esetében (*Analízis-*

töredék egy hisztériás esetről – Dóra analízis). Úgy tűnt, mintha a hanyatló polgári világ hamissága központi szervező elve lenne az emberi személyiség alakulásának. Freud arra a gondolatra jutott, hogy a kultúra csinál valamit az emberekkel, amitől a hátrányos helyzetben lévők – például a nők – hisztériás megbetegedést produkálnak. Tehát a hisztéria, mint minden más pszichés betegség, valamiféle jelzés, amelyre figyelni kéne. Jóval később más irányzatok egyenesen azt föltételezték – például az antipszichiátria a hatvanas években –, hogy nem az egyén az elmebeteg, hanem a környezete, az egyén csak reagál rá. Némelyik pszichoanalitikus az államszervezet és a katonai-ipari komplexum működését minősíti pszichotikusnak. Ezen azt értik, hogy a félelmek, a problémák olyan lélektani mechanizmusai, megoldási módjai formálják ezeket a szervezeteket, amilyeneket pszichotikus embereknel látunk. A modern társadalom elmebeteg módon működik – mondta a Laing, illetve az olasz Basaglia nevével fémjelzett irányzat –, akár a családokat, akár az intézményeket nézzük: hazugságok, rejtett alkuk irányítják az emberek közötti kapcsolatokat. Az örültté váló ember ezekbe akad bele, miközben a normális átsiklik fölöttük. Mivel eszerint az elmebetegséget a társadalom termeli ki, téves a baj okát az egyes emberben keresni.

MCS ▶ Tehát szerintük olyannak kell hagyni, amilyen, mondván, ő a normális?

LI ▶ Olyan közösségben kell működőképpé tenni, amely más elvek szerint szerveződik, mint a külső világ. Ezek a nézetek persze időben és esztörténetileg is összecsengenek a hatvanas évek nagy társadalmi mozgólódásaival és az alternatív közösségi formák kipróbálásával. A hippikomunák mintájára sok pszichiátriai csoport is létrejött, amelyekben elmebetegek és egészséges lelkűek éltek együtt. Az elveikből adódott a következtetés, hogy ha ezeket az embereket nem tekintjük elmebetegeknek, akkor nem is kell kórházba zárni őket, mert a gyógyintézetek a társadalom erőszakos normalizáló intézményei. Ez persze részben igaz, csak hogy ezek az emberek nem tudnak a világban segítség nélkül megélni, mivel hihetetlenül érzékenyek, és a legapróbb dolog is annyira mozgásba hozza a belső világukat, hogy napokra, hetekre elfoglalja őket egy-egy kérdés tisztázása, és ez idő alatt esetleg nem tudnak enni, tisztálkodni vagy dolgozni.

MCS ▶ Mennyiben lehettek másmilyenek a kórképek Freud előtt, illetve hogyan változtak a történelmi és humanitárius katasztrófa hatására, amit a két világháború jelentett? Hogyan változtatta meg az emberi reakciókat a civilizációs fejlődés?

LI ▶ Erről sokat vitatkoznak. Több elemző állítja, hogy Freud híres nagy eseteire nem is a neurózis, hanem – mai szóhasználattal – a határeseti kórkép a megfelelő kifejezés. Ez azért bonyolult kérdés, mert a pszichoanalízisnek óriási volt a kulturális hatása. Gondolkodásmódja, fogalomhasz-

nálata beszivárgott a köztudatba a harmincas években. Ez a tünetek változásához vezetett. Tehát ma már – sőt évtizedek óta – ritkán lehet olyan hisztériás tüneteket látni, mint Freud idejében. Én még pályakezdőként a hetvenes évek elején láttam hisztériás vakságot, hisztériás bénulást. Ma egészen más kórképekkel találkozunk. Sok beteg azt mondja, ha rosszul érzi magát vagy szorong: „pánikbeteg vagyok”. Ebben azonban főként a pszichiátria propagandahatása jelenik meg, ami oda vezet, hogy korunk jellemző betegségének ez a kórforma tűnik.

MCS ▶ Hogyan változtak meg a tünetek?

LI ▶ Azt lehet tünetként „eladni”, amire van fogadókészség az orvostudomány és a pszichológia részéről. Hasonló a kölcsönhatás, mint anya és gyermeke között. Gondoljunk például arra, hogyan keletkeznek a gyerekek evési problémái. A szülő-gyerek kapcsolatban kialakul valamiféle összehangolódási probléma, ami az evés körül csúcsosodik ki. Ennek sok oka lehet: a gyerek alkati sajátossága, az anyának valamilyen mániája, amit a múltjából hozott, és akkor egyszer csak az evés konfliktussal teli lesz. Hasonló a helyzet a székrekedéssel is meg egy csomó biológiai funkcióval. Attól, ahogyan a környezet reagál rá, jelentősegteljes lesz, és elkezd az emberi kapcsolatban tünetként viselkedni. Vannak elemi megnyilvánulások, amelyek az érzelmek testi kísérői. Hogy aztán ezekből mit kezel a társadalom tünetként, az az adott kultúrától is függ.

MCS ▶ A fogyasztói társadalomban élő emberek neurózisa milyen tanulságokkal szolgálhat? Fölkészülhetünk-e újfajta pszichés tünetekre?

LI ▶ Nem hiszem. Még a hetvenes években Juhász professzor és társai neuróziskutatást végeztek a magyar falvakban. Kiderült, hogy a vidéki emberek is neurotikusak, nagyjából olyan arányban, mint a városiak, tehát a pszichés betegségek nem tekinthetők úri huncutságnak. Igaz, a természetközeli emberek neurózisa kicsit látványosabb, régimódi formákban nyilvánult meg. Nagyban függ attól is, hogy milyen mintákat látnak maguk előtt. De ez a különbség is gyorsan fölszámolódik, mert már mindenütt ugyanazt a tévét, ugyanazokat a sorozatokat nézik. Úgyhogy hamarosan már vidéken sem lehet olyan „ártatlanul” hisztériás rohamokat kapni. Ma a „színtelen”, depresszív, pszichoszomatikus tünetek az általánosak, identitászavar, teljesítményzavarok és a magatartás különböző szélsőségeinek formájában megjelenő kórosságok, amelyenek azelőtt nem mutatkoztak.

MCS ▶ Manapság azt várják az embertől, legyen ma könyvelő, holnap biztosítási ügynök, holnapután vállalkozó, ha úgy hozza a sors. Lehet ezt ép személyiséggel bírni, vagy az arculatváltás óhatatlanul betegít?

LI ▶ Nem feltétlenül, ha konstruktív életet és kielégítő emberi kapcsolatokat tesz lehetővé. Régen a sokarcúságot kritikusabban szemlélték. Aki ma nem képes a folytonos alkalmazkodásra, azt rugalmatlannak nevezik.

Régen az a kifejezés, hogy „egy tömbből faragott ember” dicséret volt. Ma egy ilyen karakter sok hátránnyal jár.

MCS ▶ A freudizmus kezdeteihez visszatérve: fölkavaró lehetett annak hangsúlyozása, hogy az ösztönök létezése éppenséggel hozzátartozik az emberi lényeghez.

LI ▶ Igen. Ez valóban nagy botrány volt. Freud és követői azt föltételezték, hogy a normális és a patológiás működés között nincs éles határvonal. Ez a mai napig nagyon irritáló, akárcsak az, hogy az egész, ésszerűnek látszó építményben – mert a társadalom működését annak gondoljuk –, amit a jó ízlés, az erkölcs, a tudomány, az egészség, a vallás és egyéb normák szabályoznak, sok az irracionális mozzanat.

MCS ▶ Érdekes a freudi kultúrafelfogás: a kultúra arra kényszeríti az embert, hogy az irracionális, ösztönös késztetéseit elfojtsa, ugyanakkor a kultúra egyben gyógyírt is kínál, vigaszt, kielégülést a kényszerű elfojtásért cserébe.

LI ▶ Freud a civilizáció, illetve a kultúra fogalmát időnként felváltva, ekvivalens módon használja, de igazából a civilizációra gondol. Úgy fogja föl, hogy kibékíthetetlen ellentét van a vágyak és a civilizációs kényszerek között, és az ennek nyomán létrejövő kompromisszumban lehet ugyan élni, de az ára: a neurózis. A vágy és a civilizáció (mondjuk, a gyermeki vágy és az apai tiltás) közötti ütközéssel aztán megtanulunk valamit kezdeni: azonosulunk a tiltásokkal, és ebben jelen van a neurózis csírája. A neurózis egyébként – azzal együtt, hogy szenvedéssel jár – alkalmazkodási teljesítmény, és valamilyen rejtett úton még egy kis kielégülést is jelent. Legalábbis ez volt az eredeti elképzelés a hagyományos világra vonatkozóan, ahol jól szembeállíthatók voltak a zabolátlan vágy törekvései és az autoritás ellenlépései. A tiltások zárt rendszert alkottak, bennük volt az apai tekintély, mögötte az egyház, az állam, az erkölcs. Amikor a pszichoanalízis megjelenik, akkor van ez éppen felbomlóban. Aztán a két világháborúban világossá vált, hogy a hagyományos világnak vége, és ez nagy mentális válságot idézett elő. Erre mondta azt 1915-ben Freud a maga szépségével, hogy nem érti a nagy fölindulást, eddig sem volt okunk túl sokat feltételezni az emberi fajról.

MCS ▶ Freud a mai napig botránykőnek számít, ugyanakkor – még nagyon vulgáris szinten is – teljesen átment a köztudatba. Sőt manapság a reklámok kedvelt szlogenje: „elégítsd ki a vágyaidat!”

LI ▶ Freud utóélete hosszú történet. Marcuse az, akinek feltűnt, hogy ez az egész elfojtás-probléma valahogy megváltozott, ha a társadalom arra biztat, hogy éljem ki a különböző rejtett vágyaimat, és ez mára egészen az abszurditásig fokozódik. Minden fogyasztói igényre egy iparág épül, hogy azon nyomban kielégítse.

MCS ▶ A marketing sokat köszönhet Freudnak.

LI ▶ Az a probléma, hogy valami egészen elképesztő praktikus vulgár-freudizmus formájában mentek át a tanai a köztudatba. Foglalkoztam a valóságshow-k előzményeivel. Még a kilencvenes évek derekán rájöttek: az igazi üzlet abban van, ha interaktívvá teszik a műsort. A *Big Brother* Angliában azzal előzte meg az összes többi túlélő show-t, hogy több csatornán 24 órán át lehetett betelefonálni, esemesezni, interneten kapcsolatba lépni vele. Elolvastam a médiaszakemberekkel készített interjúkat is. Ahogyan megfogalmazták, hogy adás közben az interaktív játékok révén milyen késztetéseit élheti ki a néző, az nagyon cinikus volt, másrészt a freudizmus teljes vulgarizálása. Úgy állították be, mintha az embernek léteznének ilyen ösztönei, és a műsorok sikerét ennek az igénynek a kielégítése okozná. A mai pszichoanalízis úgy látja, hogy a régi freudi megközelítésben ösztönöknek, tudattalan vágyaknak nevezett jelenségeket a társadalom termeli valamiféle kölcsönhatásban az elme működésével. Freud ezeket az ember biológiai adottságainak gondolta. De nem úgy van, hogy velünk születik egy csomó késztetés, amit később a társadalmi hatás elfojt. Valójában ezeknek a késztetéseknek formát és tartalmat – akár fantáziatartalmat – a társadalmi hatások adnak. Ma fokozódó mértékben a médiahatások, és sokkal kevésbé a személyek közti szocializáció, mint régen. Ez fontos különbség, amit föl kell ismerni, mert jelzi a külvilág felelősségét – nem arról van szó, hogy valamit rosszul fojtottak el, hanem hogy olyan igényeket hoznak létre az emberben, amikre magától nem is gondolt volna. A társadalom – pontosabban a fogyasztói világ – fokozza a meglévő szükségleteket, sőt újakat is kitermel. A hagyományos ösztönelfojtás, az ütközés az elfojtó civilizációval nagyon megváltozott. Marcuse úgy fogalmazott, hogy ma a szublimációk represszív feloldásának lehetünk tanúi. Tehát a hagyományos freudi elgondolásban, ha az ember a vágyait nem tudja megvalósítani, mert a kultúra nem engedi, akkor azokat részben elfojtja, részben valami másban fejezi ki, mondjuk művészi tevékenységben vagy egy agresszív késztetésben, esetleg sporttevékenységben. Marcuse meg azt mondta, hogy most mindent szabad, sőt erre még biztatnak is, és ezzel megakadályozzák, hogy a hagyományos értelemben vett kulturális kielégülések létrejöjjenek. Tehát kevesebb az elfojtás, a szublimálás, inkább kiéljük a vágyainkat – annak függvényében, hogy mennyi a pénzünk. És ez egészen másfajta személyiségproblémákat okoz. Nem az elfojtott vágyaimtól szenvedek, hanem attól, hogy nincsenek elfojtva, és nem tudok mit csinálni velük, hiszen olyan vágyakat érzek, amik nem is az enyéim. El tudok tőlük idegednedni, csatornát tudok váltani, hogy mást nézzek a tévében, de valahogy mégsem szabadulhatok tőlük. Ma sem vagyunk felszabadultak, nem tudunk igazán élvezni. Ahogy Slavoj Žižek mondja, a tiltó tekintély helyét átvette a tiltott

élvezetben részt vevő, az élvezetre biztató, korrupt tekintély. Ha régen tilos volt az élvezet, ma élvezni kell. És ez szintén pszichés zavarokhoz vezet.

MCS ▶ A pszichoanalízis módszere, a szabad asszociáció mint terápiás eszköz nem kérdőjeleződött meg az évtizedek során? Ugyanolyan jól használható?

LI ▶ Jól használható, de átfogalmazódott egy kicsit. A szabad asszociáció lehetővé teszi, hogy a páciens olyan kapcsolatot alakítson ki, amelyben fel lehet ismerni a lelki működését. A szabad asszociáció a közelség meg a távolság keveréke, és fő jellemzője a reflexivitás, amely eltér a hétköznapi napitól, mert a hétköznapi viszonyokban egy kapcsolat alakulását a vágyak és következményeik eléggé meghatározzák. Itt viszont az analitikus önmegtartóztatást gyakorol, nem enged a vágyainak, hanem lehetővé teszi, hogy láthatóvá váljék mindaz, ami a páciensből jön, és arra közösen reflektálnak. Ezt a semlegességet sokan kritizálják vagy megkérdőjelezzik. Pedig ez nem visszautasítást jelent, hanem azt, hogy megóvom a terápiás helyzetet a saját – pozitív vagy negatív – késztetéseimtől. Ha például a páciens ellenszenvet kelt bennem, akkor nem fordulok ellene. Illetve ha az ellenszenv vagy a vonzalom jelei megjelennek a saját magatartásomban vagy az érzéseimben, akkor reflektálok rájuk, és nem azok jegyében cselekszem. Ez azért nehéz, mert az érzelmek egy darabig kontrollálhatók, aztán vagy el kell menekülni, vagy hagyni, hogy legyen, ami lesz belőlük. Meglehetősen természetellenesnek tűnhet, hogy átéljük őket, de nem csinálunk velük semmit, hanem „csak” megbeszéljük. A pszichoanalízisben ennek a helyzetnek a fenntartása alapvető készség, amelyet a képzés során meg kell tanulni. Ebben az is benne van, hogy nem adunk tanácsokat, nem minősítünk, nem értékelünk. A segélykérő megnyilvánulásokra sem úgy reagálunk, mint a hétköznapi életben, hanem megpróbáljuk közlésként felfogni és megérteni a hátterét. Tehát ha egy megrázó történetet mesél el valaki, akkor nem teszünk aktív lépéseket, hogy kifejezzem a szolidaritásomat, az együttérzésemet, és nem kezdek el közvetlen megoldást keresni az élethelyzetére.

MCS ▶ Miért tilos az együttérzés?

LI ▶ Egyáltalán nem tilos! Csak együttérzésünk másként folytatódik, mint a hétköznapi helyzetekben. Különben elveszne annak a lehetősége, hogy megértsük, mi történik. Megérteni akkor lehet valamit, ha van egy kis mozgástér. Ha magam is elkezdek cselekedni, akkor nincs. Ha kétségbe vagyok esve, mert a másik ott zokog, akkor jön egy impulzus, hogy átöleljem, és beszéljük meg, miként lehetne megoldani ezt a slamasztikát, amibe belekerült. De akkor nem fogjuk soha megtudni, hogy miért kerül mindig ugyanabba a slamasztikába, és milyen változások révén tudná elkerülni. A segítség, amit a pszichoanalitikus nyújtani tud, az, hogy olyan helyzetet teremts, amelyben a páciens ráébredhet, lehet, szabad másképp is működni,

mint ahogyan megszokta. A terapeuta nem nagyobb életművész, mint a páciensei többsége, tehát az én praktikus tanácsaimmal a páciens nem megy túl sokra. Azzal viszont igen, hogy fönn tudok tartani egy helyzetet, amelyben együtt elgondolkozhatunk, és a páciens tapasztalati úton átélheti és megértheti, melyek azok az erős félelmek, vágyak benne, amelyek beleviszik helyzetekbe, vagy amelyek megakadályozzák, hogy elérjen bizonyos célokat.

MCS ▶ Elsőre olyan embertelennek tűnik, hogy ül velem szemben egy ember, és se egy megértő gesztus, se egy szó ...

LI ▶ Ez így nem igaz. Ez a hagyományos elképzelés, hogy az analitikus pléhpfával ül, és nem lehet kizökkenteni a szenvtelenségből. Az egész Budapesti Iskola arról szól, hogy ezt másképp is lehet. Nagyon hamar rájöttek arra – Freud is azt mondta eredetileg –, hogy a pszichoanalízis: szeretetkúra. Mert a szeretet a hatóereje. Aztán ezt Freud később már nem hangoztatta, mert rájött, hogy ez veszélyes út – a résztvevők könnyen elveszthetik a fejüket. De azért mégiscsak arról van szó, hogy a pszichoanalízisben új tapasztalatokat szerez a páciens. Például azt, hogy az ő szokásos „működésmódja” nem feltétlenül teszi tönkre az élethelyzeteket. Sok ember érzi úgy, hogy a viselkedése mindig bizonyos típusú problémákat indukál, és ez tönkreteszi a kapcsolatait. A terápiás helyzet ugyanazt a működésmódot hozza ki belőle. De egyszer csak azt látja, hogy ez nem teszi tönkre a kapcsolatot, nem vezet visszautasításhoz. Ha cselekvően segíték, egyúttal jóvá is hagyom a képet, amelyet magában hordoz: hogy ő egy szerencsétlen, tehetetlen lúzer, akin segíteni kell. Ha ebbe nem megyek bele, másfajta segítséget tudok nyújtani: azt, hogy nem hiszem el, hogy ő ennyire szerencsétlen, és hogy tudom, bízom benne, hogy képes másképpen is működni. Abban tudok segíteni, hogy a működésmódja megváltozzon. De ahhoz végig kell mennie egy belső folyamaton, amely néha kínos, néha örömteli, és akkor lassanként valóban meg tud változni. Nekem ez a cél van a szemem előtt, és nem az, hogy most ebben a mai rossz állapotában nyomban megsegítsem. Az együttérzés, az elfogadás, a páciens fejlődési lehetőségeinek megelőlegezése mind nagyon fontos része a kapcsolatnak.

MCS ▶ Mennyire látványos, hogy a páciens „meggyógyult”? Sokszor az analízis éveig tart, aztán egyszer csak abbamarad. És esetleg évekkel később az illető hasonló szituációban találja magát, mint amilyen miatt annak idején jelentkezett.

LI ▶ Az eredményességet nehéz vizsgálni, mert az analízis hosszú folyamat. Tehát az a fajta vizsgálat, amikor minden órát rögzítenek, és a szövegekből próbálják kibogarászni a változás jeleit, munkaigényes és hosszadalmas. De ma már sok ilyen vizsgálat gyűlt össze. Az egyszerűbbek megpróbálják fölmérni, mit csinált a páciens korábban, és mi változott az életében – meginterjúvolják hat hónappal, egy évvel, két évvel azután, hogy

befejeződött az analízis. Megpróbálják a környezetében lévő személyeket is megkérdezni, hiszen ők jobban látják a változásokat. Ezeket a kutatásokat nagyon körültekintően kell megszervezni, hogy etikailag feddhetetlen legyen a dolog: legyen elég információ, de az analitikus ne adja ki a páciensét a kutatónak. Interjúkat készítenek, és azokat független szakértők értékelik, akik egyikőjüket sem ismerik személyesen. Ezek a vizsgálatok egyértelműen bizonyítják, hogy a hosszú távú, intenzív, személyes kapcsolatban folyó analitikus terápiák hosszú távú, mélyre hatoló személyes változásokat eredményeznek.

MCS ▶ A freudizmus bírálói szerint ezek a terápiák olyan hosszú távon „eredményesek”, hogy annyi idő alatt magától is meggyógyult volna a beteg.

LI ▶ Ez nem igaz. Az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején Eysenck pszichológiai vizsgálatai azt mutatták ki, hogy a páciensek addig is javultak, amíg várólistán voltak. Aztán utólag kiderült, hogy Eysenck vizsgálatai torzításokat tartalmaztak. Kiderült az is, hogy azoknak az életében, akik kezelés nélkül javultak, időközben kimutathatóan kedvező változások álltak be: például olyan kapcsolatba kerültek, amely kezdett jól hatni rájuk. A rövid ideig tartó – bármilyen nagy intenzitású – módszerek általában nem vezetnek alapvető változásokhoz, azokhoz idő kell. Erre vannak neurobiológiai magyarázatok is. Az emberi viselkedés bonyolult tanulási folyamat eredménye. A pici gyerek az anyjával való kapcsolatában tanulja meg a másikkal való együttlét módját. Többnyire nem optimálisan. A hosszú távú terápiákban megvan az újratanulás lehetősége: megtanulni másképpen együtt lenni.

MCS ▶ Pedig a közhit szerint a gyerekkori, egészen korai traumák kiirthatatlanul mélyen beivódnak az emberbe, gyakorlatilag a személyisége részévé válnak.

LI ▶ Ezen sokat vitatkoznak. A Budapesti Iskola határozottan megfogalmazta, hogy sok pszichés probléma a korai – az első egy-két életévben – meg nem értett szükségletekből ered. Egy jó anyától elvárjuk, hogy érezze, miért sír a gyerek, és arra reagáljon. A gyerek persze nem mindig ugyanúgy sír, de ha ő mindig egyféleképpen reagál rá, akkor a sírás egyféle dolgot fog jelenteni. Nemcsak arról van szó, hogy a gyerekeknek van egy objektív valósága, amit föl kell fedezni, hanem arról is, hogy azt együtt hozzák létre. Ez az egyik legradikálisabb gondolat a pszichoanalízisben. Riasztónak tűnhet a szülő felelőssége, hiszen a gyerek számára visszavonhatatlanul értelmet ad a dolgoknak. Legalábbis nagyon nehéz a korán rögzült értelmezéseken változtatni.

MCS ▶ Csecsemőket is fogadnak ma már – például alvási zavarok miatt – pszichoanalitikus szakrendeléseken. Mitől működnek ezek terápiák, hiszen a babák nemcsak beszélni, de „játékkal kifejezni” sem nagyon tudnak?

LI ▶ A terapeuta látja, érzi, hogy mi történik közöttük, és hol az a pont, ahol a baba kifejez valamit, és az anya nem reagál rá. Azt is ezekből a megfigyelésekből lehet tudni, hogyan öröklődnek, adódnak át a társadalmi traumák. A traumatizált anyát, amikor a gyerekekkel van, elfogja néha a múlttal kapcsolatos rossz közérzet, olyankor elfoglalják az emlékei, és nem figyel a gyerek gesztusaira. Ez a gyerek számára azt jelenti, hogy ő viszonyul valahogy az anyához, aki egy ponton megszakítja a kapcsolatot. Ilyenkor más lesz az arca is, és erre a gyerek erősen reagál, mert azt hiszi, hogy azzal függ össze, ahogy ő viselkedik. Márpedig a gyerek önmagáról való tudása, identitása ebben a viszonyrendszerben alakul ki – abban ismeri fel saját magát, ahogy őrá reagálnak. Amit tehát a Budapesti Iskola fölfedezett, az most empirikusan is igazolódik. A gyereknek meg kell tanulnia, hogyan legyen együtt a számára adott szülővel, hogyan kötődjék hozzá, hiszen az élete függ tőle. És ebből az alkalmazkodásból épül ki a személyisége. Főként Fónagy Péter és munkatársai tettek ezen a területen lenyűgöző felfedezéseket. Ezek részben angol bázisú kutatások, amelyekben erős a magyar vonulat. Részben Fónagy, részben az angol pszichoanalízis azon vonulata révén, amelyet tárgykapcsolati iskolának neveznek, és amelynek kialakulásában sok szálon jelen van a pszichoanalízis Budapesti Iskolája, a Ferenczi Sándor–Bálint Mihály vonal. A traumás élmények témája azért is izgalmas, mert van néhány modern neurobiológiai kutatás, amely kapcsolatba hozható a Budapesti Iskolához tartozó pszichoanalitikusok fölismeréseivel: hogy vannak olyan részei a terápiás folyamatnak, amelyekben nem a szöveg számít, nem a megértés hat, hanem az érzelmi élmény, a hangulat, az atmoszféra. Ma a neurobiológusok azt állítják, hogy a traumás emlékek nem ott és nem úgy tárolódnak az emlékezetben, mint a többi élmény, és csak úgy hívhatók elő, ha ugyanazok a hangulatok, mozgásos állapotok jelennek meg. Mintha ezek önálló életet élnének. Mindez egybecseng azzal, amit Ferencziék már a húszas években megéreztek, hogy nemcsak arra kell figyelni a freudi gondolatmenet mentén, amit a páciens elmesél a múltjáról. Amit nem tud elmesélni, az a megfelelő terápiás atmoszférában mozgásos emlékek, hangulatok, testi érzések formájában felelevenedhet, és így a megértés számára hozzáférhetővé válik.

MCS ▶ A pszichoanalízis során tehát többről van szó, mint arról, hogy ha az ember megértette ösztönvilágát, késztetéseit, elfojtásait, akkor képes a „démonaival” együtt élni? Képes-e az ember belül újrastrukturálni magát?

LI ▶ Igen. A démonait tovább hordozza mint traumás emléket, illetve újratermeli a kapcsolataiban. Mindig olyan kapcsolatot talál, olyan viszonyokat fedez fel maga körül – mert azokat veszi észre –, amelyek a démonainak felelnek meg. Így jönnek létre mindig ugyanazok az élmények és helyzetek. Ebben változás állhat elő, ha kellő ideig él olyan kapcsolatban,

amely másképp működik. Meg lehet tanulni másképpen együtt lenni emberekkel, olyan minta alapján, amelyet a terápiás helyzetben újra meg újra ki lehet próbálni.

MCS ▶ A Budapesti Iskola hatása él-e még külföldön?

LI ▶ Igen. Ez kétlépcsős folyamat. Az első, amikor a harmincas években sokan kiképeződtek Ferenczinél, aztán később emigráltak és szétáramlottak a világban. Ferenczi hatását vitte tovább például Margaret Mahler vagy Melanie Klein is. Aztán úgy húsz évvel ezelőtt jött egy Ferenczi-renaisszánsz, akkor, amikor Magyarországon nem is nagyon olvastuk Ferenczit – például azért sem, mert nem volt lefordítva. Akik idehaza dolgoztak gyerekekkel, kezdetben inkább Hermann Imre követői voltak – Nemes Livia, Binét Ágnes és sokan mások –, másrésről Mérei Ferenc befolyása is jelentős volt. Ugyanakkor Bálint Mihály hatása is érződött, egyfajta érzelmesség, annak fölismerése, hogy az érzelmi kapcsolat mennyire fontos. Ezt persze sok terapeuta fölismeri és használja, de általában nincs kimondva – ez részben biztosan a Freud–Ferenczi ellentéttel magyarázható. Ferenczi nyughatatlan, szenvedélyes, szeretetehes ember volt, Freud pedig tekintélyelvű, szkeptikus, kicsit intoleráns, és hitt a szellem, a gondolkodás felsőbbrendűségében. Ezt a kétségtelen ellentétet ki lehet élezni tudománytörténetileg. Az az attitűd azonban, amely Ferenczit enfant terrible-vé tette, egy csomó szakmai-módszertani felismeréshez is elvezetett. Persze Freud is sokat foglalkozott a nárcizmussal, de az, hogy a narcisztikus probléma is hiányállapotokra, megsebzettségre, kellő időben meg nem kapott gesztusokra vezethető vissza, Ferenczi feltevése. Heinz Kohutnál is ez a gondolat jelenik meg, csak ő nem nagyon hivatkozik Ferenczire. Kohut Amerikába emigrált, és az ottani tudományos közegben akkor nagyon megerősödő Énpszichológiai irányzattal konkurálva kellett kivívnia a reputációját. Iskolát teremtett és sok irányzatra hatott az a tanítása, hogy a viszonyuláson, az érzelmi kapcsolaton kell dolgozni, a páciens számára hiányzó élmények lehetőségét kell biztosítani. (Ez kifejezetten Budapesti Iskola-gondolat.) Freud tudattalan-felfogásában is benne van, hogy a fontos dolgokat jórészt nem a gondolataink képviselik, hanem mindaz, ami nem jut el a gondolatig. De eléggé rejtelmesen fogalmazza meg, azt állítva, hogy az ösztön és lelki megjelenítése között van egy furcsa, ugrásszerű átmenet, amelyet nem lehet földeríteni. Ma azt mondanánk, hogy ez az ugrás az érzelmi élmény és a szóbeli kifejezés között van, és az analitikus, amikor ráhangolódással, viszont-áttétellel és gazdag metaforákkal dolgozik, ezt a rést segít áthidalni.

MCS ▶ Miért játszott olyan fontos szerepet a pszichoanalízis fejlődésében az úgynevezett viszontáttétel fölfedezése?

LI ▶ Az áttétel az az elgondolás, hogy a páciensek olyan érzéseket táplálnak a terapeuta iránt, amiket a múltjukból hoznak. Ez nagy fölfedezés

volt, mert így lehetett arra rájönni, hogy mindig megismételjük a korábbi tapasztalatainkat, elvárásainkat, még ha ez rossz is nekünk. Egyrészt azért, mert így tanultunk meg másokkal együtt lenni, másrészt mindig ott a reménység, hogy addig ismételtetjük a helyzeteket, amíg egyszer talán megváltoznak. Valóban igaz, hogy minden emberi találkozásban benne rejlik a változás lehetősége. Sokan úgy védekeznek a csalódás ellen, hogy nem hagyják a reményt a felszínre törni, és ugyanazokkal az elvárásokkal mennek bele az új kapcsolatba, és akkor az is olyan lesz, akár a régiek. Ennek a mélyén mindig az van, hogy kockázatos elhinnie, hogy ezúttal másképp lesz, mert ha mégsem, akkor nagyon nagyot csalódik. Csakhogy aki sosem kockáztat, az úgy marad. Néha bele kell csábulni abba, hogy az ember elhiggye a változás esélyét. Egy új kapcsolatba kezdeni: kaland. A terápia is kicsit ilyen: lehetőség a kalandra. Ha belemegyek, akkor történhet velem valami jó, és megváltozhatok. De nagyon sok páciensnél nehéz áthatolni a reménytelenségen. A reflexív magatartás lehetővé tette, hogy rájöjjenek: a terapeuta érzelmileg reagál mindarra, amit a páciens produkál. A terapeuta tudatalanul reagál a páciens áttételi érzelmeire. És ezekben a reakciókban részben benne van sok saját, megoldatlan érzelmi konfliktusa. Ugyanakkor a hozzáértő önvizsgálat lehetővé teszi, hogy jobban megértse a másik embert. A másik még nem tudja, hogy szorong, de én már szorongást érzek, és tudom, hogy ez belőle jön. A viszontáttétel felhasználása nagyon kényes dolog, mert nincs objektív mérce, de ki lehet tapasztalni. Elkezdődik egy óra, én átlagos hangulatban vagyok, előtte kellemesen töltöttem az időmet, semmi bajom nincs. Öt perc múlva mégis azt tapasztalom, hogy nyomasztó hangulatom van, büntudatos történetek kavarnak a fejemben. Ha ilyenkor elgondolkodom, honnan jön ez, akkor lassan össze lehet rakni, hogy a páciensben mozog valami ebben a témakörben, amire én így reagáltam. Nagyon fontos felismerés, hogy mind a két fél alakítja, ami történik közöttük. Előfordulhat, hogy ingerültséget, bosszúságot érzek. Az ingerültséggel elhárítom azt, ami kibontakozik, nem akarom meghallani. Ezt persze öntudatalanul teszem, amíg csak rá nem jövök, hogy viszontáttételes reakcióról van szó.

MCS ▶ Nem baj az, ha a terapeuta ingerült?

LI ▶ Nehéz azzal szembesülni, amikor az embernek negatív érzései támadnak egy órán. Ráadásul ebből a páciens azt tanulja meg, hogy bizonyos dolgokkal nem szabad foglalkozni, mert akkor haragot és visszautasítást kap. És az életben is ez történik: én valamilyen cselekedetemmel kiváltok a másiktól valamit, de ő se tudja, hogy mit, és én sem tudom, hogy mivel váltottam ki. Csak azt látom, hogy nem figyel, és amikor szólok neki, akkor azt mondja: ugyan, hagyd már ezt az unalmas hülyeséget! Akkor megbántódom, mert közben úgy érzem, hogy fontos mondanivalóm lenne. A

terápiás helyzetben tudom, hogy azért vagyok elhárító, mert zavar, ami a páciensben mozog. Fontos, hogy ezt megértsem, mert ha nem tudom, hogy miért reagálok így, akkor a viszonyunk tele lesz destruktív lehetőséggel. Egy reakció jelentése mindig az együttműködésben dolgozódik ki. Csakhogy általában nem egyenrangú az együttműködés. Az, hogy minek mi a jelentése, részben konvenció, de a konkrét helyzetben mindig vannak benne hatalmi elemek és pillanatnyi emóciók is. Ha megvizsgálom, hogy ezek hogyan jönnek létre, akkor nem fogadom el az előírt jelentéseket, nem megyek a konvenciók mentén, kilépek abból a helyzetből, ahol nekem – mint terapeutának – eleve hatalmam van. Habermas túloz, amikor azt írja 1968-ban, hogy a pszichoanalízis megvalósítja a hatalommentes kommunikációt. Nem valósítja meg, hanem lehetővé teszi, hogy problematizáljuk a hatalmi kommunikációt. Például amikor valamit mondok a páciensnek, amögött ott áll a tekintélyem, a szakmai súlyom, továbbá az, hogy ő érzelmi-
leg néha kiszolgáltatott nekem. De ha ő visszakérdez, hogy „Miért? Én ezt nem így érzem”, akkor tudunk hatalommentes módon kommunikálni. Akkor én is megvizsgálom, hogy miért gondoltam azt, amit, és rájövök, hogy milyen érzések tereltek engem ebbe az irányba. Ha erre kinyilvánítom a sajnálkozásomat, amiért megbántottam a hirtelen kinyilatkoztatással, akkor egy pillanatra fölfüggesztődik a hatalmi helyzet. Állandóan nem tud fölfüggesztődni, de problematikussá lehet tenni, ha nem tartom evidensnek, hogy – csak mert én vagyok a pszichoanalitikus – én tudom jobban a dolgokat.
MCS ▶ Freudot azzal vádolták, hogy ráerőszakolta a saját téves koncepcióját a pácienseire.

LI ▶ Freud tekintélyelvű ember volt, nem szerette a homályosságot, miközben homályos dolgokkal foglalkozott. Ezek fantasztikus ellentmondások nála: tekintélyelvű volt, mégis lehetővé tette, hogy a páciensei a legelképesztőbb dolgokat mondják el neki.

MCS ▶ A viszontlátást ő még nem ismerte fel?

LI ▶ Fölismerte, de a pszichoanalitikus saját hibájának tartotta, mondván, nincs kianalizálva kellőképpen, a megoldatlan komplexusai elhomályosítják a látását. Első lépésben ez igaz, de ha ezt fölismertem, akkor saját reakcióimat a megismerés és megértés eszközeként használhatom. Az ötvenes években kezdett ez a felismerés elterjedni. A pszichoanalízis eleinte arról beszélt, hogy mi van a páciensben. Ma már szinte csak arról van szó, mi van a két fél között. Ez megint a rendszerkritikához vezet: ha a rendszer, a családi és a társadalmi rendszer úgy működik, hogy a páciensben eltorzult jelentések képződnek, akkor az megvizsgálható, és a rendszer kritika tárgyává tehető. Ez sokkal irritálóbb, mint régen a szexualitással kapcsolatos föltevés volt az elfojtásról, az ösztönökről. Szerintem ezért igazán túska a freudizmus – leleplezhető általa, hogyan jön létre a torzulás, hogyan hatol

be a világ az emberbe, és hoz létre benne traumát. Ha ennek a mechanizmusát látjuk, akkor azt is látjuk, hogy lehetne a dolgokat másképp csinálni.

MCS ▶ Ahogy a sebészet fejlődését is mindig a háborúk vitték előre, úgy a pszichoanalízis elméletéhez is sokat hozott a második világháború pusztítása és a holocaust. A túlélők és leszármazottaik társadalmi traumáinak vizsgálata, természetrajza sok új megfigyelést hozott a pszichoanalízisben. Mit gondoljunk azokról, akik a hitleri rendszert működtették? Miért van az embereknek arra szükségük, hogy egy diktatúrának alávegyék magukat? Ezek a kérdések ma is időszerűek. Lelki gyökereikről, azt hiszem, a pszichoanalízisnek lehet mondanivalója.

LI ▶ Kellene hogy legyen. Nálunk erről keveset hallani, valószínűleg azért, mert nagyon érzékeny terület. A német nyelvterületen erről nagyon sok tanulmány jelent meg. Pszichoanalitikus szemlélettel sok mindent meg lehet érteni, de ez már nem az a fajta pszichoanalízis, amely az egyén belső életében keresi az ösztön és a civilizáció ütközéseit, hanem inkább olyanfajta lélektan, amelyben benne van a társkapcsolatok jelentősége, a csoportviszonyok és a kollektív viselkedés pszichoanalitikus megértése.

MCS ▶ Látható, hogy a legtöbb embernek muszáj kapaszkodókat találnia, és ezt az igényét a liberalizmus nem elégíti ki. Pedig egy ideig úgy tűnt, hogy a szabadelvű gondolat diadalmenet lesz a világban, ehelyett a nacionalizmus és az etnikai problémák kerülnek megint elő.

LI ▶ Az emberi lélek ésszerűtlen működésében nagyon sok, a korai életszakaszból származó lelki mechanizmus játszik szerepet: az idealizáció elemi szüksége, a narcisztikus sértettség és az ezt követő düh. Ezeknek a nagyon elemi, mélyen gyökerező élményeknek nyilván megvan a személyes élettörténeti alapjuk a legtöbb emberben, és ezek a problémák hamar át tudnak törni mindenfajta felnőtt, civilizált megfontoláson. A politikailag erősen felkorbácsolt indulatok jól tudják ezeket a rétegeket mozgatni. A nemzeti retorika, amelyet már Thomas Mann megfigyelt a fasizmus kialakulása idején (a „vér”, az „anyaföld” és hasonló fogalmak használata), a korai életszakaszból visszamaradó lelki működésmódokat veszi célba. A tömegmegmozdulások szintén. A kisgyerek sajátos reakciókkal védekezik, ezek a működésmódok megmaradnak, csak aztán háttérbe szorulnak, mert nincs rájuk szükség. Bizonyos embereknél jobban a felszínre kerülnek vagy hamarabb megszólíthatók. A nemzeti büszkeség, a másiktól való különbözőség hangsúlyozása, az identitás erősítése, a valahová tartozás elemi igénye mind nagyon magasztos téma, de az erejét nem a magasztosság adja, hanem az, hogy olyan erős szükségleteket érint, amelyek mindnyájunkban mélyen benne vannak. Szükségállapotnak érzékelt helyzetekben föl is lehet kelteni ezt az érzékenységet. A háborús pszichózis kifejezés nagyjából ezt fedi. Az erős vezető iránti vágy is elemi szükséglet, amelynek megvannak a

kora gyerekkori mintái. Érett felnőttek számára mentális és érzelmi visszaesésnek számít a *Führerprinzip* előtérbe kerülése, az erős kéz utáni vágyakozás. És ha ez a vágy megjelenik, mindig kéznél vannak azok a figurák, akik alkalmasak arra, hogy megfeleljenek a kollektív fantáziának. Gyakran a figura előbb jelenik meg, s aztán tesz arról, hogy a vágy felerősödjön.

MCS ▶ Egyetért-e azzal, hogy a pszichoanalízis folyamatosan hanyatlik?

LI ▶ Nem. Visszaszorult – inkább így mondanám, miközben folyamatosan fejlődik és integrálni igyekszik a kognitív idegtudomány új felfedezéseit.

MCS ▶ A visszaszorulás mennyiben köszönhető annak, hogy mostanában szívesebben magyaráznak minden lelki betegséget az agyban lejátszódó kémiai folyamatokkal?

LI ▶ Van egy általános szemléleti változás is, amely ezt lehetővé teszi: a személyes kapcsolatok jelentősége száműzve lett az intimitás szférájába. Nem az a fontos, hogy az egyén fejlődjön, hanem hogy jól érezze magát a termelés és a fogyasztás adott viszonyai között. Ezt kell elérni. Tudniillik ha megrendül a munkaképessége és az örömképessége, az a fogyasztási képességére is rosszul hat. Tehát egy a fontos: a leghatékonyabban és a leggyorsabban meggyógyítani, jelentsen az bármit is. És ebben a mai, fejlett kapitalizmus rugalmassága jelenik meg, ahogyan azonnal óriási hasznot húz a „könnyen-gyorsan-hatékonyan” mentalitás elterjedéséből. A hangulatkarbantartó vagy például a potencia-helyreállító gyógyszerek világsikere az emberi tényező, a bonyolult társas és lélektani viszonyok teljes háttérbe szorításával jár együtt. És persze az aprólékos, hosszadalmas úton személyes változást biztosító módszerek fölényes leértékelésével is.

MCS ▶ Képes-e a terapeuta bárkivel eredményesen együttműködni?

LI ▶ Nem. És ezt tudomásul kell venni. A legkiválóbb páciens a legkiválóbb analitikussal sem garantáltan kompatibilis.

MCS ▶ A pszichoanalitikus gyakorlatot mindig körülengik intim történetek. Freudról is, Ferenczről is tudni, hogy egyik páciensével szerelmi viszonyba bonyolódott. Éppen a terapeuta –páciens viszony intimitása miatt ez majdhogynem törvényszerű fejleménynek, ugyanakkor a viszony nem egyenrangú jellege miatt problematikusnak is tűnik.

LI ▶ Nemcsak az a probléma, hogy ilyen viszony kialakul, hanem az is, ha ilyenkor nem ér véget a kezelés. Az emberi kapcsolatok mindig nagyon sok érzelmmel és indulattal járnak, de időről időre ezeket korlátozni kell a másik szabadsága érdekében. Ez a terápiás helyzetben még inkább érvényes. A páciens is korlátozva van, ő sem csinálhat akármit, viszont sok mindent mondhat, amit a terapeuta nem. Viszont tudomásul veheti, hogy mi az, ami benne létrejön, és fölhasználhatja a páciens gyógyításához.

MCS ▶ Előfordult a praxisában, hogy „összeférhetetlenség” miatt megszakított egy terápiás helyzetet?

LI ▶ Igen. Az ilyesminek sokféle oka lehet. Olyan is, ami az én személyes múltamból, a korlátaimból fakad. Vagy nekem is hasonló problémáim vannak. Ez egy darabig nagyon serkentheti a munkát, de azután ahol én el szoktam magamban akadni, a pácienssel is elakadok. Bár abban bízom, hogy majd rajta keresztül megértem magamat. De végül is ő fizet, nem én, tehát fordítva kéne a dolognak lennie. Az is előfordul, hogy nem vagyok képes a megfelelő mennyiségű együttérzést mozgósítani iránta. Én egyébként mindig arra szoktam biztatni a pácienseket, akik terapeutát keresnek, hogy hallgassanak az érzéseikre. Nézzék meg maguknak az embert.

MCS ▶ Ennyire személyes a pszichoanalízis?

LI ▶ Igen, az ember a teljes lelkével és szó szerint a testével vesz részt benne, mint ahogy más intenzív emberi kapcsolatban is. A pszichoanalízisnek ez az egyik fő nehézsége, ugyanakkor fő előnye is. Az, ahogy működik és hat, nagyon személyes, és erőssége, hogy személyességét tudományként sem veszíti el. A többi tudomány elszemélytelenít és általánosít. Persze vannak általános, mindenkire érvényes működésmódok, illetve bizonyos típusú emberre érvényesek, de azért az emberi kapcsolatok nagyon egyediek. Csakhogy ezt a fajta személyességet nagyon nehéz tudományosan képviselni. A tudomány sok emberről viszonylag kis információt tesz fel, hogy érvényes-e. Itt viszont nagyon kevés emberről nagyon sokat tudok meg. Ez is nagyon gazdag tapasztalati anyag, csak nem az a típusú, amely a tudományos kritériumoknak jól megfeleltethető. A pszichoanalízis végső soron nem a módszere miatt problematikus, hanem a benne feltáruló létaspektusok miatt – írja a filozófus Bánfalvi. A létezésnek és a személyességnek ezek az aspektusai a természettudományt csak addig érdeklik, amíg saját módszerei szerinti megismerésükben, gyarmatosításukban reménykedik. Máskülönb a pszichoanalízist csak irritáló, túlhaladott jelenségnek látja, ami ugyanakkor zavaró módon figyelmeztet a tudományosság korlátaira.

MCS ▶ Ma a magyar pszichoanalitikusok a meglehetősen konzervatív Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesületet választják igazodási pontnak. Van-e a tagságnak szakmai haszna?

LI ▶ A Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesület meglehetősen bürokratikus szervezet. A magyar pszichoanalízis a hetvenes években kezdett hivatalosan újraszerveződni, amikor lehetőség nyílt, hogy csatlakozzunk a nemzetközi vonulathoz. Elindult a kapcsolatkeresés, és fontossá vált, hogy a nemzetközi társaság elismerje: amit mi itt csinálunk, az pszichoanalízis. Ekkor néhányan – Hidas György például – nagyon sokat tettek azért, hogy kivívjuk a helyünket. Elérték, hogy a magyar egyesület, amely hivatalosan nem létezett, a gyakorlatban azonban rendszeres szakmai összejöveleteket

tartott, úgynevezett közvetlen tagsággal legyen része a nemzetközinek. Vagyis az itteni analitikusok a nemzetközi egyesület közvetlen tagjai lettek. Itthon a pszichoanalízis burzsoá, reakciós áltudománynak számított. Ilyen körülmények között a nemzetközi egyesület tekintélye, támogatása, elismerése létfontosságú volt. Ugyanez a folyamat ment végbe később a többi kelet-európai országban is. Ma a nemzetközi szakmai életben az egyesület szerepe hasonló: azt szavatolja, hogy mi mégsem egy csapat balkáni enthuziaszta, hanem nemzetközileg elismert pszichoanalitikusok vagyunk. Amikor 1980-ban megalakult a Magyar Pszichiátriai Társaság, abban létrejött egy pszichoanalitikus munkacsoport. Ebből lett egy ideiglenes egyesület, amely külföldön úgy nyerte el a legitimitását, hogy hozzánk utazott a nemzetközi egyesület néhány tagja, és elbeszélgetett velünk. El kellett mondani egy-egy esetünket, és abból megítélték, hogy tényleg pszichoanalízist művelünk-e. Aztán amikor már lehetett, a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület hivatalosan is megalakult.

MCS ▶ Az Európai Pszichoanalitikus Föderáció is pusztán egy bürokratikus ernyőszervezet?

LI ▶ Nem. Az európai szervezetek közötti szakmai együttgondolkodást, egymás jobb megértését tűzte ki célul. A pszichoanalízis aktuális problémáira igyekeznek választ találni, nagyon jelentős elméleti munka folyik, és a föderáció sokat tesz azért, hogy elismertesse a módszer tudományosságát, eloszlassa az eredményességével kapcsolatos kétségeket.

MCS ▶ Nem fordul-e a pszichoanalízis a gyakorlattól egyre inkább az elmélet felé?

LI ▶ Nagyon kevés olyan gyakorló pszichoanalitikus van, aki egyúttal benne van az „akadémiai”, az elméleti pszichoanalízisben is. És ez fordítva is igaz. Az akadémiai pszichoanalízis izgalmas, külön világ, amely úgy szerveződik, mint bármelyik tudományterület. Gyöngéje, hogy főként Freuddal és Lacannal foglalkozik, a modern pszichoanalízis fejleményei csak lassan kerülnek az elméleti munka látókörébe. Gyakran hallok az „elméleti” oldal képviselőitől, hogy folytonos hiányérzettel küzdenek, hiszen sokan úgy oktatnak pszichológiát, hogy sosem foglalkoztak páciensekkel. A pszichoanalízisnek sok olyan fölhasználási lehetőségét mutatják fel a társadalomtudományokban, amelyek izgalmasak, de viszonylag kevésbé jelentősek abból a szempontból, hogy mit teszünk azokkal az emberekkel, akiknek lelki segítségre van szükségük.

MCS ▶ Tehát a gyakorlatra nem hatnak?

LI ▶ Nem nagyon. A nemzetközi mezőnyben vannak olyan szakemberek, akik képesek a szintézisre: mondjuk pszichoanalitikus esszét írnak filmekről, kulturális jelenségekről, elmennek társadalmi katasztrófa sújtotta övezetbe, ahol interjúkat készítenek, és azokat pszichoanalitikus módon értelmezik.

MCS ▶ A Kút Alapítványban dolgozó pszichoanalitikusok is elmentek a balkáni háborúk idején a menekülttáborokba interjúkat készíteni.

LI ▶ Igen. Sőt az Európai Pszichoanalitikus Föderációnak is van egy trauma-munkacsoportja, abban is vannak magyarok. Ők a helyszínen valóban krízisterápiát folytatnak, azután az ott látottak pszichoanalitikus reflexióját is megfogalmazzák. Ez jó példa arra, hogy nemcsak élelmiszert, gyógyszert lehet vinni ezekre a területekre, hanem pszichológiai segítséget is. De azért általánosságban mégiscsak az a helyzet, hogy az elmélet és a gyakorlat között kevés az átjárás. Ha a „cultural studies” gyűjtőnévű – kissé balos – tanulmányokat is ismeri az ember, és a radikálisabb filozófiai irányzatokat is, akkor látható, hogy amit az elméleti emberek gondolnak pszichoanalízis és társadalom kapcsolatáról, optimális esetben azt csináljuk mi a gyakorlatban. De aki csinálja, az nem nagyon szokott ilyesmire gondolni, aki viszont gondol, az nem csinálja. Ez a probléma. Számomra ez úgy fogalmazódott meg, hogy a freudi örökség egyik része a praxis, a maga módszertani szabályaival és a módszerről szóló teóriákkal. És a másik a szellemi-kulturális háttér, amelynek megismerését Freud nagyon fontosnak tartotta. Tehát Freud szerint annak, aki pszichoanalízissel foglalkozik, jártasnak kell lennie a mitológiában, a vallástörténetben, a szépirodalomban, a művészettörténetben. Ma ehhez hozzá tehetjük a megismeréstudományt, az irodalomtudományt, a posztkoloniális és gender-tanulmányokat és még sok mindent, ami a mai világ intellektuális térképét átrajzolja. Ez a kettős örökség mára a gyakorlatban teljesen kettévált. Ami érthető, tekintve, hogy a praxis sok energiát kíván a terapeutától, ugyanakkor nem szerencsés, ha én csak mesterember vagyok, aki a pszichoterápiát egy megadott technika szerint folytatom, és nem látom, hogy a páciens és a vele kialakított kapcsolat hogyan része a világnak, a társadalomnak, egy szellemtörténeti és gazdasági-politikai folyamatnak.

ARCHÍVUM

SZUGGESZTIÓ ÉS PSZICHOANALÍZIS

Ferenczi Sándor

(1911)

Vannak, akik a pszichoanalízist tájékozatlanságból a „szuggesztíve” ható gyógyító eljárások egyikének tartják. Viszont egyesek, noha van némi ismeretük az analitikai irány irodalma felől (igaz, hogy önálló kutatásokról ez irányban egyikük sem számolhat be), felületes tájékozódás után hajlandók az analízis tudományos és gyógyítási eredményeit „szuggesztiónak” minősíteni. Ellenben azok, akik a lélek-elemzéssel gyakorlatilag foglalkoznak – köztük magam is – éles különbségeket látnak azon kétféle vizsgálódási és gyógyítási metódus között, mely az elemzést és a sugalmazást jellemzi. Ezekről a különbségekről akarok most egyet-mást elmondani.

Talán megbocsátható, hogy az érzelmi szempontnak annyi engedményt teszek, hogy a tájékozatlanok, vagyis még pártatlanok felvilágosításával kezdem, s csak azután térek rá a felhangzott ellenvetésekre.

¹ A budapesti Orvosi Körben és a Galilei Körben 1911 februárjában elhangzott előadás (erről bővebben lásd *Sigmund Freud–Ferenczi Sándor Levelezés, 1908–1911.* I/1. kötet 375–377.). Nyomtatásban történt megjelenések időrendi sorrendben: 1911-ben magyarul: *Gyógyászat*, 1911 (51), 15: 242–246.; 1912-ben in: Ferenczi Sándor, *Leleki problémák a pszichoanalízis megvilágításában*. Dick Manó, Bp., 1912 (második kiadás, 1918), 62–74.; 1912-ben angolul: „The psycho-analysis of suggestion and hypnosis” címmel in: *Transaction Psycho-Medical Society*, London, (3) 1912, No. 4. (1913-ban erről jelent meg Ferenczinek egy mindössze négy soros autoreferátuma az *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*-ben, 1913 (1), p. 94.); 1922-ben németül: „Suggestion und Psychoanalyse” címmel, in: Dr. S Ferenczi: *Populäre Vorträge über Psychoanalyse*. Internationaler Psychoanalytischer Verlag, Leipzig-Wien-Zürich, 1922, 70–83.; 1926-ban angolul a John Rickman által összeállított *Further Contributions to the Theory and Technique of Psycho-Analysis* című kötetben, „Suggestion and Psycho-Analysis” címmel. (A kötet Ferenczi előszavával jelent meg, és e tanulmányt feltehetően németből fordította Jane Isabel Suttie). Hoggarth Press Limited, by H. Karnac (Books), London, 1926 (további kiadások: 1950; 1994) 55–67. Az itt közölt változatot az 1918-ban megjelent, Dick Manó által kiadott, kötetből vettük át, kiegészítve a *Gyógyászatban* megjelent változatban szereplő jegyzetekkel, amelyeket a gyűjteményes kötetben megjelent változat nem tartalmaz. Saját kiegészítő megjegyzéseinket szögletes zárójelben tüntettük fel. A szövegben szereplő kiemelések a szerzőtől származnak. (A szerk.)

A szuggesztió értelmi meghatározása szinte felesleges, hisz mindenki tudja, mit jelent e szó: érzeteknek, érzéseknek, gondolatoknak és akarati elhatározásoknak szándékos becsempészését egy más ember lelkivilágába, még pedig úgy, hogy az, akinek szuggerálnak, ne tudja a sugalmazott érzéki, érzelmi és értelmi behatásokat a maga eszével korrigálni, megmásítani. Szóval a szuggesztió idegen lelki behatásoknak kritika nélküli befogadása, illetőleg befogadtatása. A kritika kizárása tehát előfeltétele a sikeres szuggesztióknak; mik ennek az eszközei? Egyrészt az imponálás, megfélemlítés, másrészt a jóságos szeretetteljes bánásmóddal való megvesztegetés. Más helyütt igyekeztem kimutatni, hogy a szuggesztió egyenest a tehetetlen, ellentmondani nem tudó, önálló gondolkodásra képtelen gyermek színvonalára süllyeszti a szuggerálandó egyént, miközben a szuggeráló maga valósággal apai fölénnyel nehezedik rá akaratára, vagy anyáskodó simogatással és kedveskedéssel hízelgi be magát és akaratát a „médiüm” lelkületébe.* És mi az, amit a hipnotizőr vagy szuggerőr médiümától követel? Nem kevesebbet, mint hogy ne tudjon, ne érezzen, ne akarjon olyasmit, amit pedig természetszerűleg tudni, érezni, akarni volna kénytelen. Ne érezze a kízó testi vagy lelki fájdalmat, ne nehezédjék tudatára valamely kényszer gondolat, ne akarjon többé valami elérhetetlen vagy képtelen célt elérni. Avagy tudjon, érezzen, akarjon olyasmit is, ami ellen valami ellenállás küzd benne: tudjon dolgozni, figyelmét összpontosítani, terveket végrehajtani, megbocsátani, szeretni, gyűlölni akkor is, mikor külső vagy belső akadályok ezen képességeit megbénítják. A hisztériásan bénultnak Jézusként azt mondja a hipnotizőr: kelj fel –, a páciens pedig keljen fel és járjon. A szülő nőnek azt mondja: fájdalom nélkül fogsz szülni gyermeket – s az engedelmeskedjék.

Mint látjuk, a hipnózis és a szuggesztió nem tesz különbséget a között, hogy reális fájdalmat, tudatot, motivált akaratot bénít-e meg, avagy irreális, ún. „képzelt” betegségeket.

Gyönyörű szép volna a hipnotikus és szuggesztív gyógyítás – valóságos mesebeli csoda – ha nem volna annyi akadálya alkalmazhatóságának.

Az első – és a legnagyobb – akadály, hogy nem minden ember szuggerálható, sőt minél önállóbb, érettebb, szellemileg fejlettebb az emberiség annál kevesebb embert tud az orvosi csodatevő engedelmes gyermekké szelídíteni.

A másik baj az, hogy még ahol szuggesztió az egyén relatív korlátoltságánál, esetleg öntudata szűkületénél fogva befolyásolható is, a hatás jórészt csak ideiglenes és addig tart, amíg a sugalmazó tekintélye szét nem foszlik, vagy a beléje helyezett bizalom csorbát nem szenved. És ez bizony nagyon-nagyon hamarosan bekövetkezhet. Talán kicsinyelni fogják, de a szuggerált szempon-

* L.[ásd] «A hipnózis és suggestió psychoanalysise» c. dolgozatomat («Gyógyászat» 1910). [Legújabban «A hipnotikus hatások lelki elemzése» In: Erős Ferenc (szerk.): *Ferenczi Sándor. Új Mandátum Kiadó, Bp., 2000, 85-97.*]

tjából mégsem közömbös az a szempont sem, hogy a hipnózissal vagy szuggesztióval mintegy rögzítjük az illető ember öntudatának szűkültségét és a belső vagy külső észrevevés egy részével szemben szellemi vakságra neveljük őt. Aki a hipnotizáló orvosnak vakon hisz, az könnyen fog hinni a lourdes-i Máriában és az óbudai javasasszonyban is.

Ezzel szemben a pszichoanalízis a lelki történések szigorú determináltságának szilárd alapján áll. Mindenekelőtt elejti azt a felfogást, mely az ún. „képzelt betegségeket” alapnélkülieknek, a színleléssel rokon, vagy abszurd jelenségeknek tekintette. A páciensek az analízis előtti időben sokszor zavarba hoztak, ha szuggerálni akartam nekik. Mikor a rendszeres munkára képtelen betegnek azt mondtam: „Nincs baj, barátom; szedje össze magát. Csak akarni kell!” Ő azt felelte: „Hisz épp az a bajom, hogy nem tudok akarni! Éjjel-nappal csak azt kiabálom magamnak: akarj, akarj – és mégsem tudok. Azért jöttem, hogy megtanítson akarni.” Ilyen esetben nagyon kevés, vagy semmi hatással sincs a szenvedőre (mert az kétségtelen, hogy szenved), ha az orvos – talán egy félhanggal magasabban, talán komoly, szigorú, vagy öntelt képpel – nem tesz egyebet, minthogy újra rákiált a páciensre: „Igenis, akarj!” A beteg szomorúan, csalódottan távozik, más orvost keres fel, s ha mindegyikben csalódott, vagy kétségbeesik, vagy kuruzslók kezébe kerül. Tudok egy esetet, mikor a hírneves orvos, kihez a kényszerképzetekben szenvedő fiatalasszony bizalommal fordult, azzal utasította őt el, hogy „nincs semmi baja”. A páciens azonnal hazament és felakasztotta magát.

Mondhatjuk-e, hogy nem reális baj az, ami miatt annyi ember évtizedeken át szenved, nyomorog, elhanyagolja hivatását, családját, vagy az önkéntes halálba menekül? Nincs-e igazság annak a betegnek a szatirikus megjegyzésében, ki orvosának megnyugtatóására: „A maga baja csak képzelt!” ezzel a kérdéssel felelt: „Hát mért nem képzelődik a doktor úr?”

Nos, a pszichoanalízis kiderítette, hogy nem a hipnotizáló doktoroknak, hanem a betegeknek volt igazuk. A képzelt betegnek, az akarni nem tudónak tényleg van baja, ő csak a baj igazi oka felől van tévedésben. „Alaptalan” a hipochondriája, mellyel folyton a szíve működését ellenőrzi, és minden perctől a halálát várja, de van a lelkében egy rejtett ok, rejtett lelki aggodalom, melyből ez a testére irányított aggodás folyton tápot merít. A hisztériás agorafóbiában szenvedő embernek, ki egy lépést sem mer tenni az utcán, ép az agyi, gerincagyi és környéki idegműködése, épek az izmai, ízületei és csontjai. De ez még nem jelenti azt, hogy nincs baja. A pszichoanalízis nagy fáradtsággal és türelemmel megkeresi és meg is találja azt az elfelejtett tudattalanná lett lelki sebet, amelynek eltorzított, elferdített megnyilatkozása az a járásképtelenség.

Tehát, míg a hipnózis és a szuggesztió a bajt vagy letagadja, vagy még mélyebben eltemetni igyekszik, de valójában otthagya – mint hamu alatt lapangó tűzforrást – a lélek mélyén, addig az analízis a baj igazi okát erélyesen, de nem brutális módon kiássa, és a tüzet a forrásnál lokalizálja.

És mik ezek a tűzforrások? Látszólag elfelejtett, de valójában élő emlékek, vágyakozások, önvádak, az önérzet, a hiúság súlyos sérülései, melyekről az ember számot adni magának nem akar s inkább választja a betegséget megoldás gyanánt; főleg pedig a két vezérlő ösztönnek: az ön- és fajfenntartás ösztönének el nem intézett konfliktusai, melyeket egyéni hajlam, vagy súlyos külső körülmények tettek elviselhetetlenné.

Azt kérdezhetik önök, mi haszna van abból valakinek, ha hosszas keresés után megtudja, hogy mi a tulajdonképpeni baja?

Nem okosabb-e őt továbbra is meghagyni kényszerképzetében vagy hisztérikus bénultságában, amelybe ösztönszerűleg menekült, mintsem hogy arra kényszerítsük, hogy önkímélés nélkül bepillantson lelkének lappangó érzelmi és erkölcsi defektusaiba?

A tapasztalat azt bizonyítja, hogy nem. A reális bajt el lehet valahogy intézni, sőt némelyik esetben már rég el is veszítette az igazi jelentőségét. Az elfojtott képzetcsoporthoz szereplő személyek talán már meghaltak, vagy jelentéktelenné lettek a páciensre nézve és mégis évtizedekig tartó lelki szenvedést szerezhet, aki valamely esemény fájdalmas lelki elintézése előtt önkíméletből az elfojtás, az öncsalás, a leplezés útján próbál menekülni.

Nem ritkán ismétlődik analíziseinknél az a dráma, mely *Ibsen* „Tenger Asszonyában” oly megrendítően játszódik le. Egy orvos neje a darab hőse, aki, noha minden külső oka megvolna rá, hogy boldog legyen, súlyos kényszer gondolatok és érzések martaléka. Folyton a tenger s csak a tenger köti le egész érzelmvilágát; környezetének, családjának minden gyöngédsége hatástalanul pattan vissza róla. Az elszomorodott férj orvosi tudásának egész fegyverzetét mozgósítja, hogy neje kedélyvilágát helyreállítsa: a megnyugtató, elterelés, szórakoztatás minden fajtáját, de semmi sem használ. Végre is úgyszólván analitikus kikérdezés útján rájön, hogy a felesége képzelte baja reális bánatban gyökeredzik. Egy kalandor – kinek még fiatal lány korában esküvel ígérte, hogy másé nem lesz – zavarja emlékével lelke nyugalalmát. Állandóan az a gondolat kínozza a nőt, hogy nem szereti igazán a férjét, csak érdekből lett a felesége s a szíve még mindig azé a kalandoré. A dráma végén tényleg visszatér a kalandor és hivatkozik jogaira. A férj eleinte erőszakkal vissza akarja tartani nejét, de hamarosan rájön, hogy csak az embert lehet négy fal közé zárni, érzelmeit nem. Visszaadja tehát nejének rendelkezését önmaga felett: válasszon szabadon közte és a kalandor közt. S abban a percben, mikor szabadon választhat, újra csak a férjét választja a nő és ez a szabad elhatározás örökre végét veti annak a kényszerítő, kínzó gondolatnak, hogy nem igazán, hanem csak érdekből szerette urát.

Amit a drámai költő könnyen megtehet – hogy tetszése szerint eleveníti meg alakjait – annak persze pszichoanalízisnél nincs meg a lehetősége. De az elemzésnél béklyóitól szabadított képzelőtehetség bámulatos erővel és élettelen idézi fel a múlt emlékeit s ilyenkor – mint a Tenger Asszonyánál – nem ritkán az derül ki, hogy a gond, vagy gondolat, melyért annyi felesleges

szenvedést állott ki a beteg, csak addig tudta a lélek nyugalma zavarni, míg az a tudattalanban lappangott és nem került a tudat fényének kísértetozslatoló világitásába.

Ha pedig az elemzésnél az derül ki, hogy a lelki egyensúlyt megrázó, de elfojtott gondolat vagy aggodalom ma is jogosult, ma is konfliktusokat rejt magában: még akkor is az a helyes, hogy azt feltárjuk és tisztán odaállítsuk magunk, illetőleg betegünk elé.

Reális bajokon is sokszor lehet segíteni; ennek azonban az az előfeltétele, hogy ismerjük őket. Ha a Tenger Asszonya, mikor szabadon választhat a lehetőségek között, még mindig úgy érzi, hogy nem szereti a férjét, váljon el tőle. Azután még mindig meggondolhatja: célszerű-e, ha azt a kalandort követi és nem okosabb-e, ha sem a derék, de nem szeretett férjet, sem a megbízhatatlan, de vonzó férfiút nem követi, hanem mindkettőtől különválva, új célokat tűz maga elé, azokban keresve némi kárpótlást.

És ez volna a példája a harmadik lehetőségnek, annak ti., mikor a probléma az elemzés után is elintézhetetlenné bizonyul. Azt hinné az ember, hogy ilyen esetben mégis jobb egy értelmetlen kényszerszorgolattal, pl. a tenger monomániás szeretetével, mintsem a kegyetlen valósággal küzdeni. Pedig nem így van. A neurotikus tünetek fő jellemvonása az elintézhetetlenség, s ezzel az elpusztíthatatlanság. A tudattalanban rejlő komplexum, mint valami vulkanikus góc, újra meg újra gyűjti az energiákat, és ha a feszültség egy bizonyos fokát eléri, új meg új kitöréseket okoz. Csak az tud lelkünkben elkopni, elhalványodni, érzelmi erejéből veszíteni, amit egészen átérzünk és átlátunk. A teljes átlátást nyomon követi az érzelmi feszültség „asszociatív szétterülése”. Tudnunk kell, hogy a gyásznak is két formája van: a fiziológikus és a patológikus gyász. Az előbbinél a bénultság múló érzetét nemsokára megnyihíti a filozofikus megnyugvás, elterelik a jövő gondjai és feladatai, szóval az életosztón csakhamar újra szóhoz jut. Ahol évek, évtizedek múlnak anélkül, hogy a gyász érzete enyhülne, ott bizonyosak lehetünk afelől, hogy a gyászoló nemcsak azt a személyt, azt az emléket gyászolja amelyről magának számot ad, hanem a tudattalan énjében lappangó egyéb depressziók is felhasználják az aktuális gyász alkalmát az érvényesülésre.

Az analízis a patológikus gyászt fiziológikussá változtatja át, s ezzel az idő, az élet érzelmeihalványító hatásai számára hozzáférhetővé teszi, aminthogy a kristály is csak addig marad épségben, míg a föld mélyébe van zárva, míg ha felszínre hozzák: eső, jég, hó és napsugár azonnal megkezdí bomlasztó munkáját.

Tehát míg a szuggesztió palliatív gyógyít: az analízis kauzális gyógyításnak nevezhető. A szuggesztió úgy tesz, mint az a higiénikus, aki az alkoholizmus és a tuberkulózis ellen folyton csak az absztinenciát és a váladékok dezinfekcióját prédikálja. Az analízis hasonlít annak a szociológusnak a tevékenységéhez, aki kikutatja és enyhíteni igyekszik azokat a társadalmi bajokat, amelyek az iszákosság és a gümőkór tulajdonképpeni forrásai.

Mint már említettem, akadtak olyanok is, akik azt állították, hogy az ilyen analízis sem más, mint szuggesztíó. Az analízáló sokat foglalkozik a betegével és „bebeszéli” neki, hogy tünetei ettől vagy attól a dologtól származnak s ez a szuggesztíó az, ami talán gyógyít.

Többnyire ugyanazok a kritikusok ezek, akik egy füst alatt szokták azt is mondani, hogy az analízis tényei nem igazak, meg azt is, hogy, hisz ők azokat a tényeket régen ismerték már: azt is, hogy az analízis hatástalan, vagy pláne ártalmas, meg azt is, hogy csak szuggesztív gyógyít.

A dialektika azon alapszabálya értelmében, hogy az állítónak kell bizonyítani, nem is kellene foglalkoznom ezekkel az ellenvetésekkel, mert mindenütt csak mint pusztá állítások és lehetőségek lettek felvetve, személyes tapasztalásra egyetlenegy kritikus sem hivatkozik.

De mert ezek a kifogások nagyon is sokszor felhangzanak és már a sokszori megismétlés révén rögzíthetnek, szükségesnek vélem, hogy legalább néhány tényre utaljak, melyekkel eleve kizárhatjuk azt, hogy az analízisnél a szuggesztíó lényeges szerepet játszhatna.

A szuggerálásnak, mint mondtam, előfeltétele a hit és az imponálás. Nos, az analízis azzal veszi kezdetét, hogy a páciens felvilágosítjuk arról, hogy elemzés közben a legteljesebb szkepszisre van szükség. Felszólítjuk, hogy ellenőrizze, bírálja meg, szidja össze, nevesse ki minden kijelentésünket, amelyet hihetetlennek, alaptalannak vagy nevetségesnek talál. Nem mondhatom, hogy erre a páciensek eleinte valami nagy hajlandóságot mutatnak. Ellenkezőleg, erős a diszpozíció bennük arra, hogy állításainkat kinyilatkoztatásoknak vegyék. Ilyenkor aztán apró tévcselekmények, elszólalások stb. révén mi vesszük észre rajtuk a lappangó hitetlenséget és kényszerítjük őket arra, hogy ezt a hitetlenségüket maguknak és nekünk bevallják. Némelyik páciens az első felvilágosítások után hihetetlen „intellektuális lázba” jön. Folyton az analízisről prédikál, egyébről sem tud beszélni, egyre csak híveket toboroz. Az ilyeneknek azután többnyire be kell bizonyítanunk, hogy ez a nagy láрма arra való, hogy a saját kétségeiket túlkiabálják vele. Szóval, míg a szuggeráló egyebet sem akar, mint hogy higgyenek neki, minékünk folyton arra kell ügyelnünk, hogy a beteg semmit se higgyen, amiről nincsen meggyőződve.

A szuggeráló imponálni akar betegének. A tudományos, erkölcsi tekintély, az önzetlen jószág nagyképű ábrázatát ölti magára, ha betegére néz és biztató vagy parancsoló kijelentéseket tesz. Még külső megjelenésével, talán szakállával és ünnepies ruházatával is hatni akar reá.

Mi ellenben arra kényszerítjük a beteget, hogy mindent, ami eszébe jut, elmondjon és semmit se toljon félre, még azt sem, amiről azt gondolja, hogy az orvosra bántóan vagy akár sértően hathat. Így azután lassanként kiderül mind az a sok gyanakvás, kicsinylés, gúny, gyűlölet, harag, érzékenység, ami két ember között mindig meg-megszólal a jóindulatú érzelmek mögött, de amit a szuggeráló orvos imponáló fellépése, szigorú vagy jószágot szimuláló arca, önrzetessége még

in statu nascendi elfojt és visszariaszt. És vajon lehet-e kedvezőtlenebb talaja a szuggesztióknak, mint egy olyan viszony, melyben annak a félnek, akit a szuggesztiótól féltének szabad, sőt kötelessége az orvosát minden lehetséges módon kicsinyelni, kinevetni, megalázni. Mert itt mindjárt elmondhatom azt is, hogy a páciensek azután ugyancsak kihasználják az alkalmat, hogy a tekintélyek elleni gyűlöletet és gúnyt, melyet gyermekkoruk óta visszafojtottak, egyszer végre-valahára alaposan kiönthessék. Éles szemmel vizsgálják orvosukat: külsejét, arcvonásait, ruházatát, járását kinevetik, gyanúba fogják jellemének tisztaságát, bűntényekkel gyanúsítják stb. Az analizáló orvosnak pedig, ha érti a mesterségét, nem szabad védekeznie, hanem nyugodtan kell várnia, míg a páciens magától rájön arra, hogy más, jelentőségteljesebb személyek elleni agresszivitását viszi át ezen alap nélküli vagy hajmeresztően túlzott gyanúsításokra.

A szuggesztiós és hipnotikus kúránál az orvos folyton csak kellemes dolgokat mond és hitet el betegével. Tagadja, hogy volna valami baja, biztatja, erőt, önbizalmat önt bele, szóval olyasmit sugalmaz neki, ami jól esik a páciensnek, olyan jól, hogy a jóleső érzés hatása alatt egy időre tényleg le tud mondani a tünetek produkálásáról.

Az analizáló ellenkezőleg folyton kellemetlen igazságokat mond a páciens szemébe. Leleplezi jellemének, esztétikájának, intelligenciájának árnyoldalait; önbizalmát a realitásnak megfelelő színvonalra szállítja alá. Ezek ellen a kellemetlen belátások ellen a páciens kézzel-lábbal védekezik, a lélekelemző pedig itt is óvakodik a szuggeráló rábeszéléstől, bevallja, hogy ő is ember, ő is tévedhet, de a további elemzés folyamán vajmi sokszor kiderül, hogy nem tévedett, mert a páciens maga jön oly tények, emlékek felemlítésével, melyek az elemző gyanúját megerősítik. És az ilyen beállítást nyomon követheti egyes tünetek enyhülése.

Ha ezt az eljárást is szuggesztióknak nevezi valaki, akkor újra meg kell határozni a szuggerálás fogalmát és az induktív bizonyítékok alapján való logikus meggyőződést is a szuggesztió fogalma alá foglalni. Ezzel azonban a szó s vele együtt a kifogás is teljesen elvesztené jelentőségét.

A szuggerálásnak az imponáláson kívül van még más fegyvere is: a színlelt érdeklődés, önzetlenség és szeretet. Innen az a határtalan rajongás, a szeretetnek és néha a szerelemnek az a fellobbanása, amely a szuggeráló ideg orvos személyét körülveszi.

Ezek az érzelmek analízis közben is erősen megnyilatkoznak*, de a negatív indulatok korlátlan megnyilatkozhatása, ami szuggesztiónál ki van zárva, meglehetősen megnyirbálja az elemző orvos személye iránti lelkesedést.

Azután a lélekelemző még ezeket a rokonszenves érzéseket sem kíméli, hanem bonckés alá veszi; márpedig érheti-e a vonzalom megnyilatkozását

* L.[ásd] «Indulatáttétel és magábavetítés» című dolgozatomat («Gyógyászat» 1910). [Legújabban megjelent: in, Erős Ferenc (szerk.): *Ferenczi Sándor*. idézett kiadás, 75-84.

nagyobb sérelem, mintha azt viszonzás helyett tudományos és terapeutikus érdekű ténynek deklaráljuk és elemzés alá vesszük. Tényleg – mint a patológikus gyász, úgy a patológikus szeretés is – elemzés után szétfoszlik és elveszti varázsát.

A szuggeráló orvos betegét a biztos gyógyulás reményével kecsegteti. Ettől a „kunstgerecht” [hozzáértő] analizáló tartózkodik. A kúra elejétől kezdve csak a gyógyulás *lehetőségéről* vagy *valószínűségéről* beszél; másképp nem is beszélhet, mert hiszen a baj természete, súlyossága, a páciens egyéniségéből folyó akadályok csak a gyógyítás folyamán kerülnek napfényre s akkor derül ki, meg lehet-e birkózni és mennyiben, a felmerülő affektív vagy intellektuális ellenállással.

Ha tehát a páciens ezek dacára gyógyul: úgy szuggesztív hatásáról csak az beszélhet, aki vagy nem tudja, mi az analízis, vagy hibás fogalmai vannak felőle.

Az analizáló orvosnak igenis ügyelnie kell és ügyel is arra, hogy ne hasson szuggesztíve. Előfordul, hogy a páciens sugárzó arccal jön és hirdeti gyógyulásának evangéliumát s az orvosra hárul a kellemetlen kötelesség, rámutatni azokra a jelekre, melyek ennek a gyógyulásnak ellentmondanak. Aki erre az eljárásra is azt mondja, hogy „szuggesztió”, azzal már tovább nem vitatkozhatom, mert azt kell hinnem róla, hogy ez a szó önála már csak érvek számára hozzáférhetetlen kényszer gondolat.

Történelmi fejlődésében az analízis tényleg a hipnózissal volt egybekapcsolva, de ettől régóta teljesen függetlenül. A módszer megteremtői kezdetben a hipnotikus emlékezeti túlfinomultság kényelmes eszközét használták fel lapangó emlékképek felidézésére. De csakhamar kiderült, hogy az analízisnek a szuggesztióval való összekeverése, amennyire megkönnyíti némely esetben a kúra kezdetét, ugyanannyira megnehezíti annak befejezését s a keletkező indulattételek oldását, úgy, hogy a legkompetensebb hozzáértő véleményére is támaszkodva konstatalem, hogy a hipnózis segítségével végzett analízis ma már valóságos műhibaszámba megy. Szükséges, hogy ezt felemlítsem, mert sokan abban a tévhitben élnek, hogy az analízis ma is hipnózisban való emlékfelidezés és érzelem-lereagálás. Erről szó sincs. A páciensnek ébernek kell lennie, hogy értelmi és érzelmi ellenállása láthatóan megnyilvánulhasson.

Az elmondottakkal bizonyítani óhajtom, hogy az analízis nemcsak hogy nem szuggesztió, de folytonos küzdelem a szuggesztív hatások ellen s hogy az elemzés technikája több óvintézkedést foglal magában a vakon hívéssel, a kritika nélküli alárendeléssel szemben, mint akármelyik módja a tanításnak vagy felvilágosításnak, amelyet a gyermekszobában, az egyetemen vagy az orvos rendelőszobájában valaha alkalmazásba vettek.

De hogy szuggesztív hatás nem játszik aránylag nagyobb szerepet analíziseinknél, ahhoz nagyban hozzájárul az is, hogy a lélekelemzés egyáltalán nem örvend valami nagy népszerűségnek orvosi körökben.

Ha magam nem is küzdenék a szuggesztió ellen s ha a páciensek benső ellenállása nem teremtené meg a sugalmazási hatások ellensúlyozását: az

orvosok egy jelentékeny részénél ma uralkodó közhangulat egymaga is elég volna ahhoz, hogy betegeink hiszékenységet lerontsa. E téren néha kissé több is történik a kelletténél. Ha egy betegem orvostól kér felvilágosítást a pszichoanalízis felől – és ismeretes a neurotikus betegek hajlandósága a konzultálgatásra –, ugyancsak tele szívja magát mindennemű kétséggel ez ellen a gyógyításmód ellen. Még jó, ha csak azt hallja, hogy az analízis egy „zseniális ember óriási tévedése”, hogy az fantazmagória vagy szépirodalom; az is megjárja, ha röviden és velősen ostobaságnak minősítik az olyanok, akiknek maguknak halvány sejtelmük sincs felőle. Megesik azonban, hogy egyes kartársak jóindulata révén az analizálók személyi megbízhatóságával szemben is gyanú ébred betegeinkben.

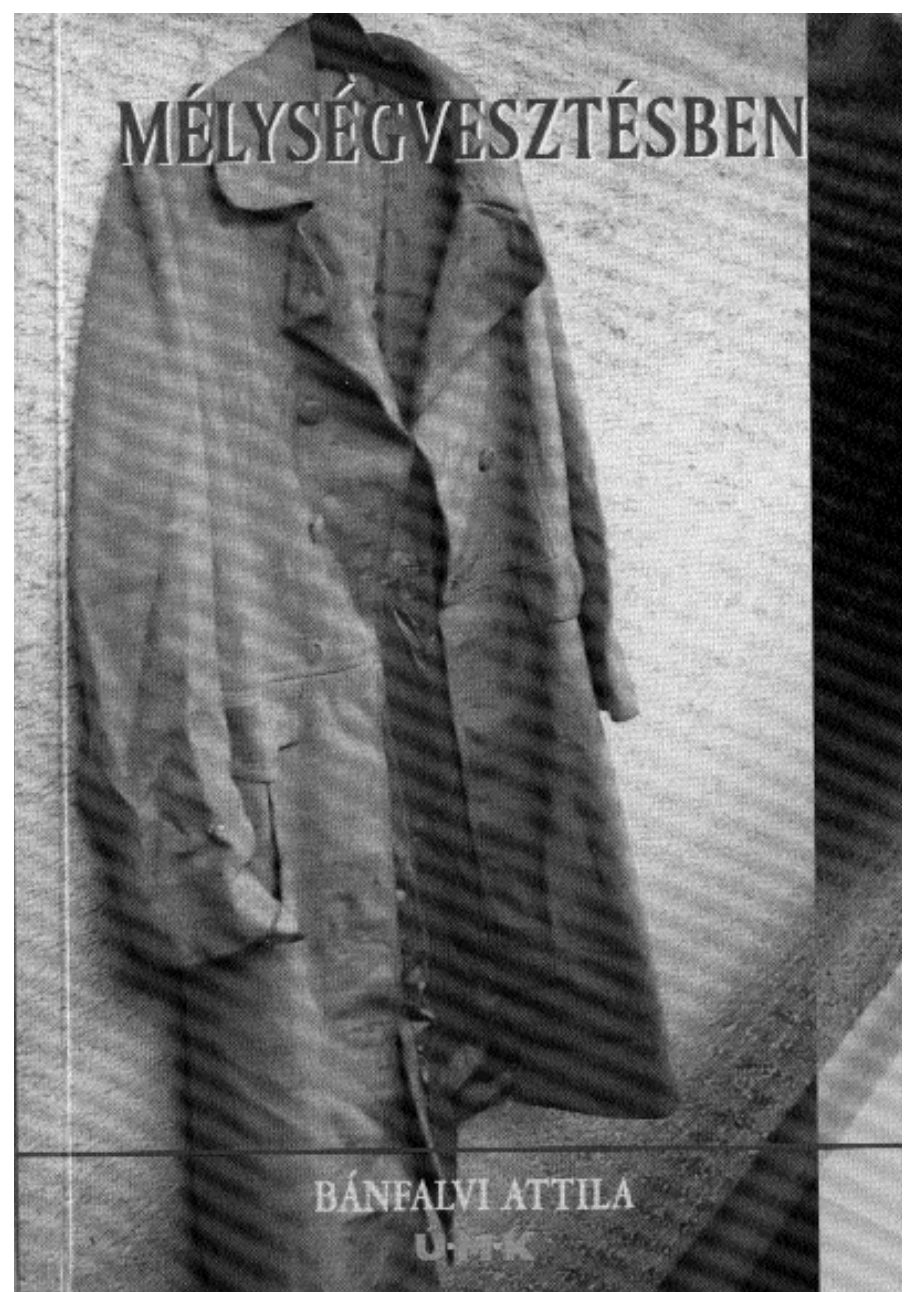
Persze az informálók nem sejtik, hogy az analízisnél tényleg mindent elmond a beteg az orvosának, s hogy éppen ez az igazmondási kényszer nyújtja némi korrektívumát annak az óriási ellen-szuggesztióknak, amely a páciens bizalmát eleve megrendíteni alkalmas. Az analízis manapság a fent hivatkozott „zseniális ember” szójárása szerint „olyan operáció, melynél a hozzátartozók és az orvosok folyton beleköpnek a műtéti területbe”.

Nem szuggesztióról, hanem a rendkívül nagy ellenállás szabad megnyilatkozásáról van tehát szó az analízisnél, melyet részint az emberek benső irtózása okoz a kellemetlen dolgokba való belátástól, részint az a nagy bizalmatlanság, melyet éppen a tekintélyük súlyával operáló orvosok egy része kelt pácienseinkben.

S ha ily nehéz körülmények között is sikerül analízissel gyógyítani vagy kínzó lélekállapotokat tartósan enyhíteni, úgy az egyes-egyedül a módszer érdeme, s ezt csak a tájékozatlanság nevezheti szuggesztióknak.

Két világnézet ütközik össze most a neurotikus beteg ágyánál, melyek nemcsak a patológiában, hanem a társadalomban is régóta farkasszemet néznek egymással. Az egyiknek célja, hogy a bajokat eltussolással, elpalástolással, elfojtással intézze el: ennek eszköze a részvétszimulálás és a tekintélyimádás konzerválása. A másik ellenben az „élethazugságot” ott írtja, ahol éri, nem él vissza a tekintély súlyával, s törekvésének végcélja az, hogy az emberi tudat fénye lehatoljon a cselekvési motívumok legrejtettebb rugóihoz is és nem riadva vissza a kínzó, a kellemetlen vagy utálatos belátásoktól sem, felkutassa a bajoknak reális forrásait. Ha ez sikerült, nem nehéz aztán önállóan, csak a józan célszerűségnek engedelmeskedve, összhangba hozni a cselekedetekben az önérdeket a társadalom érdekével.

Az ember – és pedig az egészséges és beteg ember egyaránt – megérett arra, hogy bajaival tudatosan megküzdjön és túlzott aggodalmaskodás, ha még ma is gyermeknek való, helyesebben: még gyermeknek sem való szuggesztív kijelentésekkel és megnyugtatókkal, nem pedig az igazság néha keserű, de mindig hasznos piruláival akarják gyógyítani.

MÉLYSÉGVESZTÉSBEN

BÁNFAI VI ATTILA

ÚTK

RECENZIO OTTO GROSS HÁROM TANULMÁNY A BELSŐ KONFLIKTUSRÓL

Értekezés a szexológia területéről c. könyvről

*Ferenczi Sándor**

E rövid, de ötletgazdag munkának rögtön az első sorai axiomatikus bizonyossággal hirdetik a tézist, mely szerint „a neurózisok alapvetően szexuális jellege *nem* a szexualitás tulajdonképpeni, legkevésbé pedig a veleszületett természetéből fakad, hanem abban gyökerezik, hogy a szexualitást *külső tényezők* a reménytelen belső harc színterévé teszik.” – Nos, mindannyian ismerjük a patológiában ősidők óta dúló vitát az endogeneitás és az exogeneitás hívei között; azt is tudjuk, hogy a pszichoanalízis kezdeti szakaszában a trauma-elmélet volt meghatározó, mely megelégedett azzal, hogy a betegségi tünetek keletkezésénél csak a külső okokat vette tekintetbe. Mindannyiunk számára ismeretes az is, hogy *Freud*, tovább mélyítvén a neurózisok kóroktanára vonatkozó ismereteit, a konstitúciós (endogén) faktorok figyelembevételével korrigálni kényszerült a trauma-elmélet egyoldalúságát. Azt is tudjuk, hogy *Freud* volt az, aki az „öröklött hajlam” látszatfogalmát biológiai tartalommal töltötte meg. Nem csekély kíváncsisággal várjuk hát az érvek felsorakoztatását, amelyek az éleselméjű *O. Gross* arra sarkallhatták, hogy visszatérjen az exogeneizmus immár túlhaladott álláspontjához. Ezen állásfoglalás elvi fontossága kétségtelen. Bármily elragadtatással is nyilatkozik a szerző *Freud* exogén szexuális noxákról tett felfedezéseit illetően, amint elveti a *veleszületett szexualitás természetéről* alkotott feltevéseit, szembehelyezkedik minden eddig megszerzett tudással és tapasztalattal, melyet az általa dicsőített „nagy mester” életműve magában foglal.

* A magyarul először most közzétett írás eredetileg “Rez. von Otto Gross’ »Drei Aufsätze über den inneren Konflikt«” címmel az *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse* c. folyóiratban jelent meg (6., 1920, 364-368). A fordítás alapjául szolgáló kiadás in: Ferenczi Sándor: *Bausteine zur Psychoanalyse*. Band IV. Bern–Stuttgart: Verlag Hans Huber, 1964. 140-148. A szövegben előforduló kiemelések és a számozott jegyzetek Ferenczitől származnak. (A szerk.)

O. Gross perverzió alatt azt érti, hogy a szexuális ösztön hajtóereje egy nem szexuális tárgyra vivődik át. Ez a merész megállapítás nem egyéb, mint a gyermeki szexualitás újból megkísérelt tagadása.

Ami a következő mondatban áll – mely szerint az énösztön az egyik, a szexuális ösztön a másik komponense annak az ellentétpárnak, melyek között a kórokozó belső konfliktus húzódik –, az semmi esetre sem O. Gross felfedezése, bár ő ezt a látszatot kívánja keltetni, hanem az a nézet, amelyet kezdetől fogva maga Freud képviselt. Ez az irodalom minden ismerője számára olyan nyilvánvaló, hogy szükségtelen a számtalan ezt igazoló részt egyenként felsorolni. Ez a második mondat tehát nem a *freudi* és *adleri* tanok Gross által létrehozott szintézise, ahogy ő állítja, hanem egyszerűen azon *freudi* tétel megismétlése, amelyről Adler – azáltal, hogy a konfliktus egyik szereplőjét (az ént) túlhangsúlyozta, a másikat (a szexualitást) pedig dialektikusan megtagadta – elpártolt.

A legmeglepőbbnek azonban egy harmadik mondat tűnik. Így szól: „Nem feltételezhetjük, hogy az emberi alkat, fajilag predisponálva, két olyan ösztönnel volna felszerelve, melyeknek természetszerű rendeltetése az, hogy egymással kibékíthetetlen, megbetegítő ellentétbe kerüljenek.” Hogy honnan meríti a szerző a természet – mint például az emberi természet – prestabilizált harmóniájába vetett hitét, az nem derül ki. Mi, akik nem vagyunk olyan boldogok, hogy egy ilyen optimista világszemlélet talajára merészkedhessünk, bárhova nézünk, semmi mást nem látunk – a veleszületett adottságokban sem – mint éppen ilyen ösztönök közötti küzdelmet; bizonyára elég, ha az éfenntartási és a fajfenntartási ösztönök közötti ellentétre utalunk. „Megbetegítőnek” ez a konfliktus azonban csak bizonyos körülmények között tekinthető, melyeket itt nem szükséges közelebbről megneveznünk. Ilyen és ehhez hasonló mondatokat olvasva az ember nehezen tudja elnyomni meglepetését: hogyan tud még egy ilyen rendkívüli képességű kutató is, mint Gross egyszerűen mindent elfelejteni, és úgy tenni, mintha soha egy sort sem olvasott volna *Freud*tól, és mintha minden egyszer már fáradságosan megszerzett ismeret még felfedezésre várna.

„A tulajdonképpeni kórokozó konfliktus a bennünk lévő saját és idegen konfliktusa.” Ez is csupán epigrammatikus megkurtítása a *freudi* ösztöntannak, mely szerint maguk a veleszületett ösztönök csak elődeink tapasztalatainak (vagy ha így jobban tetszik: traumatikus élményeinek) lecsapódásai; ezeknek azonban már nem *létrejönniük*, hanem csak *felébredniük* kell. Kiderül, hogy a szerző mégsem tudja rászánni magát a gyermeki szexualitás tagadására. A gyermek veleszületett szexuális ösztönét a „*kontaktusra való törekvés* ösztönének” (Trieb nach Kontakt) nevezi, amely szerinte harmonikus egységet képez a másik nagy (a *saját egyéniség megőrzésére irányuló*) ösztönnel. Am azáltal, hogy környezete megvonja a gyermektől a kontaktusra törekvő ösztön kielégítését, bekövetkezik a „gyermek elmagányosodása”, és az

e folyamat során fellépő szorongás váltja ki végső soron a neurózist. – Itt újra Freud gondolataira ismerhetünk: a megvonás (Versagung) mint a neurózis előidézője, a megvonásból eredő szorongás pedig mint a neurózis alapvető tünete. Gross megállapításaiban az egyetlen újdonság, hogy a gyermeki nemiséget „kontaktusösztönné” redukálja. Hogy mit nyerünk ezzel az elnevezéssel – melyben a „kontrektációs ösztön” él tovább -, nyitott kérdés marad.

Érdekes a szerző felfogása a [környezettel való] konfliktus következményként átalakult „énösztönről mint antiszexuális tiltakozásról”, amely arra törekszik, hogy „saját erejének segítségével megőrizze az őt körülvevő nagy magányosságot”. A pszichoanalízis a „férfi tiltakozás” jelenségét mint speciális patológiai esetet soha nem tagadta, de úgy véli, hogy e jelenség – mint általában az énneurózisok (Ichneurosen) – természetének jobban megfelel, ha az én- és a tárgylibidó interakciójával magyarázzuk azt, mint a Gross által adott megfogalmazás, miszerint ez a megnagyobbodott énösztön „a saját én feladását” is beépítette magába. Kétséges, hogy a „nárcisztikus neurózisok” ezen új megközelítésmódja jelent-e bármilyen előrelépést.

Nagyon figyelemreméltó az *infantilis mazochizmus* definiálása, mint a magány elkerülése céljából történő behódolás; ezzel szemben áll a *hatalom és a felnőtté válás akarásának szadizmusa*, mely a mazochisztikus megalázkodás ellentétéként létrejött reakcióképződmény, „egy a magánytól való félelemből és a magány megőrzésének akarásából létrejött kompromisszumos képződmény”. Eddig ahhoz voltunk szokva, hogy a szadizmust elsődlegesnek és aktívnak, a mazochizmust pedig másodlagosnak és passzívnak tekintjük; azonban a fordított genezisz lehetőségét sem zárhatjuk ki teljesen. A grossi nézet *kizárólagosságára és általános érvényére* szolgáló bizonyítékokkal azonban e fűzetke adós marad nekünk; mindazonáltal nem tűnik lehetségesnek, hogy majdnem az egész libidópszichológiát és a neurózis kórtanát a szadizmus-mazochizmus ellentétpárra korlátozzuk.

A szerző teleologikus szemléletmódjának köszönhetjük a következő jelen-tékeny gondolatot, miszerint a „normális” homoszexualitásnak az a funkciója, „hogy lehetővé tegye számunkra, hogy beleképzeljük magunkat az ellenkező nem szexuális alkatába”.¹ E primér homoszexualitás Gross szerint csak a szadizmussal, a mazochizmussal és az anális erotikával történő kereszteződése révén válik „perverzióvá”.

Ennek kapcsán Gross kísérletet tesz arra, hogy magát az anális erotikát másodlagosként, mint más kontaktuslehetőségek megvonásának származékát fogja fel, míg az anális funkciót eredetileg minden szexuális jellegtől mentesnek tekinti.

Mi azonban továbbra is azt a nézetet valljuk, hogy nem lehet véletlen, ha a libidó más „kontaktuslehetőségek” megvonása esetén éppen az ún. erogén

¹ A biszexualitás „funkcióját” illetően egyébként Wilhelm Fliess is hasonló állásponton volt.

zónákra regrediálódik. Ezek a zónák saját exogeneitásuk következtében vezetőzónaként szolgálnak, hogy – ha arról van szó – „elszállásolják” a máshol sikertelenül járt szexualitást. A szerző túlságosan is csekély fontosságot tulajdonít a ténynek, hogy Freud élesen elkülönítette egymástól a genitalitást és a szexualitást. Bizonyára helytálló, amit az „elsődleges” és a „másodlagos” homoszexualitásról ír, de ez az elsődleges (infantilis-autoerotikus) és másodlagos (a már áthelyeződött genitalitással érvényesült) perverzió közötti különbségtétel kivétel nélkül *valamennyi* perverzió esetében érvényben van, így azután a homoszexualitás sincs abban a kivételes helyzetben, amelyet Gross tulajdonít neki. Ha pedig végül alkotórészeire szedjük a grossi infantilis „kontaktusösztönt” (Trieb nach Kontakt), újra oda jutunk, hogy maradéktalanul rekonstruálnunk kell a *freudi* infantilis (perverz, extragenitális) nemiséget. Hisz a gyermek *freudi* értelemben vett erogén zónái nem egyebek, mint a test azon részei, amelyek a környezettel való kapcsolattartásra szolgálnak, így elsősorban a test táplálékfelvételért és kiválasztásért felelős szervei. Csakhogy az objektív megfigyelésnek el kell ismernie a tényt, hogy ezek a testrészek eredendően is bizonyos szexuális jelleggel bírtak anélkül, hogy ezt megelőzően a kapcsolatteremtés más lehetőségeinek megvonására került volna sor (Grosstól egyébként nem tudjuk meg, hogyan is érti ezt).

Mivel Gross kitarzott a gyermek eredeti „kontaktus-szexualitása” (Kontaktsexualität) mellett, lehetséges, hogy megtalálta volna a gyermeki perverziók elismertetéséhez² vezető utat, ha a halál nem ragadta volna el ily korán a tudománytól.

Gondolatmenetét folytatva Gross ezután annak okát keresi, hogy miért párosul a férfi heteroszexualitás rendszeresen sadizmussal, a női mazochizmussal, illetve a férfi homoszexualitás a mazochizmussal, a nő pedig a sadizmussal. A választ az adleri szimbólumtörvényben találja meg, mely szerint a „férfi” és a „nő” fogalmak, mint a társadalom és a család fennálló intézményeinek tudattalan leképezései, a „felsőbbrendű” és az „alárendelt” jelentést veszik fel. De egy egyszeri utalás ezen ösztönkereszteződések váltakozó viszonyaira az *állatvilágban* is elegendő ahhoz, hogy meggyőzzön minket ezen indoklás tarthatatlan voltáról. Sokkal mélyebb biológiai okokról van itt szó, melyek az antropikus „intézményektől” teljesen függetlenek. Hogy bizonyos körülmények között külső hatások felerősíthetik a (minden ember ősi örökségét képező) homoerotikus komponens, a pszichoanalitikus számára nem új dolog. Ami pedig azt a bonyolult gondolatmenetet illeti, mely szerint a szado-mazochizmus „fordított inverzió” útján a heteroszexualitás területére

² Azt az értelmezést, mely szerint a homoszexualitásban a nő ellen irányuló ellenséges érzület és a saját nemhez való menekülés fejeződik ki, a szerző jogtalanul tulajdonítja *Stekelnek*. Ezt a felfogást közülünk többen is régóta vallják.

helyeződik át, ismételten az erre vonatkozó eredeti elméletre kell hivatkoznunk. Véleményünk szerint a szerző itt messze eltávolodott minden empiriától és a pusztá spekuláció területére tévedt. Mindenesetre rendkívül merész és teljesen megalapozatlan az az állítás, hogy „a férfiasság és a nőiség, ahogy ma ismerjük őket, a fennálló viszonyokhoz való alkalmazkodás *mesterséges terméke*”, míg a férfi mazochizmus (a férfi nőisége) és a női sadizmus (a nő férfiassága) mind gyakrabban előforduló eseteiben egy jótékony *kiegyenlítő tendencia*, vagyis újra a biológiai célszerűség jelenik meg.

A füzet második fejezete behatóbban tárgyalja a gyermek már említett „elmagányosodását” (*Vereinsamung*) és az infantilis kontaktusösztön jelentőségét, melynek kategorikus imperatívusza többek között a gyermeki szuggesztibilitásra és a nevelhetőségre is magyarázatot ad. „A magány vagy személyiségáldozat” alternatívája lenne az a kényszer, amely leginkább sújt bennünket és a legnagyobb mértékben határozza meg sorsunkat. Az általa részben elismert *adleri* elvekkel – melyekben a szeretet számára már nem maradt hely – üdvös ellentétben így nyilatkozik a szerző: „A gyermeknek a szeretetet abszolút feltétel nélkül, a követelésnek még a látszatát is mellőzve kell biztosítani, jelezvén ezzel, hogy egyéniségét önnön értékeiért becsüljük és személyiségének kialakulófélben lévő egyéni vonásait üdvözljük.” Ennek az ideális kíváncsnak valószínűleg soha nem felelhetünk meg. A mi meglátásunk szerint be kellene érnnünk azzal, hogy egy megvalósíthatóbb igénnyel lépünk fel a gyermekneveléssel szemben: arra kell ugyanis itt törekednünk, hogy a követelmények minimumát az individuális szabadság maximumának biztosításával ötvözzük. Azonban ez is csak a legelső gyermekévekre vonatkozik; a későbbiekben a nevelőnek már azzal is meg kell elégednie, ha követeléseit érvényesítésére olyan eszközöket talál, amelyekkel nem okoz a gyermekben gyógyíthatatlan lelki sérülést.

Az *őrület* problémáját taglaló fejezet a paranoia pszichoanalitikus magyarázatából indul ki, azonban a paranoia és a szkizofrénia természetéről feltett – néhány kórtörténettel (nem kielégítően) alátámasztott – hipotézissel zárul. A paranoiást – *O. Gross* szerint – sadizmusa viszi rá arra, hogy saját kényszerképzeteit és az általa uralni próbált realitást egy tökéletes, logikus rendszerré formálja, míg a *szkizofréniában*, melynek alakító elve a *mazochizmus*, a beteg tehetetlenül átengedi magát a tudattalanjából feltörő impulzusoknak.

Egészében véve ez utolsó munkájában minden kíváncsága megmutatkozik e rendkívül tehetséges elmének, kinek sajnos nem adatott meg, hogy túláradó ötletgazdagságát kritikus szemmel is átrostálja.

Friedrich Melinda fordítása

A szerelem végső titkai

Beszélgetés dr. Ferenczi Sándorral az emberi és állati élet ősi kezdetéről és fejlődéséről a mai formáig — A sötét, meleg, ringató Nagy Anya és a szerelem születése — Hogyan kapcsolódott a szerelembe a fajfenntartás és hogyan izgatta le az anyaságra a férfi a nőt? — Az alvás és a sötétség rejtélye

„Az állatvilág, de az ember is örökre visszavágyik a tengerbe...”

1.

Huszonnégy esztendővel ezelőtt egy fiatal, 31 éves budapesti orvos, aki pszichiátriával foglalkozott és éppen annak a felismerésnek határáig jutott el, hogy akkori módszereivel milyen meddő tudományágban munkálkodik, véletlenül Freud egyik könyvét vette kezébe. A könyvet eleinte félredobta, mint oly sokan mások, nem is olvasta végig, de aztán újra érdekelni kezdte a téma és a következő esztendőben Bécsbe utazott, hogy a könyv szerzőjével találkozzék.

Igy született meg Freud Zsigmond és Ferenczi Sándor tudományos barátsága és így írja le az eseményt maga Freud annak az ünnepi munkának előszavában, amelyet Ferenczi ötvenedik születésnapján a világ pszichoanalitikusai tettek közzé. Azóta Ferenczi Sándor ennek a fiatal, de nagy eredményekkel visszatekintő tudományágnak mestere és tanítói sorában foglal el előkelő helyet és — ugyanezek Freud szavai szerint — szinte missziószerű hivatást tölt be abban, hogy másokban termékeny gondolatokat ébresszen, egy-egy odavetett mondat, rövid cikkkel vastag kötetek megjelenését indítsa el és tette indokoltá.

2.

A legfontosabb alkotásairól érdeklődünk. Kérjük, beszéljen róluk.

— Vajjon indokolt-e, hogy munkámat alkotásnak nevezzem? — tündök Ferenczi könyvespolca előtt állva. — Az alkotás komoly, nagy szó...

Angolnyelvű könyvet vesz le a polcáról, egyik munkájának londoni kiadásait:

— A könyv fordítója, mint szorgalmas bibliográfus, a kötet végén összegyűjtötte munkásságomat. Minden együtt, a cikkeket is beleértve, 173 darab. Azóta talán szaporodott némiképp ez a szám, ha nem is sokkal, mert az utolsó öt esztendőben jobban süritem az anyát és kevesebbet, de nagyon átgondoltan és áttekinthetően igyekszem írni.

— Ha van valami, amit műveim közül talán alkotásnak tekinthetek, akkor az a *Verwecheling der Genitaltheorie* című könyvem, amely a nemzeti közeli pszichionális kiadó iraságánál jelent meg 1924-ben németül és amelyet én most fordítottam le magyarra is. Freud, amikor ezt a könyvet elolvasta, igen lelkesnek nevezte, amivel nem voltam nagyon megelégedve. Később véleményét odamondította, hogy talán mégis közel jutottam vele igazsághoz.

— A szellemességet semmiesetre sem a megadás módjára értette Freud. Fiatalabb éveimben nagy gondot fordítottam arra, hogy hogyan írok. Voltak, akik dícsérték érte és tettem magamnak a jó stílusztá szerepében. Amint egyszer azt mondotta, hogy a stílusom nem valami híres; ezt a véleményt magamra tettem és egész figyelmemet a tartalomra fordítottam, másoknak engedve át a stílusztikai kéréket.

3.

— Ebben a munkámban két olyan szempont emelek ki, amelyek, ha valónak bizonyulnak, talán közel állnak az alkotás fogalmához.

— Az első tisztára metodikai, eljárásbeli. Tíz esztendőig fiókomban őriztem a könyvet, mielőtt kinyomatására elszántam volna

magam, mert ellentétben állott azzal az elfogadott szabállyal, hogy minden tudományág csak saját módszereivel dolgozhat, a pszichológia lélektani, a természettudomány fizikai módszerrel. Ez a könyvem ellenben jórészt az

Ferenczi Sándor (Herman Lipót rajza)

addig megvetett és lenézett analógiákon épül fel, mert én hiszek abban, hogy amikor a pszichológia vagy a biológia már minden puska-porát ellővöldözte, a másik tan köréből vett analógiával meg egy lépéssel tovább lehet jutni. Ezt a rendszert neveztem *utraqvizmusnak* és legjobban olyan alagúthoz hasonlíthatom, amelyet két oldalról egyszerre fúrnak, de amely talán sohasem fog elkészülni, a két tárnak csak a végtelemben találkozik. Mindenesetre azonban egy-egy lépéssel közelebb jut egymáshoz fokozatosan.

4.

— Arra a gondolatra jöttem rá, hogy a szerelemi érintkezés emberi és gerinces állati formája — a növényvilágra nem tudtam kiterjeszteni, mert növénytani ismereteim ehhez nem voltak elegendők — csak a szárazföldön létezik, a tengerben alig. A tengerben élő állatok, így a halak is, szerelemi életüket egészen más formában élik. Úgy a nőstény, mint a hím, kitérnek önmagukból a jövőre élet anyagát és a születés legelső aktusa megtörténik anélkül, hogy a jövőre apa és anya egymással közelebbi érintkezésbe kerültek volna. Az embernél, a szárazföldi állatnál másképp áll a dolog. A megtermékenyülés nem az apa és anyavállal testén kívül, hanem azon belül történik és ezen a ponton erősen gondolkodtam estem.

— Elismerem, hogy vannak kivételek, amelyek ezt az egész elméletet megdönthetik és amelyeknek a rendszer kereteibe való beillesztése még a jövő feladata, a továbbiakban azonban próbáljunk meg ezektől a kivételektől eltekinteni.

— Freud műveiben az ember életének első éveiben végbemenő ösztönös dolgokkal foglalkozott. Ezt a rendszert építettem tovább, amikor magat a szerelemi aktust, az emberi lét e döntő momentumát vettem vizsgálat alá.

5.

— A tengerben élő állatnak nincsen szüksége arra, hogy a jövőre generáció az anyatestben fejlődjen ki, mert a Nagy Anya, a tenger vize ringatja, a pusztulástól óvja, életképes állapotban tartja a sejteket, amelyeknek

más sejtekkel való egyesülése így megtörténhetik. Hiszem és művemben állítom, hogy a szerelemi élet emberi és gerinces formájának kifejlődése a tengerek kiszáradásával kezdődik, amikor megszűnt annak lehetősége, hogy egy ilyen világokat átfogó anya ringassa a jövőre nemzedék első csiráit és annak a szükségessége jelentkezett, hogy ezek a sejtek más módon kapjanak védelmet. A tengert náluk az anyatest folyadékai pótolják.

— Úgy képzelem el, hogy ebben az átmeneti időben erős harc folyt le a nemek közt. Harcoltak azért, hogy melyik kényszerítse rá a másikat a tenger pótlására, más szóval az anyaságnak szerepét. A hím talán nagyobb erejével, valószínűleg azonban nagyobb aktivitásával valóssággal igába törte a nőstényt, aki így kénytelen-kelletlen beletörődött abba, hogy a jövőben testében hordozza gyermekét — és (ami még nagyobb teljesítmény) — az anyasághoz örömmel alkalmazkodni is tudott.

6.

— Ennek a harcnak jeleit még ma is láthatjuk, mert az anyán fejlődése megismétli a faj fejlődését. A serdülő leány fiús és mozgásban, sőt egész pszichéjében kevéssé különbözik a vele egykorú hímnemű lényektől. Később azonban — az előbb említett harcnak megfelelően — bekövetkezik a legyőzettség időszaka. A nő megadja magát és elkészül arra, hogy anyai hivatását teljesíthesse.

7.

— Az ember visszavágyik a tengerbe. A csecsemő születésekor elégedetlen azzal a ténnyel, hogy világra jött. Az anyai gondosság csak annyit tehet, hogy illúziókba ringatja az újszülöttet. Betakarítja, tehát az anyatest melegeit állítja elő számára, besötétíti a szobát, hogy kis szemét ne bántsa a szokatlan napfény és ringatja bölcsőjét, mintha még mindig az anyatest mozogna vele. De később, felnőtt korában is felüti fejét minden emberben az örök nagy anyához és a tengerhez való visszavágyás vágya: este minden realitástól hirtelen elfordulva, az ember lefekszik, betakarózik és eloltja a lámpát.

8.

— Maga a szerelemi aktus végeredményben híd, amelyben a csók, az ölelés és maga a párzás megfelel az újszülött gyermek fejlődésének. Az újszülött közelbújik az anyatesthez és ezáltal táplálkozik, szopik: csók. A kis gyermek mindent kézbe akar kaparintani, amit meglát, mert feltámad benne a bírás vágya: ez az ölelés. A gyermek visszavágyik az anyatestbe. — a párzás nem más, mint az ember részleges visszaterése a női testbe és azon keresztül az ősidők tengerébe.

9.

— A szerelem és az emberi intellektus talán párhuzamosan, de mindenesetre közös összefüggésben fejlődött. A gyermek csak játszani akar és mindenben csak a gyönyörűséget keresi, míg nem a nevelés és a test fejlődése ezt a vágyat ellensúlyozza. Egészen bizonyos, hogy ez is a fejlődés megismétlődése. A gyermek csak a gyönyörűségnek él. Később a bőr úgy alakul, hogy már nemcsak simogatásokra való, hanem edzett és az időjárásnak ellentáll, az izmok nemcsak simogatásokat végeznek, hanem munkát is teljesítenek, tehát racionalizálódtak az ember egész szervezete. Ezzel kapcsolatban kifejlődött egy olyan szerv, amelynek az a feladata, hogy időszakonként a szervezetben felgyülemlett vágyat a gyönyörűségre vezesse és ezzel az intellektust és az idegpályákat felszabadítsa, függetlenítse. A férfi, amikor magához öleli a nőt, amikor a termékenyítő sejtek a jövőre anyatestbe hatolnak, tudattalanul és ösztönölete mélyén szinte azonosítja magát ezekkel a sejtekkel, úgy érzi, mintha egész lényé átömlene az anyatestbe, — és ezzel agyvegyéjéről, idegrendszeréről elvezette egy időre a vágy okozta működési hiányokat.

10.

— A tengerbe vágyik vissza az ember és ezzel lehet megmagyarázni, így lehet felépíteni a szerelem alapvető aktusának lényegét. Egészen bizonyos, hogy az előbb említett fejlődési fokozatokon túl, jóval később lett azonos a gyönyörűségnek ez a levezetése a fajfenntartással. Ezt már Schopenhauer is érezte és úgy fejezte ki, hogy a természet a gyönyörűséggel csalogatja az embert a faj fenntartására. Nagyon kétséges, hogy a Természetet — így, nagy T-vel — szabad-e még egyáltalában kimondani és mindennek mögött álló indoknak felhasználni, az azonban bizonyos, hogy tudásunk mai állása szerint hiszek ezeknek a magyarázatoknak helyességében.

11.

— Ebből a nagyon is elméleti világból, — folytatja Ferenczi — hamarosan visszazökkenem a lélekelemzés gyakorlati oldalára és az utolsó 6–8 esztendőben a pszichoanalitikai technika tökéletesítésén fáradozom. Úgynevezett *sakitu technikámat* némelyek túlzott buzgósággal alkalmazták, úgyhogy magamnak kellett a hibákra rámutatni, de ami belőle megmaradt, úgy hiszem, tartós. Sokat küzdöttem a pszichoanalízis vadhajásai (Adler, Jung, Rankl stb.) ellen; legközelebb az úgynevezett *Stekel-*

A SZERELEM VÉGSŐ TITKAI*

Beszélgetés dr. Ferenczi Sándorral az emberi és állati élet ősi kezdeteiről és fejlődéséről a mai formáig – A sötét, meleg, ringató Nagy Anya és a szerelem születése – Hogyan kapcsolódott a szerelembe a fajfenntartás és hogyan igázta le az anyaságra a férfi a nőt? – Az alvás és a sötétség rejtélye

„Az állatvilág, de az ember is örökre visszavágyik a tengerbe...”

1.

Huszonégyszendővel ezelőtt egy fiatal 31 éves budapesti orvos, aki pszichiátriával foglalkozott és éppen annak a felismerésnek határáig jutott el, hogy akkori módszereivel milyen meddő tudományágban munkálkodik, véletlenül *Freud* egyik könyvét vette kezébe. A könyvet eleinte félredobta, mint oly sokan mások, nem is olvasta végig, de aztán újra *érdekelni kezdte a téma* és a következő szendőben *Bécsbe utazott, hogy a könyv szerzőjével találkozzék*.

Így született meg *Freud* Zsigmond és *Ferenczi* Sándor tudományos barátsága és így írja le az eseményt maga Freud annak az ünnepi munkának előszavában, amelyet Ferenczi ötvenedik születésnapján a világ pszichoanalitikusai tettek közzé. Azóta Ferenczi Sándor ennek a fiatal, de nagy eredményekre visszatekintő tudomány-

ágnak mesterei és tanítói sorában foglal el előkelő helyet és — ugyancsak *Freud* szavai szerint — szinte missziószerű hivatást tölt be abban, hogy másokban termékeny gondolatokat ébresszen, egy-egy odavetett mondattal, rövid cikkel vaskos kötetek megjelenését indítsa el és tegye indokolttá.

2.

A legfontosabb alkotásairól érdeklődünk. Kérjük, beszéljen róluk.

— Vajon indokolt-e, hogy munkámat alkotásnak nevezem? — tűnődik *Ferenczi* könyvespolca előtt állva. — Az alkotás komoly, nagy szó...

Angol nyelvű könyvet vesz le a polcáról, egyik munkájának londoni kiadásait:

— A könyv fordítója, mint szorgalmas bibliográfus, a kötet végén összegyűjtötte munkásságomat. Minden együtt, a cikkeket is beleértve, *173 darab*.** Azóta talán szaporodott néhányval ez a szám, ha nem is sokkal, mert

* Forrás: *Pesti Napló*, 1928. december 25. Kedd. 53-54. oldal (első oldalának faksimiléjét lásd a bal oldalon, középen Herman Lipótnak Ferenczi Sándorról 1928-ban készült rajza). Köszönet *Lengyel András*nak, aki megtalálta és felhívta a szerkesztők figyelmét erre az írásra (lásd *Thalassa* (12) 2001, 1: 142.). A kiemelések az eredeti szövegből a *-gal jelölt jegyzetek a szerkesztőtől származnak.

** Lásd a S. Ferenczi: *Further Contributions to the Theory and Technique of Psycho-Analysis* c. kötetét (összeáll.: John Rickman, ford.: Jane Isabel Suttie és mások, The Hogarth Press, London, 1926)

az utolsó öt esztendőben jobban sűrítettem az anyagot és kevesebbet, de nagyon átgondoltan és áttekinthetően igyekszem írni.

— Ha van valami, amit műveim közül talán alkotásnak tekinthetek, akkor az a *Versus einer Genitaltheorie* című könyvem, amely a nemzetközi pszichoanalitikus kiadó társaságnál jelent meg 1924-ben németül és amelyet *ép most fordítottak le magyarra is*.^{*} Freud amikor ezt a könyvet elolvasta, igen *szellemesnek* nevezte, amivel nem voltam nagyon megelégedve. Később véleményét odamódosította, hogy *talán mégis közel jutottam vele az igazsághoz*.

— A szellemességet semmiesetre sem a *megírás módjára* értette Freud. Fiatalabb éveimben nagy gondot fordítottam arra, hogy hogyan írok. Voltak, akik dicsértek érte és *tetszelegtem magamnak a jó stiliszta szerepében*. *Ignotus* egyszer azt mondta, hogy a stílusom nem valami híres; ezt a véleményt magamévá tettem és egész figyelmemet a tartalomra fordítottam, másoknak engedve át a stilisztikai sikereket.

3.

— Ebben a munkámban két olyan szempontot emelek ki, amelyek, ha valónak bizonyulnak, *talán közel állnak az alkotás fogalmához*.

— Az első tisztára *metodika, eljárásbeli dolog*. Tíz esztendeig fiókomban őriztem a könyvet, mielőtt kinyomatására elszántam volna magam, mert ellentétben állott azzal az elfogadott szabállyal, hogy *minden tudományág csak saját módszerével* dolgozhat, a pszichológia lélektani, a természettudomány fizikai módszerrel. Ez a köny-

vem ellenben jórészt az addig megvetett és lenézett *analógiákon* épül fel, mert én hiszek abban, hogy amikor a pszichológia vagy a biológia már minden puskaporát ellövéldözte, a másik tan köréből vett analógiával meg *egy lépéssel tovább lehet jutni*. Ezt a rendszert neveztem *utraquízmusnak* és legjobban olyan alagúthoz hasonlíthatom, amelyet két oldalról egyszerre fúrnak, de amely talán sohasem fog elkészülni, a két tárna csak a végtelenben találkozik. Mindenesetre azonban *egy-egy lépéssel* közelebb jut egymáshoz fokozatosan.

4.

— Arra a gondolatra jöttem rá, hogy a szerelmi érintkezés emberi és gerinces-állati formája — a növényvilágra nem tudtam kiterjeszteni, mert növénytani ismereteim ehhez nem voltak elegendők — csak a szárazföldön létezik, *a tengerben alig*. A tengerben élő állatok, így a halak is, szerelmi életüket egészen más formában élik. Úgy a nőstény, mint a hím *kivetik önmagukból a jövőendő élet anyagát* és a születés legelső aktusa megtörténik anélkül, hogy a jövőendő apa és anya egymással közelebbi érintkezésbe kerültek volna. Az embernél, a szárazföldi állatnál másképp áll a dolog. A megtermékenyülés nem az apa és anyaállat testén kívül, hanem azon belül történik és ezen a ponton erősen gondolkodóba estem.

— Elismerem, hogy vannak kivételek, amelyek ezt az egész elméletet megdönthetik és amelyeknek a rendszer kereteibe való beillesztése még *a jövő feladata*, a továbbiakban azonban próbáljunk meg *ezeztől a kivételektől eltekinteni*.

^{*} Kovács Frigyesné (Kovács Vilma) fordításában *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében* címmel jelent meg (Pantheon 1928; újabb kiadás: Filum, Bp. 1997) (A szerk.)

— Freud műveiben az ember életének első éveiben végbemenő ösztönös dolgokkal foglalkozott. Ezt a rendszert építettem tovább, amikor *magát a szerelmi aktust, az emberi lét s döntő momentumát* vettem vizsgálat alá.

5.

— A tengerben élő állatnak nincsen szüksége arra, hogy a jövőző generáció az anyatestben fejlődjen ki, mert a *Nagy Anya, a tenger vize ringatja, a pusztulástól óvja, életképes állapotban tartja a sejteket*, amelyeknek más sejtekkel való egyesülése így megtörténhetik. Hiszem és művemben állítom, hogy a szerelmi élet emberi és gerinces formájának kifejlődése *a tengerek kiszáradásával kezdődik*, amikor megszűnt annak a lehetősége, hogy *egy ilyen világokat átfogó anya* ringassa a jövőző nemzedék első csiráit és annak a szükségessége jelentkezett, hogy ezek a sejtek *más módon kapjanak védelmet*. A tengert náluk az anyatest folyadékaik pótolják.

— Úgy képelem el, hogy ebben az átmeneti időben *erős harc folyt le a nemek közt*. Harcoltak azért, hogy melyik kényszerítse rá a másikra *a tenger pótlásának, más szóval az anyaságnak szerepét*. A *hím* talán nagyobb erejével, valószínűleg azonban *nagyobb aktivitásával* valósággal igába törte a nőtényt, aki így kénytelen-kelletlen beletörődött abba, hogy a jövőben testében hordozza gyermekét — és (ami még nagyobb teljesítmény) — az anyasághoz örömmel alkalmazkodni is tudott.

6.

— Ennek a harcnak jeleit még ma is láthatjuk, mert *az egyén fejlődése megismétli a faj fejlődését*. A serdülő leány fiús és mozgásában, sőt egész pszichéjében *kevésbé különbözik a vele*

egykorú hímnemű lényektől. Később azonban — az előbb említett harcnak megfelelően — bekövetkezik *a legyőzetés időszaka*. A nő megadja magát és elkészül arra, hogy anyai hivatását teljesíthesse.

7.

— *Az ember visszavágyik a tengerbe*. A csecsemő születésekor *elégedetlen azzal a ténnyel, hogy világra jött*. Az anyai gondosság csak annyit tehet, hogy illúziókba ringatja az újszülöttet. Betakargatja, tehát az anyatest melegét állítja elő számára, besötétíti a szobát, hogy kis szemét ne bántsa a szokatlan napfény és ringatja bölcsőjét, mintha még mindig az anyatest mozogna vele. De később, felnőtt korában is felüti fejét minden emberben az örök nagy anyához és a tengerhez való visszatérés vágya: este minden realitástól hirtelen elfordulva, az ember *fekszik, betakarózik és eloltja a lámpát*.

8.

— Maga a szerelmi aktus végeredményben híd, amelyben a csók, az ölelés és maga a párzás megfelel az újszülött gyermek fejlődésének. Az újszülött közelbújik az anyatesthez és szájával táplálkozik, szopik: csók. A kis gyermek mindent kézbe akar kaparintani, amit meglát, mert feltámad benne *a bírás vágya: ez az ölelés*. A gyermek visszavágyik az anyatestbe, — a párzás nem más, mint az ember részleges visszatérése a női testbe és azon keresztül *az ősidők tengerébe*.

9.

— A szerelem és az emberi intellektus talán párhuzamosan, de mindenestre *szoros összefüggésben fejlődött*. A gyermek csak játszani akar és mindenben csak a gyönyörűséget keresi, míg nem a nevelés és a test fejlődésbe ezt a vágyat ellensúlyozza.

Egészen bizonyos, hogy ez is a fejlődés megismétlődése. A gyermek csak a gyönyörűségnek él. Később a bőr úgy alakul, hogy már nemcsak simogatásokra való, hanem edzett és az időjárásnak ellentáll, az izmok nemcsak simogatásokat végeznek, hanem munkát is teljesítenek, tehát *racionalizálódott az ember egész szervezete*. Ezzel kapcsolatban kifejlődött egy olyan szerv, amelynek az a feladata, hogy időszakonként *a szervezetben felgyülemlett vágyat a gyönyörűségekre levezesse*, és ezzel az intellektust és az idegpályákat felszabadítsa, függetlenítse. A férfi, amikor magához öleli a nőt, amikor a termékenyítő sejtek a jövődő anyatestbe hatolnak, tudattalanul és ösztönélete mélyén szinte azonosítja magát ezekkel a sejtekkel, úgy érzi, mintha egész lénye átömlene az anyatestbe, — és ezzel agyvelejéről, idegrendszeréről elvezette egy időre a vágy okozta működési hiányokat.

10.

— A tengerbe vágyik vissza az ember és ezzel lehet megmagyarázni, így lehet felépíteni a szerelem alapvető aktusának lényegét. Egészen bizonyos, hogy az előbb említett fejlődési fokozatokon túl, *jóval később lett azonos a gyönyörűségnek ez a levezetése a fajfenntartással*. Ezt már Schopenhauer is érezte és úgy fejezte ki, hogy *a természet a gyönyörűséggel csalogatja az embert a faj fenntartására*. Nagyon kétséges, hogy a *Természet* — így nagy T-vel — szabad-e még egyáltalában kimondani és mindenképp *mögött álló indoknak felhasználni*, az azonban bizonyos, hogy tudásunk mai állása szerint hiszek ezeknek a magyarázatoknak helyességében.

11.

— Ebből a nagyon is elméleti világból, — folytatja Ferenczi — hamarosan visszazökkenem a lélekelemzés gyakorlati oldalára és az utolsó 6-8 esztendőben *a pszichoanalitikai technika* tökéletesítésén fáradozom. Úgynevezett »*aktív technikámat*« némelyek túlzott buzgósággal alkalmazták, úgyhogy magamnak kellett a hibákra rámutatni, de ami belőle megmaradt, úgy hiszem, tartós. Sokat küzdöttem a pszichoanalízis vadhajtatásai (Adler, Jung, Rank stb.) ellen; legközelebb az úgynevezett *Stekel-féle »független orvosanalitikusok«* kerülnek talán sorra. Legmaradandóbb alkotásomnak persze mégis a *Nemzetközi Pszichoanalitikai Egyesület* életrekelését tartom, amelynek ma már majd minden kultúrközpontban vannak fiókkintézetei az egész földkerekségen. Amerikai előadásaim során az úgynevezett laikus (nemcsak orvosi) analízis mellett törtem lándzsát.

12.

Ferenczi Sándor a közelmúltban Spanyolországban is járt. Mint érdekeséget említi, hogy Madridban Európa egyetlen ma is hatalmas és gazdag ősrégi arisztokráciája él hercegi és grófi palotákban, amelyeknek külseje *arra a Bécsre emlékeztet, amely ma már nincs*. Madridban, Salamancában és Barcelonában tudományos központok fejlődnek ki, amelyekben a főnemesség és a tudósok egyenrangúak és együttműködnek, más pedig ezekben a körökbe be sem kerülhet. Ebben a körben tartott legutóbb dr. Ferenczi előadást pszichoanalitikai munkásságáról, amelynek érdekességét és értékeit ma már alig lehet vitatni.

FÓRUM

***A FUNKCIONÁLIS MEDDŐSÉG INTRAPSZICHÉS
VONATKOZÁSAI EGY ESET KAPCSÁN****Bakó Tihamér****Bevezető***

Terméketlenségről akkor beszélünk, ha tizenkét hónapig tartó védekezés nélküli együttlét után sem következik be a terhesség. Különböző becslések alapján (Leiblum, 1997) a pároknak megközelítőleg 10-15%-a küzd a fenti meghatározás szerint a meddőség problémájával. Igen kevés azoknak a terméketlenségben szenvedőknek a száma, akik eljutnak pszichoterápiába vagy pszichoanalízisbe. A kvantitatív tudományos kutatások szemszögéből a meddőség pszichogenezisének „bizonyítékai” korlátozottak és kevésbé meggyőzőek.

Sok olyan egyén és házaspár ad életet gyermeknek, akiknek súlyos lelki problémáik vannak, míg sok házaspár, akik normálisnak mondhatók, nem képesek erre. Saját és más szerzők (Christie, 1998) klinikai tapasztalatai alapján azt valószínűsíthetjük, hogy a lelki tényezők is fontos szerepet játszanak, a „megmagyarázhatatlannak” tűnő terméketlenség számos esetében. Felmerül a kérdés, Miként játszik ebben szerepet a kapcsolat? Kapcsolat a partnerrel, a saját testtel, a nemzőképességgel, a születendő gyerekkel. Mi az, ami a pár tagjainak intrapszichés világában provokálódik a nemzés, a fogamzás blokkolásakor? Hogyan vannak összefüggésben a lelki tényezők és a testi sterilitás?

A kérdések nagyon összetettek, a válaszok szerteágazóak. Az a viszonylag kevés vizsgálat, ami egyfajta objektivitásra törekedett, nem talált direkt kapcsolatot a terméketlenség és a lelki komponensek között (Apfel – Keylor, 2002).

A meddőség lelki összefüggéseiről leginkább deduktív következtethetünk. Például olyan esetek kapcsán, ahol az évek óta terméketlen házaspár örökbe fogadva egy gyereket, „termékennyé válik”. A lelki tényezők jelenlétét támasztja alá az a tény is, hogy funkcionális meddőség miatt pszichoterápiás kezelést kezdők, különböző arányban, de nemző, illetve fogamzó képessé váltak.

Ebben a tanulmányban a funkcionális meddőség intrapszichés vonatkozásait kívánjuk számba venni egy esettel összefüggésben.

Szakirodalmi kitekintés

A következőkben tekintsünk át néhány, a funkcionális meddőséggel kapcsolatos hivatkozást.

Deutsch (1994) a funkcionális meddőség okát a korai anya-gyerek kapcsolattal magyarázza. Más szerzőkkel Friday (1977) egyetértve azt valószínűsíti, hogy a terméketlen nők édesanyjai tudattalanul elutasítják saját női és anyai szerepüket, vagy legalábbis ambivalensen viszonyulnak hozzá.

Az ambivalencia más szerzők figyelmét is felkeltette. Feder (1980) például az önhibájukon kívül gyerektelen nők esetében figyelte meg a teherbeeséssel és a gyermekvállalással kapcsolatos kettős érzést. Christie (1998) szerint nem maga az ambivalens érzés az, ami a meddőséghez vezethet. De ha ennek az ambivalenciának az ellenséges és félelem teli oldalát elutasítják, és tudatosává válását azzal a védekező idealizálással hárítják el, hogy a terhességet idealizálják és nagyon vágnak a terhességre, akkor a termékenység szint csökkenhet, legalábbis átmenetileg. A lélek konfliktusa okozta testi zavar összefüggéseiről olvashatunk Dinora Pines (1990) munkájában is.

A szerző a meddőkkel folytatott analitikus tapasztalatából azt emeli ki, hogy a terméketlenség összefügghet a lelki elfojtással, azáltal, hogy gátolhatja akár a menstruációs ciklust is. Az elfojtás többnyire az anyával szembeni ellenséges érzésekre terjed ki, aminek a kompenzálása akár egy túlzott megfelelésben rejtődik el. Ez az elfojtott ellenségeskedés oda vezethet, hogy ezek a nők tudat alatt attól féltek, hogy ha anyává válnak, akkor gyűlölni fogják gyerekeiket és viszonzásul ők is gyűlölni fogják anyjukat. Ez az elővételezés lehet az alapja a lelki történéseknek, testi gátaknak, azaz a meddőség lelki okának.

Benedek és munkatársai (1953) szerint azok a nők, akik nem esnek teherbe, erősebbek lelkileg, mint azok, akik megfogannak. Ezt azzal magyarázza, hogy az önhibájukon kívül gyerektelen nők birtokosai egy mély intuitív tudásnak, ami révén testi és lelki védelmet nyújtanak a meg nem született gyereknek, és ezt az óvást kapja meg a funkcionálisan meddő nő énje is.

Egyes szerzők (Benedek; Horn; Robbins és Rubinstein, 1953) szerint a terméketlenség nem más, mint énvédelem, a női szereppel, a terhességgel, a szexualitással és a gyermekvállalással kapcsolatos intrapszichés konfliktusokra adott lelki válasz. Más szerzők, például Dinora Pines, a személyiségfejlődés egy meghatározó szakaszára irányítják a figyelmet, nevezetesen az anyává válás és a szülőkről való leszakadás életszakaszára.

A szerző, aki anyák kezelésével foglalkozott, aláhúzza a kettős konfliktus

érési feladatát, amivel egy nőnek szembe kell néznie, amikor eléri a gyermekszülés időszakát. Ez magába foglalja, hogy képes legyen azonosulni a saját női, asszonyi képességeivel, miközben ugyanabban az időben érzelmileg folyamatosan szeparálódnia kell az anyától, úgy hogy közben teljes egészében felelősséget kell vállalnia saját szexualitása és teste vonatkozásában. Ebben a folyamatban természetesen támogatja őt egy olyan partner, aki hasonlóképpen szeparált individuummá vált.

Saját tapasztalataink

Mielőtt a funkcionális meddőség intrapszichés vonatkozását a saját tapasztalatunk oldaláról összegeznénk, szeretnénk röviden számot adni egy előző vizsgálatról, ahol a problémakör interperszonális vonatkozásait kutattuk. E vizsgálathoz a Közös Rorschach módszerét alkalmaztuk. Tettük ezt azért is, mivel a Közös Rorschach próba szimbólumtartalmakkal és a tudatelőttés feszültségekkel dolgozik, így ennek interperszonális szintje „tudatelőttés kommunikációs dialógusnak” teszi megragadhatóvá a meddőség, illetve a fogamzás zavarának szándéktalan, tudatelőttés „üzeneteit” (Bakó – Kulcsár, 2002).

Interperszonális eredmények

A funkcionális meddőségben szenvedő párokra jellemzőnek találtuk a szegényes együttműködést, a passzivitást, a személytelen kommunikációt, az interakció kényszeredettségét. Továbbá azt figyeltük meg, hogy a gyermekvállalással járó közös felelősségérzet, az egymásra hagyatkozás és a bizalom légköre nem adott, illetve egyfajta kollúzióra épült.

A funkcionális meddő párok személyes fejlődésében közös eredetű, az ödipális időszakban kialakult konfliktust találtunk jellemzőnek. A közös achillesi sérülés lehetett az oka a kölcsönös választásnak. Az azonos sérelem, az azonos sors azt a reményt keltette: a másik megérti, együtt érez vele, azonos az érzelmi világuk, könnyebb lesz a közös életük.

Az azonos achillesi pont nemcsak a reményt keltette életre, de a hiányokkal, az eszköztelenséggel is szembesített. Ez többnyire érzelmi csalódásokat, mély konfliktusokat eredményezett. A nyílt elvárás kudarca ellenére azonban a párok továbbra is együtt maradtak, mert egy sokkal mélyebb kötelék fűzte őket össze, a kollúzió. Ez a rejtett szövetség, titkos paktum, egy közös tudattalan származék, az ödipális konfliktus terméke. Az azonos sérülést és vágyat látjuk kifejeződni a Rorschach képek pozitív és negatív választásában. Hangsúlyos megjelenítését figyelhettük meg az érzelem és szexualitás (II. tábla), illetve a szociális közeg (III. tábla) iránti harmonikus vágy és sérelem kifejeződésnek. Az autoritástól való félelem is egy közös sérülési pont. A közös félelem tartja fenn a gyermeki állapotot, amely közös kapcsolati mintában fixálódott.

A kollúzió ennek elfedésére szerveződik. Központi témája a *mintha* jelleg fenntartása. Úgy tesznek, mintha felnőttek lennének, mintha önálló családjuk lenne, mintha szülőkké akarnának válni. Ez *átmeneti érzelmi* állapotot, *köztes létet* hoz létre. A manifeszt szinten megfogalmazódó beteljesedés felé törek-szenek, miközben tudattalan szinten ennek meghiúsítását remélik.

Ezt az állapotot láttuk a Közös Rorschach interakciói elemzése során. A kapcsolati kommunikációt egyfajta „libikóka játék” jellemzi. Ez tartalmazza a partner látszólagos megerősítését, támogatását, elfogadását éppúgy, mint annak kritikáját, leértékelését, illetve figyelmen kívül hagyását.

A köztes lét fenntartásának további fontos eszköze, amint azt a tartalmi elemzés is jelezte, a női és férfi szerepben való bizonytalanság, kölcsönös elbi-zonytalanság, melynek közös gyökerei, az apai és anyai szerepekhez kötött izoláció, regresszió és félelem.

Az *ödipális dinamika*: a vágy és a beteljesedés elmaradása, a vágyakozás ismétlődése az, ami a meddőség lélektani dinamikáját jellemzi.

Intrapszichés tényezők

A rövid interperszonális dinamikát taglaló összefoglaló után nézzük meg, mit is tapasztaltunk az interpszichés vonatkozásban. Mielőtt belemerülnénk a részletekbe, el kell mondanunk, hogy a klinikai tapasztalat szerint, nem beszél-hetünk olyan funkcionális meddőséget leíró pszichogrammról, amit egy egyértel-mű kórképként tudnánk megjeleníteni. Lelki okságban gondolkodhatunk, ami a test fiziológiai állapotára hat. Patternek vannak, amelyek életben tartanak állapotokat. Elgondolásunk szerint a teherbeesés kísérletezésének időszakai fokozottan érzékeny korszakát jelenti, a benne szereplő egyéneknek éppúgy, mint a párnak. Ebben a túlérzékeny időszakban, akut történések, interper-szonális események, intrapszichés konfliktusok felbonthatják a testi és lelki har-móniát, együttműködést, egyensúlyt. Aktiválnak egy egyensúlyvesztést, diszhar-monikus működést. Ezek a tényezők azok, amelyek kedvezőtlenül hatnak a gyermekvállalási készenlétre, készítésre. Belső gátakat fejlesztenek ki, ezzel megakasztva a termékenység, fogamzás természetes biológiai folyamatát.

Most nézzük meg, kutatásaink, klinikai tapasztalataink során milyen jel-legzetességeit találtuk az intrapszichés tényezőknek. Ha az önhibáján kívül gyermektelen nő lelki állapotainak jellemzőit szeretnénk láttatni, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy a kép nagyon változatos. Nézzük ezek közül néhányat. Mi is meghatározónak véljük a fokozott szorongást, ambivalens érzéseket a saját nőiségének elfogadásával összefüggésben, az anyaság tekintetében, a szexual-itáshoz való viszonyban. Gyakran jellemzi a várankozás időszakát a remény és a depresszió, mely összefügg a menstruációs ciklussal, a várankozással és a teherbeesés elmaradásával. Ez a kettősség az idő előrehaladtával depressziós túlsúlyra válthat. Jellemzőnek találtuk az alapvető zavart, majd a kudarcos

gyerekvárást követően alacsony önértékelést. A sikertelen próbálkozásokat sok esetben erősödő szégyen kísérte. Figyelemre méltó volt a mágikus gondolkodás jelenléte, és az ebbe ágyazott gyermekvárás. Kifejezetten gyakori volt a saját anyával való konfliktus, ambivalens érzelmi viszonyulás, illetve az ezt kísérő harag és bűntudat. Ezt az is fokozta, hogy az anyáról (családról) való leválás emocionális folyamata jellemzően zavart szenvedett, megakadt, illetve bűntudattal terhelten ment végbe.

Saját terápiás tapasztalatunkban – hasonlóan a szakirodalomban találtakkal – sok esetben találkozhattunk testkép zavarral, a méh lokalizálásának képtelenségével. A jövő fantáziát tudattalan testi és lelki félelmek töltötték meg. Ugyanakkor a saját testi alkalmatlanságáról, a magzat korai elvesztéséről való képzelgések is folyamatosan félelemben tartották a nőt. Érdekes volt tapasztalni azt a kettősséget, amit részben már Benedekre hivatkozva is olvashattunk, hogy a funkcionális meddők furcsa testérzéseket élnek át, mintha testük emlékezne valamire még a magzati létből, illetve a születéshez kötötnen. A nő, a potenciális anya megkettőződve van jelen: ő a várandós, aki fogad, illetve ő a születendő (születő) gyermek, akit fogadnak – ezáltal, mintha szimbiózisban élne saját fantázia-magzatával. Várja és félti – a képzelt magzatot – „meg akarja menteni” attól, hogy átélje a „születés traumáját”.

Pácienseink élettörténetében számos esetben találkoztunk korai szeparációs élményekkel, egy-egy fontos személy elvesztésével, illetve a veszteség okozta gyász elmaradásával.

Egy eset

Klára 34 éves, Péter 44 éves, amikor egy ismerős közvetítésével időpontot kérnek. Bemutakozó levelükben a problémájukat a következőképpen írják le:

Kedves Doktor Úr!

Egy ismerősöm mesélt nekem Önről és arról, hogy Ön foglalkozik olyan nőkkel, akik nem tudnak teherbe esni.

Sajnos mi is, a férjemmel hasonló problémával küszködünk évek óta. 2000 tavaszán határoztuk el, hogy szeretnénk egy kisbabát. A férjemnek van egy tizenhat éves lánya, hét évvel ezelőtt nekem volt egy terhességem, de akkor spontán elvetéltem. Ezért nem gondoltuk volna, hogy ilyen nehézségeink lesznek.

Négy hónapig hiába próbálkoztunk, az ötödik hónapban pedig méhen kívüli terhességem lett. A műtét utána a nőgyógyászmom elég pesszimistán nyilatkozott az esélyeimről. Egyrészt a korom miatt (akkor 32 éves voltam), másrészt a két balsikerű terhesség miatt. Hormontablettákat kaptam és három hónapot. Megint nem történt semmi. Utána elkerültem egy másik orvoshoz, akinek a szakterülete a mesterséges megtermékenyítés. Gyógyszeres kezelés mellett hatszor végzett inszeminációt, de ezek is sikertelenek voltak. Ráadásul ez lelki-

leg és testileg is nagyon megviselt. Egyrészt a gyógyszerektől állandóan rosszul voltam (migrén, hányinger, állandó álmoság), másrészt pedig a rendszeres orvoshoz járástól kezdtem betegnek érezni magam. Ráadásul mindig kismamákkal együtt vártam az orvosra (néha hetente négyszer is), és ez is erősítette bennem a tudatot, hogy valami baj van velem. Egy idő után teljesen elvesztettem a hitemet, hogy valaha lehet még gyerekem.

2002 áprilisában részt vettünk az első lombik bébi programban, de ez sem sikerült. A következő próbálkozás most októberben lesz. Ezt a kis szünetet én kértem, mert a kórháznak már a látványától is sírhatnékam volt. [...]

Klára rövid élettörténete

Koraszülött volt. VII. hónapos intrauterin élet után jött világra. Beteges gyerekként nőtt fel. Tüdőgyulladások, légúti fertőzések terheltek az első napokat, hónapokat, sőt éveket. Fáradékony, rosszul táplálkozó gyerekként írja le önmagát. Édesanyjának ő a második élő gyermeke. Az elsőszülött nővére születését követően édesanyjának 8-10 spontán vetélése volt. Klára így nagyon várt gyerekként jött a világra, 2100 grammal. Édesanyja aggódó nevelése jellemezte azt az időszakot, amit együtt töltöttek. Ez viszonylag rövid volt, mivel az édesanya Klári tizenhárom és fél éves korában meghalt. Klári ezt követően kettesben élt az édesapjával, mivel a nővére már elköltözött otthonról. Kapcsolatuk az apával nagyon szoros volt. A lány átvette az anya szerepét. Ő vezette a háztartást.

Első kapcsolata 21 éves korában volt. Öt évvel idősebb fiúval. Tőle teherbe esett, amit művi vetélés során elvetetett, mivel a fiú még nem akart gyereket. Mostani férjét, aki tíz évvel idősebb, három éve ismerte meg.

Klári öt hónapja járt hozzám terápiába, amikor a második lombikbébi programban ikerterhessége lett. Ötödik hetes terhesen befekszik a kórházba. Telefonon tartottuk a kapcsolatot. Hozzátartozóival is több alkalommal beszéltem. Klári a terhességet szinte elviselhetetlen szorongással élte meg. Csak a kórházban tartózkodás nyújtott némi enyhülést. Így a szülés végéig a kórházban maradt. Félt beszélni a gyerekekről. Azt hitte ez mágikusan hat. Hitte, ha valami rosszat mond vagy rosszra gondol, vagy panaszkodik, azzal veszélyezteti a terhességét. Úgy akart a kórházban lenni, mintha nem is ott lenne. Úgy akart terhes lenni, mintha nem is az lenne. Úgy akart panaszkodni, mintha nem is azt tenné. Nővére egyre többet járt be hozzá. Anyjaként gondozta. Ez sokat segített az olykor halálfélelemtől szenvedő nőn. Félt a gyerekek elvesztésétől is, de olykor a saját halálától is.

Fordulópontok Klára életében

Születés: A hetedik hónapban jött a világra.
Csecsemőkor: beteges, túlságosan óvó időszak.
Serdülőkor: édesanya halála.
Szoros kapcsolat az apával.
Első kapcsolat: Apai minta keresése.
Első terhesség: Művi abortusz.
Házasság: 10 évvel idősebb férj.
Terhesség: Félelem a gyerekek elvesztésétől és a saját halálától.

*Klára funkcionális meddőségének szomatopszichikus
és pszichoszomatikus vonatkozásai*

Klárát egy sebzett méhű és sebzett lelkű édesanya hordta ki. Ez a sebzettség predestinálónan hatott a lány testi és lelki fejlődésére egyaránt. Már az intrauterin életből való korai (VII. hónap) „menekülés”, majd az állandó betegeskedés is jelzi a test érzékenységet, sérülését. A test mellett a lélek is ki van téve egy folyamatos „bántalmazásnak”. Klára sérülése (koraszülöttség) egy alapvető bizalomvesztés, sérülékenység (őstörés) állapotát teremtette meg, melyben édesanyja fokozott szorongása miatt a biztonságos megkapaszkodás korrekciós lehetősége is kizárt volt. Az alapok tehát sérültek.

A személyiségfejlődés természetes menetét az anyával való konfliktus, a közelség-távolság arányának keresése hatja át. A kezdeti túltáplált, majd elhízott gyerek testképe megzavart. Önértékelése megsebzett. Identitás harca az anya halála miatt megfeneklett. Leválási törekvése megfeneklett. Klára serdülőkori korrekciós lehetősége, az őt ért trauma miatt elmaradt. A nővé válása ambivalenciával terhelte. Édesapjával való együttélése benne tartotta egy incesztuózus helyzetben, amiben úgy vette át anyja szerepét, hogy tiltások sora tartotta fogva nővé válását. Ebben a szerepben megélt fixációját támasztja alá későbbi partnerválasztása is.

A megsebzett intrauterin élet és a koraszülés traumája nemcsak a testet tette érzékenyebbé, hanem az én fejlődését is. A sebzett test az őt ért későbbi állapotokban, poszt traumás állapotba került. Ezt mutatja újra és újra visszatérő súlyos légúti megbetegedése is. A teste felett rég elvesztett (vagy meg sem szerzett) kontroll visszaállítására az én, az édesanya elvesztése után, még kevésbé vált képessé. A sérült (vagy kialakulatlan) én gyakran kerül kaotikus állapotba. Énrészek veszik át a személy életének irányítását. A partnerválasztás a tudatos szinten azt reméli, a társ képes lesz betölteni a hiányos én funkciókat, míg a tudattalan szinten kollúziót remél. Kollúziót a gyerektelenségre, a veszély elkerülésére, a veszélyeztetett, fantáziált gyerek és a fenyegetett én védelmére. A társ, aki maga is hosszú ideje testi bajban (aszmta)

szenved, a tudatos választásnak képes megfelelni. Ez a kollúzió egymás mellett tartja a párt. A terápia kapcsolati korrekciója segíti a megfogantatást, de nem képes az én veszélyeztetettség teljes korrekciójára. A nővér átvéve az anyai funkciókat, védelmet nyújt testvérének saját magától, mágikus gondolatvilágától.

Összegzés

A funkcionális meddőséget, jelenlegi ismereteink szerint, nem tudjuk úgy leírni, mint egy olyan körképet, mely mindent kizáróan támogatást adhatna számunkra e betegség tárgyalásakor. Ennek értelmében nem beszélhetünk olyan pszichogramról sem, amely egyértelművé tenné eddigi ismereteinket. Ugyanakkor tudásunk, ismereteink szerteágazóak. Ha nem is sikerül a teljes integrálás, próbát teszünk a részösszegzésre, meghatározott szempontokat szem előtt tartva.

I. Először is nézzük meg, milyen jellegzetességeivel találkozunk az intrapszichés oldalt szemügyre véve.

Fokozott szorongás, ambivalens érzések a saját nőiség, anyaság és szexualitás iránt. Alacsony önértékelés. Konfliktusos viszonyulás saját anyjával, amit büntudat és szegény kísér. Leválás a szülőkről, az önállóvá válás zavara. Az ön és gyermeke elvesztésétől való jövőbe vetített félelem, szeparációs szorongás. Feldolgozatlan gyász.

II. Másodszor tekintsük át, milyen sorsfordító eseményekkel találkoztunk az élettörténetek elemzése során.

Az élettörténeteket elemezve fontos lehet a megfogantatást megelőző időszak is. Ebben az időszakban ugyanis sok esetben azzal találkozunk, hogy az anya ugyanúgy küzd a megfogantatással, ahogy a terhesség megtartásával, mint az általunk vizsgált, kezelt nő. Ez, továbbá más elbizonytalanító tényező, döntősen befolyásolta a magzati életet, ami az anya szorongása, félelme, izgalma miatt feszültségtelien telt. A regressziós hipnózisban, a születés időszakát sokszor traumatikus eseményként látjuk. A magzatban van egy vágy az anyaméh mielőbbi elhagyására, de a születés egy nagy küzdéssé válik, soha véget nem érő idődimenzióban. A csecsemőkort is több ízben hatja át az anyai bizonytalanság, félelem, túlaggódás. Ezekkel az élményekkel beérkezve a serdülőkorba, a nővé válása, az anyává formálódás elutasítását figyelhetjük meg. Az átélt félelmek, túlaggódások, félelmet keltenek a gyermekre vágyó nőben. Így jobban megérthető a kettősség, ami a tudatos gyermekvállalás és a tudattalan elutasítás között feszül. A tudattalan elutasítást nemcsak a sebzett lélek táplálja, hanem a sebzett test is.

III. Harmadszor vizsgáljuk meg a funkcionális meddőség kötődés- és tárgykapcsolat-elméleti vonatkozásait.

A korai anya-gyermek kapcsolat zavara miatt sérül a kötődés képessége. A kötődési deficit, gátja a megalapozott, biztonságos tárgykapcsolatnak. A

bizonytalan anya nem nyújt állandóságot, kiszámíthatóságot, szerepe ambivalens viszonyulást teremt. Az ambivalencia el nem kötelezettséget hoz létre. Így az alapvető tárgykapcsolatot a kettős jelenlét, a kettős kapcsolódás jelenti. Azaz az *igen* és a *nem*, a valakihez és a senkihez sem tartozás, az érzelmi elkötelezettség helyett a vágyakozás, az érett egymáshoz tartozás helyett a gyermeki várákozás. Erre épül egy következő fejlődési zavar, az ödipális időszak fixációja. Ez a megrekedés, mint egy ödipális fekély kíséri végig a személyeket a párkapcsolataikban, „megfertőzve” a gyermekvállalást.

IV. Negyedik tényező lehetne az én működési módjának leírása.

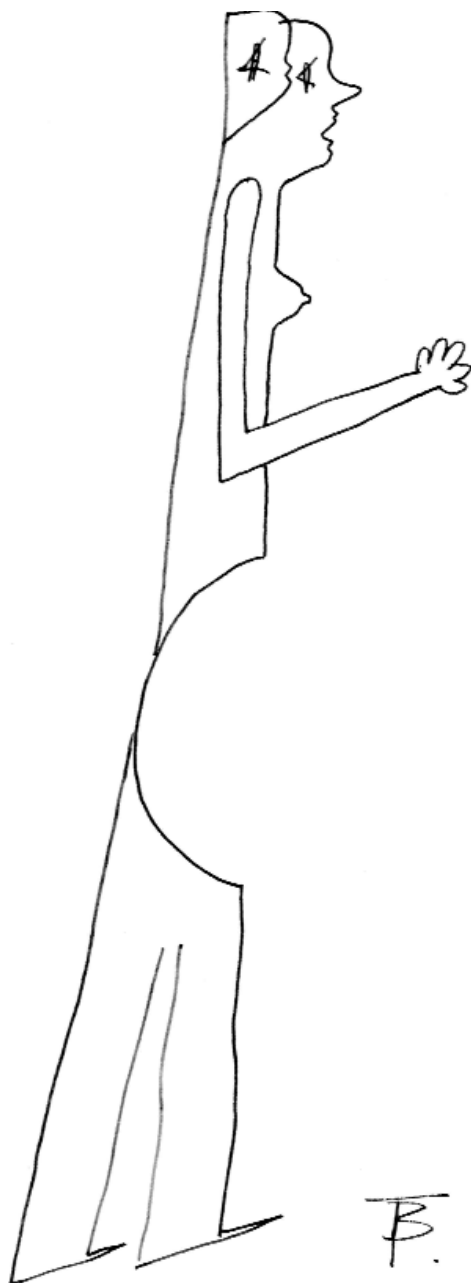
A funkcionális meddő nők énszerveződésében azt látjuk, hiányzik az én integráltsága. Énrészek lehasítódnak, elfojtódnak. Domináns énrészek határozzák meg a lelki működési módokat. A haragot, félelmet, indulatot hordozó énrészt nem képes integrálni. A hasítás, elfojtás mint alapvető működési mód lesz gátja annak a lélektani folyamatnak, melyben az anyaság, a gyerek megtartása, a testben tartása, táplálása, inkorporálása, – csak átmeneti, a terhesség időszakára vonatkozó jövőképe alapvetően sérült. Mint ahogy a lehasított, elfojtott részek veszélyt sugallnak az én számára, ugyanúgy veszélyes a gyermekvállalás is. A veszélyeztetett én lelassítja a félelemteli élményt, vagy a tudattalanba számúzi mely ott a természetes biológiai folyamat gátjává válik.

V. Végezetül a sikeres terápiás tapasztalataimból szeretném megfogalmazni a funkcionális meddőség „pszichogramját” Megfigyelésem szerint az önhibájukon kívül gyerektelen nők az intrauterin életben, a szülés során átélt (szorongásteli, félelmetes) élmények miatt a kötődés képessége, a tárgykapcsolat alapvetően zavart. Az én integrációs folyamata sérült. Ebbe a lélektani „bölcsőbe” a gyermekvállalás veszélyeket hordoz. Ez tudattalanul elutasításhoz vezet.

A pszichoterápia biztonsága, megtartó élménye, a traumatikus élmény feldolgozása képes korrigálni kötődési kudarcot, a kapcsolati stabilitást. A terápiás élmény integrálása, az ént egy új, befogadó viszonyra „tanítja” meg. Ez egy olyan „modell” lesz számára, ami átírhatja az önmegélés, gyermekvállalás jövőfantáziáját. A gyermekvárásra vágyó nő képes a fantáziát az új program szolgálatába állítani.

IRODALOM

- APFEL, R. J. – KEYLOR, R. G. (2002): Psychoanalysis and infertility. *International Journal of Psychoanalysis*. 83. 85-105.
- BAKÓ, T. – KULCSÁR, L. (2002): Funkcionális meddőségben szenvedő nők és házastársuk kapcsolatának dinamikája. In: Bagdy, E. (szerk.): *Párkapcsolatok dinamikája*. Animula Kiadó, Bp., 2002, 263-269.

- BÁLINT, M.** (1994): *Az őstörés. A regresszió terápiás vonatkozásai.* Akadémiai Kiadó, Bp.
- BENEDEK, T. – HORN, H. – ROBBINS, F. P. – RUBINSTEIN, B.** (1953): Some emotional factors in infertility. *Psychosomatic Medicine*, 15. 485-497.
- CHRISTIE, G. L.** (1998): Some socio-cultural and psychological aspects of infertility. *Human Reproduction*. 13/1. 232-241.
- DEUTSCH, H.** (1994): *Psychology of women.* Grune, New York.
- FEDER, L.** (1980): Preconceptive ambivalence and external reality. *International Journal of Psychoanalysis*. 61. 161-178.
- FRIDAY, N.** (1977): *My mother/myself.* Delacorte, New York.
- HERMANN, I.** (1984): *Az ember ősi ösztönei.* Magvető Kiadó, Bp.
- LEIBLUM, S. R.** (1997): *Infertility: Psychological Issues and Counseling Strategies,* New York, Wiley and Sons.
- PINES, D.** (1990): Emotional aspects of infertility and its remedies. *International Journal of Psychoanalysis*. 71. 561-568.
- WILLI, J.** (1980): *Couples in Collusion.* Jason Aronson, New York.
- WILLI, J.** (1981): Az összejátszás, mint a házasságpszichológia és házaspárterápia alapjelensége. In: Buda, B. (szerk.): *Pszichoterápia.* Gondolat, Bp., 500-507.

A szerző, Bakó Tihamér grafikája

Mély fájdalommal tudatjuk Olvasóinkkal, hogy
lapunk tördelőszerkesztője és nyomdai előkészítője,

KISS GYULA

2006. október 3-án
49 éves korában hosszú szenvedés után elhunyt.

Lapunk megjelenését több mint egy évtizeden át az ő lelkiismeretes és
áldozatkész munkája tette lehetővé. Szívügye volt a *Thalassa*.
Súlyos betegsége ellenére, az utolsó pillanatig, mindent elkövetett azért,
hogy lapunk mindig pontosan, tartalmilag és formailag egyaránt szép
kivitelben jelenjen meg. Munkájában Kiss Gyula nem ismert
lehetetlent. Most mégis a lehetetlennel találkozott.

Emlékét örökre megőrizzük.

A Thalassa szerkesztői

HÍREK, INFORMÁCIÓK

Művészet és pszichoanalízis

Folytatódik 2006. október 20-ától a
Ferenczi Sándor Egyesület, a József
Attila Társaság és a Petőfi Irodalmi
Múzeum közös rendezvénye keretében a „Művészet és pszichoanalízis”
műhelybeszélgetések sorozat a Károlyi-palotában (1053 Bp. Károlyi
Mihály u. 16.) minden hónap harmadik
péntekén 18-20 óra között.
Október 20.

„Pszichoteátrum.” Kreativitás és bi-
polaritás – írói életrajzok tükrében.
Juhász Gyula és Virginia Woolf

Előadó: Dr. Németh Attila pszichiá-
ter (Budapest) és Dr. Moretti Mag-
dolna pszichiáter (Eger).

Közreműködik: Őze Áron és Balogh
Anikó színművészek (Budapest)
November 17.

Inspiráció és befogadás: Nők a psi-
choanalízisben, pszichoanalízis a nő-
irodalomban.

Előadó: Borgos Anna pszichológus
(Budapest)
December 15.

Beney Zsuzsa költőre, a József Attila
Társaság néhai társelnökére emlé-
kezünk.

2007. Január 19.

A passzív nő mint vágyálom a modern filmművészetben és irodalomban – ahogy Fellini, Bunuel, Almadovar és Kawabata látják.

Előadó: Láng Judith Veronika író, esztéta (Budapest)

Február 16.

Egy Álmoskönyv forrásvidéke. Ferenczi Sándor és Krúdy Gyula kapcsolatáról.

Előadó: Kelecsényi László író, irodalomtörténész (Budapest).

Közreműködik: Fenyő Ervin színművész (Budapest)

Március 16.

Kollektív neurózis a József Attila-kultuszban. Spontán és irányított emlékezet – mélylélektani nézőpontból.

Előadó: Valachi Anna irodalomtörténész (Budapest)

Április 20.

Pszichoanalízis a „posztmodern” művészet korában.

Előadó: Bókay Antal irodalomtörténész (Pécs), Erős Ferenc pszichológus (Budapest).

Május 18.

A szublimáció mint túlélési stratégia Marc Chagall művészetében

Előadók: Varga Zsuzsa pszichoanalitikus (Budapest) és Bálványos Huba grafikusművész (Budapest)

Június 15.

„Freud 150”. Dívány és vászon – pszichoanalízis és filmművészet.

Előadó: Dr. Stark András pszichiáter (Pécs)

A sorozatot szerkeszti és a beszélgeté-

seket vezeti: Valachi Anna irodalomtörténész a Ferenczi Sándor Egyesület választmányi tagja

Tel: 230-1720

Mobil: 06/20/59-59-230

E-mail: valachi.anna@chello.hu

Az esetleges programváltozásról folyamatos tájékoztatás az interneten:

<http://valachi.anna.terasz.hu>

* * *

6. Nemzetközi Otto Gross Kongresszus

A Nemzetközi Otto Gross Társaság, a bécsi Ludwig-Boltzmann Intézet, az Institut für Wissenschaft und Kunst és a Medizinische Universität Wien szervezésében 2006. szeptember 8-10 között rendezték meg Bécsben a 6. Nemzetközi Otto Gross Kongresszust, melynek keretében hét országból harminckét neves előadó számolt be Otto Grossot érintő kutatásainak eredményeiről, egy kávéházi estén pedig Otto Gross kilencven éves lánya, Sophie Templer-Kuh mesélte el életének megrendítő történetét. A kongresszus előadásai az alábbi témák köré szerveződtek:

1. Gross tudományos tevékenysége
2. Kapcsolatai a korszak kiemelkedő egyéniségeivel (C. G. Jung, Stekel, Max Weber, Ludwig Fleck)
3. Trauma és függőség
4. Emancipáció
5. Gross és a bécsi kávéházi élet (Anton Kuh, Franz Werfel, Hatvany Lajos); 6. Otto Gross és a nők.

Edited by Tihamér Bakó, Antal Bókay, Anna Borgos, Ferenc Erős (chairman of the editorial board), György Péter Hárs, György Hidas, Anna Kovács (technical editor), Kata Lénárd, Judit Mészáros, Júlia Vajda, Anna Valachi.

THALASSA is the journal of the Sándor Ferenczi Society, Budapest.

THALASSA is the title of Sándor Ferenczi's classical work.

THALASSA symbolically refers to the sea, the womb, the origin, the source.

THALASSA is an interdisciplinary journal devoted to free investigations in psychoanalysis, culture and society.

THALASSA has roots in the historical traditions of Hungarian psychoanalysis, but is not committed to any particular school or authority.

THALASSA welcomes all original contributions, historical, theoretical, or critical, dealing with the common problems of psychoanalysis and the humanities.

DESCRIPTION OF THE PRESENT ISSUE (2006/2–3)

The main topic of our present issue is psychoanalysis and its relation to the critique of society. The MAJOR STUDIES published here represent the contributions of the Frankfurt School and its intellectual surrounding to the integration of psychoanalysis into social theory. After an **Introduction** by FERENC ERŐS we publish the classic work of THEODOR W. ADORNO **Freudian Theory and the Pattern of Fascist Propaganda**. This essay is followed by an article by MELINDA FRIEDRICH **Otto Gross, The Forgotten Cultural Revolutionary**. It describes the life and work of the once highly praised but after his death unjustly forgotten Austrian psychoanalyst, anarchist and Bohemian, Otto Gross. The focus is on his lifelong struggle against patriarchy in all its manifestations and the process of his exclusion from psychoanalytic circles and society, while giving insights into his relationship with the key figures in psychoanalysis. An overview of his main theoretical contributions shows how he applied psychoanalysis to social problems, which made him one of the first to link psychoanalysis with politics. Then a short essay by OTTO GROSS follows under the title **Zur Überwindung der kulturellen Krise (Overcoming the cultural crisis)**. WILHELM REICH is represented here by a text under the title **Psychoanalysis and socialism** which was originally published in Hungarian in 1935 and which is in fact part of his 1929 essay **Dialectical materialism and psychoanalysis**.

In our WORKSHOP section two contributions are published. The first, GYÖRGY PÉTER HÁRS's article **Correspondences: Walter Benjamin and Sándor Ferenczi** is about the relation and similarities of the way of thinking of Sándor Ferenczi and Walter Benjamin. It is argued here that not only their lives were similar but there was real connection between them: Erich Fromm, who was Benjamin's colleague at the Institut für Sozialforschung, and whose wife was analysed by Ferenczi. But it is even more interesting that one can discover is a parallel between their interests the questions they raised and their answers given to these questions.

Ferenczi wished to create a new psychology, Benjamin a new philosophy. The keywords in this effort – for both of them – were mimicry and symbolisam. The second, G. F. MITRANO's essay **The first kiss of philosophy: Sándor Ferenczi** concludes that Ferenczi was led to his experiments with mutual analysis by a hunger for truth which had a philosophical origin. Not coincidentally, Ferenczi, who considered philosophy “a dangerous weapon, nevertheless appropriated for the analyst Schopenhauer's “philosophical courage” as a “sincerity and probity of investigation” that “does not arise from reflection, cannot be wrung from resolutions, but is an inborn trend of the mind”. At first his hunger for truth leads Ferenczi to Freud and his primary law of repression—which he initially rejected ,later, the same hunger causes him to drift away from psychoanalysis's clinical aspect as a practice for neuroses and psychoses.

In our IN MEMORIAM section FERENC ERŐS commemorates the recently deceased eminent Hungarian psychoanalyst Iván Lust. The obituary is followed by an **Interview with Iván Lust** made by CSILLA MIHALICZ in 2003.

In the ARCHIVES sections three texts by SÁNDOR FERENCZI is published: **Suggestion and Psycho-Analysis** (1911); **A review on »Drei Aufsätze über den inneren Konflikt« by Otto Gross** (1920) ; and **The ultimate secrets of love**, an interview with Sándor Ferenczi, published originally in the Hungarian daily newspaper *Pesti Napló* in 1928.

In our FORUM section we publish a case study by TIHAMÉR BAKÓ under the title **Intrapsychic aspects of functional infertility as seen through the mirror of a case.**

We also publish here ERICH FROMM's essay **On the feeling of helplessness (Zum Gefühl der Ohnmacht)**. FRANZ SAMELSON in his article **The authoritarian character from Berlin to Berkeley and Beyond: The Odyssey of a Problem** shows the history of the Frankfurt School's empirical research (Fromm, Adorno and others) on authoritarianism and its contradictory or ambivalent reception in American social psychology.

We accept contributions in Hungarian, English, German or French. Authors are requested to provide their papers with an English and/or Hungarian summary. Original articles, reviews, reflections, and suggestions should be sent to Dr. Ferenc Erős, Institute for Psychological Research of the Hungarian Academy of Sciences, Victor Hugo u. 18–22, H-1132 Budapest.

Phone/fax: (36-1) 239-6043.

E-mail address: thalassa@mtapi.hu and erosf@mtapi.hu

Homepage: <http://thalassa.mtapi.hu>

THALASSA is published by the Thalassa Foundation, Budapest (address above).

The present issue of THALASSA was supported by the Ministry of National Cultural Heritage, and the National Cultural Fund of the Republic of Hungary.

Thalassa is edited in cooperation with the “Theoretical psychoanalysis” PhD program of the Doctoral School in Psychology of the University of Pécs, and of the Institute for Psychological Research of the Hungarian Academy of Sciences.

HAGYAR Lettre

2006. 62. őszi számának tartalmából

MÁRTON LÁSZLÓ

Litera-nagyvizit Márton Lászlónál

FREUD ÉS A LÉLEKELEMZÉS

Erős Ferenc: A Monarchia világa a Freud-Ferenczi levelezés tükrében

Bókay Antal: Bécs, Budapest, London - a pszichoanalízis fordulata 1924-ben

Jádi Ferenc: Freud és a zsidó identitás reminiszcenciái

Borgos Anna: Nők a pszichoanalízisben

Székács Judit: Hogyan lesz az emberből kétnyelvű tereapeuta?

Michael Molnár: Halál a múzeumban

György Péter: Reusch, Freud és Mandelstam (A szentpétervári Freud-múzeumról)

Farkas Zsolt: Freud-Verneinung

Bán Zsófia, Thomas Bernhard, Franzobel, Antonio Tabucchi,
Zoltán Gábor prózája

Fabó Kinga és Szántó T. Gábor versei

CATALUNYA

Katalán szerzők írásaiból

VITÁK, TUDÓSÍTÁSOK

Juan Villoro (Havanna/Mexikóváros) Fidel Castro Kubája
Dragan Klaic (Újvidék/Amszterdam): Djordje Lebovic hazatérése

Séra Bálint (Szeged): Javított beadás? (Esterházy Péter új könyvéről)

Lettre arc+kép: Orbán György munkáit bemutatja Simon Katalin

**Megrendelhető ajándékelfizetesként is évi 1800 Ft-ért a
Jelenkor Kiadónál: 7621 Pécs, Munkácsy u. 30/a Tel: 72/314-782
Fax: 72/532-047 a honlapon: www.jelenkor.com
e-mailen: lettre@c3.hu**

Contents

Introduction (<i>Ferenc Erőös</i>)	3
--	---

MAJOR ARTICLES

<i>Theodor W. Adorno</i> : Freudian Theory and the Pattern of Fascist Propaganda	7
<i>Melinda Friedrich</i> : Otto Gross, The Forgotten Cultural Revolutionary ...	33
<i>Otto Gross</i> : Overcoming the cultural crisis	57
<i>Wilhelm Reich</i> : Psychoanalysis and socialism	61
<i>Erich Fromm</i>: On the feeling of helplessness	71
<i>Franz Samelson</i> : <i>The Authoritarian Character from Berlin to Berkeley and Beyond: The Odyssey of a Problem</i>	95

WORKSHOP

<i>György Péter Hárs</i> : Correspondences: Walter Benjamin and Sándor Ferenczi	127
<i>G. F. Mitrano</i> : The First Kiss of Philosophy: Sándor Ferenczi	137

IN MEMORIAM

<i>Iván Lust</i> (<i>Ferenc Erőös</i>)	167
An interview with <i>Iván Lust</i> (<i>Csilla Mihalicz</i>)	169

ARCHIVUM

<i>Sándor Ferenczi</i> : Suggestion and Psycho-Analysis (1911)	187
<i>Sándor Ferenczi</i> : A review on »Drei Aufsätze über den inneren Konflikt« by Otto Gross (1920)	197
An interview with <i>Sándor Ferenczi</i> (1928)	203

FORUM

<i>Tihamér Bakó</i> : Intrapsychic aspects of functional infertility as seen through the mirror of a case	207
--	-----

EVENTS AND INFORMATION	217
------------------------------	-----

ENGLISH SUMMARIES	219
-------------------------	-----

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

IRUKISZA

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT

KONTLER LÁSZLÓ – HONT ISTVÁN RÓL

SZALAI JÚLIA – KERTESI GÁBOR RÓL

TÓFALVY TAMÁS – JEROME BRUNER RÓL

APOR PÉTER – A MÁSHOL LÉVŐ EMLÉKEZET

L. VARGA PÉTER – MEDIALITÁS ÉS HERMENEUTIKA

BOLGÁR DÁNIEL – NÉPBŐL NEMZET, TÖRTÉNESZBŐL SZÓOK

PROBLÉMA

FLECK ZOLTÁN – A BÍRÓI FÜGGETLENSÉG LÁNGJA ÉS FÜSTJE

SZÖVEGEK ÉS FORDÍTÁSOK

MOLNÁR PÉTER: KRITIKUS PONT II.

SZEMLE

MI A PÁLYA?

BARRY GEWEN – A MŰVÉSZET ÁLLÁSA

OTTO DANN – SCHILLER-JUBILEUM

FONTOS KÖNYVEK 2006. III. NEGYEDÉV

REJTVÉNYEK

M E G J E L E N I K

2006. ŐSZ

N E G Y E D É V E N T E